KÁNTOR LAJOS

Az Idő Vaskalapja

Negyed évszázad (1964–1988) Sükösd Mihállyal
(És egy kevés abból, ami előtte volt,
majd utána következett)

Kalligram Könyvkiadó
Pozsony, 2007

SZTE Egyetemi Könyvtár
SZEGED
4

SZTE Egyetemi Könyvtár
J000570019

X 34146

Kiadta a Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony, 2007. Első kiadás. Oldalszám 208. Felelős kiadó Szigeti László. Felelős szerkesztő Szaniszló Tibor. Borítóterv Hrapka Tibor. Nyomdai előkészítés Studio GB, Dunaszerdahely. Nyomta a Valeur Kft., Dunaszerdahely.

Vydal Kalligram, spol. s r. o., Bratislava, 2007. Prvé vydanie. Počet strán 208. Vydavateľ László Szigeti. Zodpovedný redaktor Tibor Szaniszló. Návrh obálky Tibor Hrapka. Grafická úprava Studio GB, spol. s r. o., Dunajská Streda. Vytlačil Valeur, spol. s r. o., Dunajská Streda.

© Kántor Lajos; Sükösd Mihály jogutódjai, 2007
ISBN 978-80-7149-932-9

Sükösd Mihály

Kedves Mihály!

Régebben, a nálunk kemény, nálatok puha (a „miénkhez" képest mindenesetre puhább) diktatúra éveiben, december vége felé, váltakoztatva a címzetteket, egy-egy hosszabb levélben foglaltam össze sirámainkat. Azóta változtak az idők, s a nem szűnő, legfeljebb átalakuló panaszokat a nagyobb nyilvánosság elé vihetjük. Vagyis ne *olyan* (összefoglaló) levelet várj most tőlem. Ahogy a korábban megszólítottaktól – valószínűleg ezúttal sem kapok majd választ, bár Te mindig pontos, gyors levelező voltál. A baj az, hogy nem tudom, hová címezzem levelemet; és ebben maradékaid, így Miklós fiad, az öccse, Gergely és az unokák sem segíthetnek, ugyanis – több mint öt esztendeje már – úgy távoztál, hogy nem hagytad meg elérhetőségedet. Nem volt szép Tőled. Igaz, tőlem sem, hogy 1990 óta, pontosabban 1989 decembere után alig-alig kerestelek. Nyilván tudod, hogy az első „szabad évek" amolyan mozgalmi lelkesedésben-nyüzsgésben-

utazásban-gyűlésezésben-szervezésben teltek, a *Korunk* mellett is elég sok dolgom akadt. Te pedig 1993 végén, Lázár Pistával együtt, kényszerűen távoztál a *Valóság*tól (ezt azért még, szóvá téve a méltánytalanságot, lereagáltam) – és szinte eltűntél a szemem elől. Sajnálom, szégyellem, ám visszamenőleg már nem lehet változtatni a dolgon.

Pár hónappal ezelőtt azonban, amikor *A mennyei kapu* című könyvemet írtam, újra megszólítottalak; harmadfél évtizedet és egy-két nehéz pillanatot kiállt barátságunkra utalva, kíváncsi voltam (vagyok) őszinte véleményedre, kritikádra, de mindeddig nem feleltél. Így azt sem tudom elmondani, pontosabban megbeszélni Veled, hogy az 1964 és 1988 között nekem küldött 73 (hetvenhárom!) leveledet fiókok mélyéről szerencsésen összekaparva és újraolvasva, úgy találtam, meg kell ajándékozni velük olvasóidat, olvasóimat. Vagyis *Az Idő Vaskalapja* címmel készülő könyvet (a szókapcsolat Tőled származik) ketten írjuk, még akkor is, ha az én egykori leveleimből alig-alig maradt meg (másolatban) néhány.

Azt hiszem, azt remélem, nem fogsz tiltakozni. Negyedszázadot átívelő (rövidebb-hosszabb kihagyások, szemrehányásokat indokoló várakozások, nehezebb periódusok ellenére folytatódott) beszélgetésünk felidézését a már-már feledésbe tűnt korszak, a mindkettőnk számára meghatározó évek jobb, legalábbis ember-közelibb megismerése, megismertetése indokolja. Te ezekben a levelekben a személyes szakmai és családi hírek mellett a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországát írod – kitekintéssel a nagyvilágra –, és igyekszel közben újra fölfedezni Erdélyt. Válaszaidból következtetem, hogy az általam írottak sem voltak érdektelenek, legalábbis számodra. Nekem a leveleid – nyilván a másokéi, a rokonok és barátok, elsősorban az Ilia Miska íróasztalán születettek mellett – az Erdélyen kívüli, Románia határain túli magyar világot jelentették. Azt a világot, amelytől sokáig szinte teljesen, de azután is többé-kevésbé el voltunk zárva.

Elég talán elmesélnem, hogy 1944 és 1956 között számos külországi unokatestvéremet nem láthattam; sajtót is alig, maradt a rádió. (Már nekem is hihetetlen, hogy az ötvenes évek közepéig – kolozsvári értelmiségi családnak! – rádiónk sem volt. 1944 őszén, „felszabadulásunk" után, be kellett szolgáltatni az Orionunkat, és csak az én

egyetemi ösztöndíjamból tudtunk vásárolni új készüléket; így a helsinki olimpia 16 magyar aranyérmének közvetítését is egy viszonylag közel lakó osztálytársamnál hallgattam meg.) '56 májusában a kolozsvári Bolyai és a debreceni Kossuth Lajos Egyetem közti csere keretében mint az egyetemi énekkar tagja három napot lehettem Magyarországon, ebből egy felet Budapesten – többek közt a Népstadiont mutatták meg nekünk –; egy félórára sikerült bejutnom beteg nagybátyámhoz is, a kórházba.

1962 hozta meg az első igazi (felnőttkori) budapesti látogatásomat. (Erről ezt-azt *A kapu*ban olvashatnál.) Természetesen a rokonoknál laktam, egy teljes hónapig. Ifjú irodalmi szerkesztőként, nem egészen huszonöt évesen, a *Korunk*, pontosabban Balogh Edgár ajánló soraival jelentkeztem Illyés Gyulánál, Darvas Józsefnél, Erdei Ferencnél, Veres Péternél – csupa régi Korunk-munkatársnál (a népi tábor egykori tagjaihoz szólt a küldő, „igazoló" levél). Eljutottam Radnóti Miklós özvegyéhez is, mondhatni önerőből. Veled akkor nem találkoztam, a műszaki egyetem könyvtárába nem vitt utam, *Fától fáig* című regényedet viszont minden valószínűség szerint még akkor, ott vettem meg (nincs benne ajánlás, későbbről sem).

Ennyit hát az előzményekről, a többi a levelekből (1964 márciusától) kiolvasható, illetve a szükségesnek vélt kommentárok meg a *Valóság* és a *Korunk* lapszámai egészítik majd ki a tudnivalókat. Három évtizednyi szerkesztői időd és tekintélyes írói életműved, elbeszélések, regények, esszék, irodalomtörténeti és kritikai írások (újra)értékelését ne kérd (túl azon, ami a levelekben található). Ezzel persze tartozunk Neked, ezt a tartozást leróni mégse várd most tőlem. Különben is, ha közös lesz a könyvünk, hogy nézne az ki, ha én benne Téged dicsérnélek – vagy éppen elmarasztalnálak? De Te azért írd meg, hogyan látod vállalkozásunkat, *Az Idő Vaskalapjá*t.

Addig is, a régi barátsággal üdvözöl

Kántor Lajos

Kolozsvár, 2005. dec. 19.

*

És akkor most üljünk le a közös asztalhoz, Mihály, és vegyük elő a régi leveleket. (Szeretném, ha sehol nem kellene megcsonkítani őket, kipontozni részeket. Azt hiszem, erre nincs is ok.) A kezdetet

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED

jelentő, valószínűleg 1964 februárjára keltezhető megszólításom eredetijének (vagy másolatának) hiányában, megpróbálom összefoglalni az előzményeket. Téged onnan túlról visszaszólító soraimban, tavaly decemberben utaltam 1962-es budapesti és ezt megelőző, mindössze háromnapos debreceni–pesti utazásomra. Legalább ilyen fontos azonban megemlítenem a még 1954-ből (lehet, hogy már 1953 végéről?) idézhető olvasmányélményeimet: az *Irodalmi Újság* néhány példányban kapható volt Kolozsváron is, s az egyik osztálytársam apja az iskolánkhoz, az egykori Református Kollégiumhoz közeli újságárudát vezette-birtokolta, tőle kaptam a hét adott napján a lapot, úgy, hogy a nagyszünetben kifutottam, kifizettem a pár lejt, aztán vissza a birtokomba került kinccsel az osztályba. A kincset valójában az 1956-os számok jelentették, mert megérkeztek a forradalom alatt megjelentek is. Akkor már a Bolyai magyar szakos diákja voltam, diákszövetségi vezetőként éltem meg az itthoni számonkérések, a közvetlen fenyegetettség hónapjait; ebben a hangulatban természetesen eldugtam a padláson az *Irodalmi Újság* kollekcióját, néhány akkoriban kapott levéllel együtt (a debreceni egyetemista, ifjúsági vezér és pályakezdő költő barátoméra, a Rózsa Bandiéra emlékszem) – sajnos, mire elővehettem volna a dugárut, nyoma veszett. A *Korunk* ifjú irodalmi szerkesztőjeként, 1959-től olvashattam egy visszaminősült – az akkor látható – magyarországi irodalom termékeit, messze a *Kézfogások* s még messzebb az *Egy mondat a zsarnokságról* közéleti – és nekem igenis esztétikai – izgalmaitól. Ha nem is úgy, mint az *Új Hang* (amelyben a bolyaista bölcsész buzgalmával Juhász Ferencet és Nagy Lászlót fedeztem fel), az *Új Írás* ismét érdemessé tette számomra a „határon túliak" olvasását.

Azt, hogy a hatvanas évek elején mozdulni kezd valami, a *Kortárs* is közvetítette; valamivel már korábban itt találkozhattam újra Németh Lászlóval. Lelkesültségemben írtam egy tanulmány terjedelmű recenziót, *Kortárs magyar irodalom* címmel (emlékezetem szerint senki nem vállalta a közlését, most találtam meg apámtól örökölt íróasztalom fiókjában az első négy oldal gépelt másolatát); bevezetőjében Németh esszéjét idéztem (*Ha most lennék fiatal*) a *Kortárs* 1961. áprilisi számából, majd a „Magyar valóság" rovatot emeltem ki, Csák Gyulával; van itt szó sokakról, Szeberényi Lehelről, Darvasról, Dobozyról, Tatay Sándorról, még Illés Béláról is (ellensúlynak szántam?), de jönnek aztán a fiatalok, hosszabban. Elsőként Szabó István elbeszélése, *A szabadság keresztje*, majd három kiemelkedőnek vélt kisregény: Sarkadi Imrétől *A gyáva*, Kamondy Lászlótól az *Apostolok utóda* és Fülöp Jánostól a *Botond*. Hogy Téged a magam (és szándékom szerint az erdélyi olvasók) számára ebben az első nekifutásban fölfedeztelek-e vagy sem, kedves Mihály, csak akkor mondhatnám meg, ha előkerülne a gépirat további része. Ami viszont igazolható: a *Korunk* 1963. májusi számában közölt terjedelmes szemlecikkemnek egyik főszereplője vagy. A *Közéletiség a magyarországi fiatalok prózájában* feltételezésem szerint az előbb idézet szöveg jobb (?) változata; található ugyan itt is Darvas meg Mesterházi (utalásszerűen), Illyés (*Ebéd a kastélyban*), Lengyel József (*Igéző*), a hangsúly azonban a fiatalokon van: Gerelyes Endre, Galgóczi Erzsébet (*Félúton*), Szabó István (*Nehéz téli nap*), Sánta Ferenc (*Föld, csillag*) után már Te következel, „Sükösd Mihály, akinek irodalomtörténeti-kritikai esszéi is magas színvonalat jelentenek, *Fától fáig* című, modern mesterségbeli tudással, lélektani finomságokra érzékeny íráskultúrával megalkotott regényében egy gyermek szemével vezet át a fasizmus utolsó magyarországi évein; a regényben központi élménnyé az ösztönös emberség és tudatos embertelenség konfliktusa válik." Újabb Galgóczi-utalás meg Szakonyi Károly után – Gerelyes (*Kilenc perc*), Moldova (*Legenda egy jobbszélsőről*) előtt – ismét Te következel, *Acélőrnagy* című novelláddal. Harmadik megidéztetésed, ugyanitt, így szól: „Sükösd Mihály legújabb, kitűnően szerkesztett, sok eredeti, jól kiaknázható és jól kiaknázott lélektani helyzettel gazdag elbeszélésének (*A megérkezett*) legtöbb figurája nem tudja visszanyerni önbecsülését, részben, mert olyan nagyot vétkezett hazája, önmaga ellen, vagy mert nincs elég ereje hozzá, hogy leszámoljon múltjával." Ha most monográfiát írnék rólad, visszaolvasnék az elbeszélésbe, tisztázandó, hogy ki mit vétkezett, melyikünk mikor tett engedményt hivatalos elvárásoknak, az idézet szerint. Van viszont még egy mondat, átmásolva az elbeszélésedből az 1963-as *Korunk*-cikkbe, és azt hiszem, ez volt a fontos: „...aki sohasem fogta a zászlónyelet, az nem érdemli meg, hogy végighallgasson bennünket, akinek fogalma sincs, hogy zászló is van a világon, annak nincs joga, hogy koccintson velünk, hogy hallgassa a vitát arról, van-e még zászló..." (A recenzió további néhány szereplője: Fülöp János a *Botond*dal, Galam-

bos Lajos az *Orosz asszonny*al és legfőképpen Fejes Endre a *Rozsdatemető*vel.)

Most, 2006-ban legalábbis, úgy érzem, ez a zászló-ügy alapozta meg barátságunkat. Persze, a zászlónak is több jelentése van, ahogy ez majd a levelekből kiolvasható lesz. A közvetlen, kiváltó ok egy *Új Írás*ban olvasott szöveged: *Kafka ürügyén.* Amikor első levelemet Neked elküldtem, valószínűleg már le is adtam a szerkesztőségben egy nyúlfarknyi lapszemlét; ez nem annyira Kafkát, mint a sokoldalú, konkrét irodalmi elemzést érinti, kiemelve az egzisztencializmusról, a rossz közérzetről, a magányról, szorongásról írottakat, a címke-osztogatás helyett az elemzés igényét, a hitelesség és hazugság, a fontosság és jelentéktelenség megkülönböztetését jelentve be. (Cikkecském, aláíratlanul, a *Korunk* 1964. áprilisi számában jött le.) Időközben pedig megérkezett a Te válaszleveled, magázódva még, másfél gépelt oldalon.

*

Bp., '64. III. 6.

Kedves Kántor Lajos,

megkaptam és elolvastam levelét; köszönöm elismerő és megtisztelő véleményét, sorai nagyon jólestek. Ez a Kafka-ürügyén kelt tanulmány az itthoni visszhangon kívül – magamat is meglepő módon – némi nemzetközi egyetértéssel is találkozott. Levelével együtt kaptam meg az Új Írástól két lengyel kritikus magyar nyelvű (!) levelét, korábban Zágrábból is írtak stb. Gondolom, ez nem a tanulmány érdeme, inkább a nyers „témafelvetésé". Bizonyos dolgokat úgy látszik, ki kellett végre mondani.

Kétszeres öröm, hogy a Korunk egyik szerkesztője is alapjaiban egyetérteni látszik a tanulmány gondolatmenetével. Éppen ezért hadd kérjem meg: ha módja van rá, szenteljen a Korunkban néhány sort a cikk ismertetésére, amint erre célzott is levelében. Igazán nem S. M. „propagandája" céljából. De úgy hiszem, sokat jelentene, ha egy ilyen gondolatmenetű cikk tételeivel a Korunk minél több olvasója megismerkedhetnék. Nyugodtan írja hozzá azokat a fenntartásait, kiegészítéseit, amelyeket levelében is említ – ez csak érdekesebbé tenné az ismertetést.

Hadd köszönjem meg, némi késéssel, sorait, amelyeket annak idején a fiatal magyar novellistákról szóló tanulmányában írásaimnak szentelt. Nem mindenben értettem egyet – sem a magam, sem mások írásait illetően – a „dicséretek" indoklásával, illetve megalapozásával, de ez megint csak lényegtelen: a lényeg, úgy gondolom, az effajta írások megszületése és megjelenése.

Most egy kérés. A Korunk kitűnő tanulmányírója, a sepsiszentgyörgyi Veress Dániel, nékem táv-barátom és levelezőpartnerem, legutóbb jelezte, hogy a Kortárs ez évi januári számát sem néki, sem közelebbi ismerőseinek nem sikerült megszereznie. Ha Önnek birtokában lenne egy példány – amit azért mégiscsak remélek –, küldje el kölcsönképpen Veress Dánielnek, hogy legalább elolvashassa tulajdon tanulmányát, amely T. Argheziről jelent meg benne.

Lehet, hogy a közeljövőben eljutok Kolozsvárra, s akkor szeretnék megismerkedni Önnel. Ha Pestre vetődnék, okvetlenül keressen meg (Valóság szerk. VII. Lenin krt. 5. telefon: 222-444). Sok minden kérdezni-, illetve megbeszélnivalóm lenne, s talán Önnek is.

Ami a kéziratot illeti: nyakig ásva vagyok pillanatnyilag mindenféle hosszabb munkába. Nem tudom viszont, érdekli-e a Korunkat valamilyen, már megjelent írásom. Ebben az esetben készséggel megjelölnék néhány címet: novellát vagy rövidebb szociográfiai tanulmányt vagy irodalmi esszét. Felkérését addig is hálásan köszönöm – a régi Korunk egyike kedves folyóirataimnak, jelképe az általam ideálisnak képzelt folyóirattípusnak, amelynek utódjában megjelenni – megtiszteltetésnek venném.

Levelét még egyszer köszönve, melegen üdvözli:

Sükösd Mihály

*

Ezzel a magánjellegűnek indult levélváltással tulajdonképpen megkezdődik a *Korunk* és a *Valóság* szerkesztőségi kapcsolatfelvétele. Éppen harminc évvel később, 1994 márciusában, a *Valóság*ban megjelent tanulmányában (*A Valóság és a Korunk*) egykori főszerkesztőm, Gáll Ernő, nem tud erről a kezdetről. (Levél-hagyatékában 1976 és 1993 közötti dátumot visel néhány Sükösd-levél, a főszerkesztő Kőrösi pedig 1980-ban tűnik fel.) Ernő a maga politika-, illetve eszmetörténeti összefoglalásában a párhuzamokra figyel, a kolozsvári

1957-es és a budapesti 1958-as rajtolástól el egészen a kilencvenes évekig, különös tekintettel saját kutatási területeire, az értelmiségi lét és a nemzetiségi kérdés problémahalmazára. A tanulmány vége felé a Te neved is feltűnik, Mihály – méltó keretben. Ernő ugyanis (joggal) utal arra a művelődéstörténeti érvényű megállapításra, miszerint a *Valóság* a hetvenes, nyolcvanas évekbeli reformértelmiség „zászlóshajója" volt (jól sejtem-e, kérdezem én, saját emlékeimre hagyatkozva, hogy már a hatvanas évek közepétől érdemleges szerepet vállalt az a hajó?); és itt jön a gállernői vallomás: „Nekem a zászlóshajó parancsnoki hídján hosszú évek során ügyeletesi tisztet betöltő Huszár Tibor és Sükösd Mihály nyújtott nagy segítséget, de ez a segítség mindazokat is támogatta, akik nálunk jobbító változásokat szorgalmaztak." (Vajon, szerénytelenül, magamat is beleértheted a „mindazok" közé? Erről Ernőt kellene megkérdezni, de már késő. Esetleg a *Napló*jához lehet folyamodni.)

A leveledben ajánlott esetleges újraközlésekre nem haraptunk rá, a *Korunk* igyekezett kerülni az Erdélyben, a romániai magyar sajtóban (egészen máig) elég gyakori ilyen szerkesztéstechnikát. A személyes szerkesztőségi találkozásokra ugyancsak később került sor, magánlátogatások alkalmával vagy a már hivatalosított szerkesztőcserék révén. Erre még várni kellett. Közben újra levél jött Tőled, ebben tegezésre váltasz. (Már nem emlékszem, én voltam ebben a kezdeményező?)

*

Budapest, 1964. június 22.

Kedves Kántor Lajos,

elnézésedet kérem, hogy ilyen elkésve válaszolok kedves leveledre. Az igazság az, hogy az utóbbi két hónapban állandóan munkában voltam, s nemcsak a levélírásról mondtam le kényszerből, de szinte minden magánemberi funkcióról. Most, hogy befejeztem pillanatnyilag a munkát (Kafkáról írtam egy kis könyvet; ennek mintegy az „elméleti kvintesszenciája" volt az Új Írásban közölt cikk), végre rendezhetem adósságaimat.

Mindenekelőtt köszönöm szépen a Tallózásban nékem szentelt sorokat. Természetesen jólesett, s talán a lapnak, illetve olvasóinak sem tett

rosszat. – Éppen most fejeztem be 5. számotok olvasását, némileg megkéstem vele. Nagy figyelemmel tanulmányoztam, különösen a vezércikk helyén közölt beszámolót.

Nyári romániai utamból a jelek szerint nem lesz semmi, egyéb programok iktatódtak közbe. Rendkívül sajnálom; ha valamikor, úgy most rendkívül érdekelt volna egy behatóbb országjárás. No, majd legközelebb. Te nem utazol mostanában mifelénk? És Szilágyi Júlia, akinek, kémeim jelentése szerint, már hetek óta meg kellett volna érkeznie?

A küldendő kézirat dolgát tehát a jelek szerint megint későbbre kell halasztanunk. Sajnos, pillanatnyilag úgyis csak már megjelent dolgokat tudnék figyelmedbe ajánlani. Mindenesetre hadd hívjam fel figyelmedet a Kortárs júliusi számában megjelenő tanulmányomra Németh László esszéiről. Ha az átvételre valamilyen formában, akár rövidítéssel is, igényt tartanátok, ezt ajánlanám: tárgyának fontossága, hangütésének „objektivitása" s egyebek okából is – legalábbis, ahogy innen látom.

Baráti üdvözlettel

Sükösd Mihály

*

Kafkáról írt „kis könyved", a Gondolat „Irodalomtörténeti kiskönyvtárá"-ból (1965) két évvel később, '67-ben ért el hozzám, baráti ajánlásoddal; meglehetősen szétolvasott a példányom. (Könyvekre nem szoktam széljegyzeteket készíteni, ezen sincs kézírásos nyom.) Nem tudom, Te folyóiratokat megőriztél-e; érdekes volna látni könyvtáradban az 1964. májusi *Korunk*ot. Nézem, hogy mi a csoda az a vezércikk helyén közölt beszámoló. Hát a „Nyilatkozat a Román Munkáspárt álláspontjáról a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom kérdéseiben"; a KB bővített plenáris ülésén történtekről tudósít, a szovjetek és kínaiak közötti közvetítési kísérletről, a nyílt vita helytelenítéséről. Ez Gheorghiu-Dej utolsó éve a román párt élén, egyben előjátéka a (kezdeti) Ceauşescu-érának, a balkáni hintapolitika kiteljesedésének. Szóval ezért írod, hogy ha valamikor, most rendkívül érdekelt volna egy behatóbb országjárás. Persze, nem azt láttad volna, amit ez a hivatalos szöveg a távol előben sejtethetett. Az „önálló fejlődés" igazán a következő évtizedekben hozta meg közismert (katasztrofális) romániai gyümölcseit. De ez már a későbbi levelezé-

sünkre tartozik. Van viszont a *Korunk*ban, egészen hátul, egy apró jel, talán észrevetted: a Krónikában a 3. számú *Valóság*ra hivatkozva, a svéd forrásra visszautalva, szó van a dánok építette, a jég alatt 20 méterre található különleges atomvárosról. Hogy milyen eredményt hozott ez a stratégiai kísérlet, nem tudom, nem is ezért említem, hanem mert korai (a legkorábbi?) előfordulása lapunkban a megújuló *Valóság*nak. Biztosan nem én írtam; azt jelzi, hogy többen is figyeltünk rátok.

*

Budapest, 1965. január 28.

Kántor Lajos
Kolozsvár

Kedves Barátom!

Leveledet ma kaptam meg s mindjárt válaszolok is. Sajnos, mindkét esetben negatívumokat kell közölnöm Veled. Én pillanatnyilag úgy le vagyok terhelve különböző adósságok törlesztésével, hogy sajnos semmiképpen sem tudok számotokra Németh Lászlóról írni. Sajnálom, hogy így történt, de majd legközelebb. Mondanék egy nevet, egy kitűnő fiatal tudósunkét (orvos-tudománytörténészét), aki Németh László egyik legjobb magyar ismerője, lapunk állandó munkatársa, s aki azt hiszem, örömmel írna nektek. Vekerdi Lászlónak hívják az illetőt, elérhető az MTA Matematikai Kutató Intézetében (Bp. V. Reáltanoda u. 13–15).

Ami a másik ügyet illeti: beszéltem Zoltai Dénessel. Ő úgy tudja, hogy az előadások még csak hollandul jelentek meg, angol és német nyelvű publikációik előkészületben van[nak]. Ha valami közelebbit megtudok, értesíteni foglak. – Gyere már egyszer Pestre!

Baráti üdvözlettel

Sükösd Mihály

*

Ezzel a levéllel veszi kezdetét közvetítő szereped; amikor kérésünknek nem tudsz eleget tenni, ajánlasz magad helyett valakit. Németh László mindig fontos volt a *Korunk*nak – már Gaál Gábor idejében

is, noha élesen vitatkoztak –, és ez átörökítődött az új lap szerkesztőire. Sem a két világháború közötti, sem az 1944 őszétől más világot élő Erdélyben nem lehetett nem odafigyelni Németh László gondolataira. (Persze a „népi demokráciában" jóval kisebb volt a hatása, errefelé is.) Vekerdi beajánlása azonban valamiért nem járt sikerrel. A szerző elküldte kéziratát – *Jegyzetek Németh László egyetemességéről* címmel –, ám valamilyen oknál fogva a szerkesztőségi asztalon maradt. Próbálom rekonstruálni a történteket, de csak abból tudok (próbálok) következtetni, amit a Korunk-fejléces papíron mutatkozó példányból kiolvashatok. Ez ugyanis a mostani keresgélés közben nálam előkerült. (Egypárszor kimenekítettem a szerkesztőségből a cenzúra által halálra ítélt kéziratot; a letiltott Kós-centenáriumon ebből nagy botrány lett.) Négy, illetve öt aláírás (szerkesztői és korrektori ellenjegyzés) látható a gépirat első oldalán: a főszerkesztő Gáll Ernőé (fekete ceruzával), kétszer is, a felelős szerkesztő Balogh Edgáré (piros ceruzával), az enyém mint rovatszerkesztőé és a Szabónéé (stilizátorunké) egyszer-egyszer. Dátum sehol, pedig a szerkesztőségi titkár akkoriban lelkiismeretesen rávezette a kéziratokra a beérkezés idejét (valószínűleg az eredeti küldeményen lenne olvasható). Feltételezem, hogy 1965-ös keltezésű a Vekerdi-szöveg, erre utal – leveleden kívül – a tanulmány végén található utalás („S most, hogy a sajkódi korszak drámái és esszéi után az *Irgalom* is megjelent..."). A cím alatt Fodor Andrástól vett mottó: „...és mindent lát, mindenre gondja van, minden szavunkhoz odatartja lámpás fejét." Teljesen Korunk-szerű az indítás is: „Megkérték egyszer Picassót, sorolná fel a legfontosabb modern festőket. A mester röviden válaszolt: »Picasso«. Ugyanilyen értelemben – az anekdota szükségszerű túlzásait figyelembe véve – mondható a mai magyar irodalomról, hogy legjobb tendenciáinak nagy részét képviseli Németh László, sőt jó néhányat ő indított el. S ahogy a nagy festő életművét jellegzetes és sokszor ellentmondó korszakokra felosztva érthetjük meg legjobban, Némethnél is élete nagy periódusait követve fejthetjük fel legkönnyebben művei ezerfelé ágazó betűrengetegének értelmét." Vekerdi a műfajok határait átlépő „nagy európaiak", a szintéziskeresők közé sorolja Németh Lászlót, az Unamunótól Ilja Ehrenburgig terjedők közé...

Agnoszkáló kísérletem, ugyancsak az átgépelt, ragasztott első oldalon, a lap alján a szerkesztőségi jegyzetet regisztrálja: „Vekerdi

László esszéje nem vállalkozik Németh László terjedelmében is hatalmas életművének, az életmű ellentmondásainak felmérésére; bizonyos mozzanatok, viták ezúttal árnyékban maradnak, ugyanakkor azonban író és mű egyetemességének hangsúlyozásával talán Németh László munkásságának legjelentősebb oldalát világítja meg a szerző. – A szerk." (Edgár kézírásával „A szerk." ki van egészítve „A szerkesztőség"-re, akkurátusan.) A 2-tól a 6-ig oldalig Vekerdi gépiratának eredetije megmaradt, át van gépelve viszont az utolsó négy (7–10.). Néhány, nem túl jelentős stiláris belejavítás (különböző kezeké) mellett két fontosabb, az oldalon jelzett vonás és egy kereszt bizonyítja, hogy főnöki utasításra húztam ki az utalást Szabó Dezsőre, majd a következő mondatot is: „Magyarországon azóta sem írtak úgy történelmet, mint Németh László a Tanúban." Viszont felismerhetően edgári javítás „a »szegediek« korrupt rendszere" helyett „a »szegedi« ellenforradalmárok korrupt rendszere" véglegesnek akart változata.

Hogy aztán mégsem jutott el a szöveg a közléshez? Föltételezem, azért, mert a cenzúra több, erőteljesebb csonkítást, átírást követelt volna; vagy egyáltalán szóba sem állt, nem volt hajlandó vitatkozni az „alapszövegen"? Ez is a korabeli titkok közé tartozik, az esetleges tanúk már aligha idézhetők meg. A romániai, a kelet-közép-európai sajtóviszonyok tanulmányozójának mindenesetre szívesen rendelkezésére bocsátom a fennmaradt kéz-, illetve gépiratot.

Szerző-ajánlásod későbbi eredményeket hozott – de erről majd odébb. A Zoltai-utalást most nem tudom fölfejteni. A pesti utam pedig még halasztódott; 1962-es „szereplésemet" az itthoni hivatalosok nehezen emésztették meg, többéves utazási tilalmat éltem ekkor.

Egyelőre nem találok magyarázatot arra, hogy '65 januárjától miért a bő másfél éves kihagyás a Tőled érkező levelekben. Valószínűnek tartom, nem Te vagy az oka – és még nem a posta –, nálam keveredhettek el a közben érkezett leveleid. Így hát 1967 őszére marad a folytatás.

*

Bp., '67. IX. 5.

Kedves Lajos,

Tegnap kaptam meg leveledet, s igyekszem villámgyorsan válaszolni. Részint, mert precízen filoszi természet lévén nem kedvelem a feleletlenül heverő leveleket, részint, mert napokon belül útnak indulunk Nyugatra, ha isten és földi alakzatai is úgy kívánják. Onnan pedig csak októberben jövünk vissza, tehát nagyon elhúzódna a válasz.

Taxnerben feltétlenül igazad van; a jelenségre is, a jelenség legutóbbi írására vonatkozóan is. Azzal a – sajnos nem jelentéktelen – megszorítással, hogy – emlékszel, magam is pedzegettem találkozásunkkor – költőinknek, főleg Lászlóffynak valóban sok rossz verse van, illetve is *van. (Miként épp magad jelzed küldött s köszönettel megkapott cikkedben: okos és világos, a lényeget célzó és találó írás.) Nehezebb dolog az itteni recenzálás. Teljesen igazad van: esetlegesen, töredékesen történik, Becsky-féle vén szivarok, Bácsky-féle dilettánsok és Taxner-féle autszájderek kezével és fejével. Ámde nagyon nehéz az ottani termésből úgy kiválogatni a színe-javát, hogy az itt is megfeleljen, ott se okozzon sérelmet. Ráadásul recenzió-krízis van nálunk, mint megfigyelheted: egyre kevesebb jó szerző ír egyre kevesebb jó műbírálatot, a folyóiratrovatok vékonyodnak, avasodnak, a jó írás: inkább esszé, glossza, miegymás, mint kritika, seregnyi könyv nálunk is parlagon, azaz említetlenül marad. Bálint sorsát mindenesetre igyekszem – sajnos túlterhelt – szívemen-vállamon hordozni, mert ő tényleg kiugró jelenségnek rémlik. S egészében-elvontan is igyekszünk napirenden tartani a kérdést.*

Ma beszéltem Zoltai Dénessel, ama hajdani non-finito cikk szerzőjével; most is azt mondja, amit annak idején: tudomása szerint nemcsak Pestre nem érkezett meg, de teljességében meg sem jelent az akkori konferencia anyaga. De megígérte, hogy pontosabban utánanéz majd, s ezt fogom magam is tenni. Majd értesítelek, ha valami biztosat tudok, illetve megtudok.

Láng Gusztáv a mai napig nem adott életjelt magáról; ha még egy-két napig nem jelentkezik, nemigen tudunk találkozni, lévén hogy – mint jeleztem – pillanatokon belül remélhetőleg tovareppenünk. (Ami egyrészt nagyon jó dolog, másrészt temérdek adminisztratív hercehurcával, elintézni- és leveleznivalóval jár, semmiképpen sem a magamfajtának való.)

Túlzás, amit írsz rólam, illetve rólunk; örülünk, hogy jól érezted magad; rokonszenvünk kölcsönös; s fogjuk még látni egymást, bizonyára. Tavasszal-nyáron – ha előbb már nem is – okvetlenül el kell jutnunk Kolozsvárra.

Ezúttal és itt be kell fejeznem: elutazásomig még dolgozni is kell, sajnos. Sok szeretettel ölellek:

Mihály

Ui. Kocsis István írásai valóban szép, ígéretes villanatok.

*

Az erdélyi magyar irodalomról frissen megjelent kritikákat, recenziókat folyamatosan megbeszéltük, vitatkoztunk néha egymással is, de abban megegyeztünk, hogy koránt sincsenek rendben a dolgok. Bálint Tibor – még innen a *Zokogó majom* egyértelmű sikerén – igazán rászorult a szakmai figyelemre. Kocsis István az első karcolatainál tartott (ő majd a drámáival figyeltet föl magára); nyilván annak is örültem, hogy meghallgattad a pártfogó ajánlást.

Leveled utolsó előtti bekezdéséből rekonstruálom, hogy '67 nyarán végre sikerült (ismét) kijutnom, sokadik útlevélkérésem elfogadásra talált. Azt hiszem, ez volt az első személyes találkozásunk. Bizonyára a *Valóság* többi szerkesztőjével is, a Nagykörúton.

*

Bp., '67. XI. 20.

Édes, jó Lajosom,

már ne haragudj a megnevezésért, de ez most divattá lőn mifelénk, Örkény Tótékja *nyomán, hol is – mint tudod – így hívják a tűzoltóparancsnokot. Te ugyan nem vagy tűzoltóparancsnok, de azért nagyon örültem, hogy végül is írtál. Lázár Pista – aki nagyon jól érezte magát körötökben – elég részletesen mesélt Rólad is, másokról is, így információ-éhségem nagyjából ki van elégítve. Maradnak a személyes közölni- és kicserélnivalók.*

1. Olvastam Alexa cikkét az ITK-ban. Nem udvariasságból, de teljesen veled értek egyet, már amennyire szegényes Madách-ismereteim

engedik. Fogalmam sincs, kicsoda a fickó – ami nagy szó, mert hivatalból majdnem mindenkit kényszerülök ismerni. Valami frissen végzett Barta-növendék lehet, valóban. Igazságtalan és történetietlen veled szemben – kétségtelenül. Fogadd el öregebb és ez okból járatosabb barátod tanácsát: rá se ránts, magyarán le se szard. Ezt lehet a kritikával tenni, ha nem tartjuk igazságosnak – sok fölös izgalmat, ön-evést megtakarít az ember. (Nem tapasztalat nélkül mondom, egy vérespéteri bölcsen közbeszúrt zárójelben.)

2. Nekem is eszembe jutott, hol késik Móriczod a Kortársból. De ezt még kevésbé sérelmezd: Simon Pista nagyon derék fiú, mindig, mindenkinek többet ígér, mint amit teljesíteni tud. És ilyenkor könnyebb kihagyni azt a szerzőt, aki kincses-Clujból még csak rá sem tud telefonálni... Megint nem alap nélkül beszélek. Nagyon sokan jártunk-járunk így a Kortárssal. Nem kell, nem szabad felvenned. Simon mentségei: egyetlen, „hivatalos" irodalmi folyóirat, rengeteg szerző, rengeteg kézirat, puha szív, amely nem bír nemet mondani... Folytassam? Úgyis tudod.

3. Cikked nagyon szép; elküldtem Kovács Andrisnak.

4. Hogy Hajdu Győző könyve milyen lehet – nem láttam, nem olvastam –, tökéletesen el tudom képzelni. Ismerem a szerzőt és műfaját. Jó, ha tudod, de ne terjeszd: V. D. bírálatának lehozatala pusztán baráti segítség volt. Nem Hajdu, hanem a sokat próbált és sanyarú sorsban úszó V. D. Felé. Gondolom, a jó Dani maga is tudta, hol túlozta el a dolgot – de ezt tényleg ne mondd el se Hajdunak, se Daninak, még csak Szilágyi Julikának se.

Ma váratlanul betoppant szerkesztőségünkbe Gáll Ernő. Én most láttam elevenen először. Rokonszenvesnek tűnt – holnapután ülünk össze, „átbeszélni" a dolgokat.

Eszembe jut múltkori beszélgetésünk egy passzusa. Év végén tudnék küldeni részetekre egy tanulmányt. Huxley mai szemmel – valami ilyesmi lesz, ha nem is a címe, de a tárgya. Úgy 15-20 flekk között. Érdekelne ez? Válaszolj őszintén. Az sem baj, ha elküldöm, s olvasás után mégsem tudjátok közölni; esetleg lehet valamit rövidíteni is. Szóval, ez egy „provizórikus" kérdés és kérés.

Mi van még? Azt hiszem, momentán semmi. Magamról nem írok. Nincs mit: irtózatos időzavarban, rengeteg mindenfélét írok, befejezek, szerkesztek, miegyebezek. Talán januárra lesz egy kis felszusszanásnyi időm. Addig csak munka. – Őszinte érdeklődéssel várom Móriczodat,

mely – ha jól tudom – Julika Swiftjével és Dani Mikesével egy sorozatban jelenik meg. Három barát – három könyv. Egész jól válogatom meg transzszilván barátaimat, nem?

Ölellek, baráti szeretettel:

Mihály

*

Melegedik-melegedik. Mármint az információáramlás, a közös témákra rátalálás. De hát minden téma közös, egyre inkább. Szerkesztőségi kollégád, a vártán az utolsó pillanatig kitartó Lázár Pista kolozsvári útja tovább erősítette kapcsolatainkat, természetesen a *Valóság* s a *Korunk* közöttit is. Ebben – a többszöri rá való hivatkozás mutatja – Szilágyi Júlia (szerkesztőségi kollégám) is bizonyára szerepet játszott, Gáll Ernő „betoppanása" hozzátok pedig a kapcsolat „felsőbb szintre" kerülését sejteti. A mi szövetségünk persze változatlanul szilárd, a Te idefigyelésed záloga ennek. Két megjegyzésed, nem formális érdeklődésed az én dolgaim iránt a legmesszebbmenően baráti (majdnem azt írtam, hogy gesztus, de több annál, részvétel a gondokban).

Először is Alexa Károly. Igen, fel tudom idézni, rosszulesett kritikája az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben, bár lehetett igaza egyben-másban. *Százéves harc „Az ember tragédiájá"-ért* című könyvecském (Akadémiai Kiadó, 1966) hosszabb magyarázatot igényelne, most csak annyit, ismétlésként, hogy eredetileg államvizsga-dolgozatnak, vagyis egyetemi diplomamunkának készült; tanárom (Csehi Gyula) azt kifogásolta, hogy nem Révai József véleményére alapoztam ítéleteimet, ezen úszott el a „piros diplomám". Barta Jánost és a Barta-növendékeket később tanultam meg becsülni, Barta professzor úrral leveleztem is, doktori disszertációmhoz hasznos tanácsokkal szolgált, Debrecenből. Újabb irodalomtörténész-kalandom Móricz Zsigmondhoz fűződött; nyilván a megjelenés előtt álló kismonográfiámból (*Vallomásos Móricz Zsigmond*) akartam részletet közölni a *Kortárs*ban.

Biztosan a filmrendező Kovács Andrásnak küldted el a cikkemet; de melyiket?

Önálló tanulmány vagy esszé tárgya lehetne mindaz, ami Hajdu Győző *Műhely* című kötete körül történt. Meg nem állom, hogy ide ne iktassam azt a minősítést, amit sikerült a Láng Gusztival együtt

jegyzett romániai magyar irodalomtörténetünkbe (1971-ben) becsempésznem: „Az *Utunk*ban indult, Gaál Gábor tanítványaként, de a marosvásárhelyi *Igaz Szó* vezéregyéniségeként vált ismertté Hajdu Győző; az irodalomkritikai gyakorlatot korán felcserélte a látványosabb irodalompolitikusi ténykedéssel – ennek bizonysága *Műhely* (1967) című gyűjteményes kötete is (alcíme: Egy szerkesztő feljegyzései), amely helyenként az irodalomkritika látszatát kelti." Nem könnyen – Balogh Edgár és két pártbizottság (a marosvásárhelyi és a kolozsvári) ellenében – a *Korunk* 1967. novemberi számában megjelentettük Láng éles, ám érvelő bírálatát; Edgár, főszerkesztő-helyettesi minőségében (és akkor még H. Gy. barátjaként), annyit ért el, hogy a cikk a szemle-rovat helyett a Fórumba került, szerkesztői megjegyzéssel (L. G. „éles kritikája egy – Hajdu Győző személyi teljesítményének megítélésén túlmenő – irodalompolitikai stílust érint, s így szélesebb polémiára érdemes"). Nagy harc volt – és ritka szép győzelem. Szegény Edgárnak pedig az egyik legszégyenteljesebb akciója, merthogy Láng szövegét a megjelenés előtt átküldte Hajdunak, aki viszont mozgósította a pártbizottságokat. Boldog idők, amikor sikerült a hivatalosságokkal szemben a szakmaiságot érvényesíteni. Ilyen körülmények közt persze megbotránkoztam azon, hogy a *Valóság* leközölte Veress Dani barátunk Hajdut méltató írását.

A *Huxley, mai szemmel* egy kicsivel később megérkezett, első közlésed lett a *Korunk*ban, 1968 szeptemberében. Ezt megelőzően azonban váltottunk néhány levelet.

*

Bp,. '68. február 2.

Kedves Lajos,

először is – csekélyke késéssel – boldog új évet kívánok Neked, házadnépének, szerkesztőségednek és tágasabb környezetednek. Apró késéssel, mondom, amelyre sokfajta, jobb-rosszabb okok késztettek.

Ott kezdődött, hogy karácsony előtt két héttel váratlanul meghalt a feleségem bátyja: nekivezette az autóját egy országúti fának, Szolnok alatt. Karácsony előtt, orvossá avatása előtt, huszonöt éves srác: minek folytassam. Két hétig én voltam a család támasza, temettem, vi-

gasztaltam, adminisztráltam, amennyire gyarló erőmből tellett. Közben a feleségemnek vizsgáznia kellett, közben gyereket vár (bizony, ez is az utóbbi hónapok fejleménye: júliusban tovább szaporodunk, ha a Legfelső Lény is úgy akarja), közben az összeroskadt szülők – hadd ne folytassam. Már csak azért se, mert – amennyire ez lehetséges – az ügyön túl vagyunk.

Januárban gőzgépként dolgoztam, még a magam legjobb tempóját is felülmúló mértékben. Újraírtam, azaz befejeztem egy nyáron félkészen hagyott kisregényt, amely két másikkal együtt ez évben megjelenik a Szépirodalminál. Most már boldog vagyok, munka után, leadás után, sőt, a kézirat nyomdába menetele után. Talán egész jó kötet lesz. Két darabját, a Megérkezett *című és az* Útközben-*t (a Hídban jelent meg, '65-ben) alighanem ismered, ez a most készült harmadik egy furcsa történet 1919–20-ból, műfajában is, anyagában is meglehetősen érdekes, s eddig váratlanul tetszik minden illetékesnek és illetéktelennek. Majd meglátjuk. Közben tető alá hoztam egy másik kötetet is, szociográfiák, riportok, miegyebek válogatását, főként ifjúsági – kedvelt és kárhoztatott – témáimból, ez is megjelenik az év végére. Egyszóval, ez jó évnek ígérkezik, s duzzasztja életkedvemet.*

A Huxley-tanulmányt két héten belül eljuttatom, még nem tudom, mily úton. Rövidítésekre, egyebekre részletes használati utasítást mellékelek majd.

Köszönettel megkaptam Gera Gyuri útján az Utunk *évkönyvet; érdekes és hasznos kísérlet, félig már el is olvastam.*

Menet közbeni dolgok:

1. Hajdu-ügy. Igen, innen is látni a gabalyodási csomópontokat. Biztos, *hogy Nektek van igazatok; Daninak is megírtam, meg is sértődött, természetesen.*

2. Jaj, dehogy bántom én Ernst Fischert. Sokat köszönhetek neki, Kafka-ügyben is, egyebekben is. (Lásd hálarebegésemet a Kafka-tanulmány jegyzetapparátusában.) Ámde itt merőben más dolgokról van szó, s lehet, nem fogalmaztam elég világosan. Nekünk – Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában, egyebütt – Fischer életbevágóan fontos. Nekik *viszont – nyugati marxistáknak, félmarxistáknak, egyéb haladó szegénylegényeknek – rokonszenves, de nem nagyon fontos, amit mond. Az „oldási", robbantási kísérletei. Ezt ők tudják, ezen túl vannak. Nekik valami átfogóbb, alapvetőbb nézetrendszer kell, a legtágabban felfogott marxizmus megújulása jegyében. Ezért tartják Fischert* csak *publicistának, ezért olvassák szívesebben Lukács újabb dolgait, meg az általam említett egyéb kelet-európaiakat. Más a szükséglet, s ennek okából más a látószög és az „elvárás". Igen sematikusan valami ilyenről van szó.*

3. Mit szólsz Taxner (pardon: Taxner–Tóth) látványosan kocsonyás (kocsonyásan látványos) felemelkedéséhez? Hát igen. De T. T. E. még nem tudja (mert abban az időben, amikor az ilyesmi kiderült, vagyis jó tíz éve, ő még minisztrált), hogy az effajta felemelkedést a balzaci bukás szokta követni.

4. Terhelnélek a következővel: ha el tudnád küldeni Csehi Gyula: Klió és Kalliopé című testes könyvét, nagyon örülnék és meghálálnám. Könyvtárban láttam, érdekes, s nekem sok okból szükséges, anyagdús monográfiának rémlik. A csacsi Dani özönével zúdítja rám a rossz verseket, de ez, persze, kiment a fejéből.

Sajna, román utamból nem tudom, lesz-e az idén valami. Közbeszólt a természet felemelt mutatóujja. Szülésig aligha mozdulok ki Pestről, utána – majd meglátjuk.

Befejezem, édes jó Lajosom; s csak ne zavartasd magad idilli egybehangzásunk mián; ebben – bátyád mondja az ifjoncnak – távolságunk, ritka személyes érintkezésünk is szerepet játszik; élnénk csak egymás bőre közelében, harapdálnánk egymást mi is, irodalmi ügyekben, s egyéb nélkülözhetetlen feleslegességek okából. Így van ez jól.

Szeretettel ölellek:

Mihály

Ui. Könyörgök, írd már meg egyszer géppel *a lakcímedet, mert ezt a fránya nevet nem tudom kibetűzni, s folyvást a szerkesztőségbe kényszerülök címezni küldeményemet. És verje meg az isten az ügyetlen ujjamat, eltéptem imént ezt a szép papírt, amikor hevesen emeltem ki a gépből. Bocsánat.*

*

A kívülálló címmel megjelent, három kisregényt tartalmazó kötetedet 1968. november 28-án dedikáltad Erzsikének és nekem, „baráti és vendégi szeretettel". (Ez újabb támpont a személyes találkozásra.) Amit Ernst Fischer kapcsán írsz, az – most mérem fel igazán – na-

gyon fontos. Hát igen, szerényen, jó csomagolásban adagolva okítasz, utólag is köszönöm. (Nem csupán ezt az egy konkrétumot értem a köszöneten.) A „kocsonyás felemelkedések" tekintetében ugyancsak igazat adok Neked, jóllehet „a balzaci bukás" nem mindig következik be.

*

1968. február 19.

Édes jó Lajosom,

ma kaptam meg lapodat, pár sorral nyugtázom csupán, merthogy remélem, kb. két-három hete írt levelem mégiscsak befutott azóta. Abban köszönettel vettem az UTUNK évkönyvet, megválaszoltam a válaszolandókat, ígértem a Huxley-tanulmányt, s cselekedtem még egyebeket is. Most csak azzal toldanám meg, a Huxley-esszé elkészült, máris küldeném, ha lenne kivel. Momentán nincs kivel, várom az alkalmat, mert postára vagy a Szerzői Jogvédőre nem óhajtanám bízni: előbbi bizonytalan, utóbbi hosszadalmas. Ha valaki errefelé jönne mostanában, szabadítanád rám.

Továbbá: olvastam Kövedet szociográfia-ügyben, tetszett, ízlésemnek is, hiúságomnak is.

Még továbbá: örülnék, ha tavasszal erre jönnétek, nagy szeretettel várunk Benneteket.

Azt hiszem, egyéb nincs. Megismételném múltkori kívánságom: géppel *írnád fel a lakáscímedet, hogy ne kelljen folyvást a szerkesztőségbe postáznom magamat.*

Ölel:

Mihály

Ui.: ez a veressdani nevezetű őrült jelenség láthatóan élete legdúltabb időszakában leledzik. De azért, könyörgök, ne hanyagoljátok el, s szeressétek, bármily nehéz is. (Én is ezt teszem, holott nehéz.) Esszéje Németh Lászlóról a maga nemében mégiscsak kitűnő.

Ui.2. Olvastam Edgár replikáját Hajdu-ügyben. Indulatos csacsiság, sajna. Remélem, nem ez lesz az utolsó szó.

*

Leveled mai olvasójának szól a konkretizálás szociográfia-ügyben. A „Kövek" (*Korunk*-beli egyéni rovatom) 1968. januári darabja a *Maradiság vagy „szociográfiai forradalom"?* címet viseli, és mindenféle hivatkozások vannak benne, itthoni (erdélyi) példáktól a nagy öregekig (Veres Péter, Illyés Gyula), az odaát egyre inkább meghatározóvá váló derékhadig (Sánta, Moldova, Csoóri, Csák, Galgóczi), kikacsintással Szolzsenyicinre meg Truman Capote-ra is. Téged egy szociográfiai gyűjtemény apropóján idézlek „a valóság műfajáról", amely – a Te szavaiddal – „a történelmi változások, a nagy korfordulók, a társadalmi-antropológiai átrétegződések irodalma". Azt állítod, hogy a szociográfia „tartalma" fontosabb, mint a „formája". Ezt a szembeállítást kifogásolta Bori Imre – de a „Kövek" egyeztet kettőtök közt: „...ha arra gondolunk, hogy »A szociográfus nem az olvasó tetszéséért száll síkra, hanem azok megnyeréséért, akik a legtöbbet tehetnek!« (Lázár István), irodalmi közelítésünk ellenére hajlandók vagyunk Sükösd pártjára állni. Persze, annak az igénynek a fenntartásával, melyet Bori Imre a szociográfiai riport tulajdonságaiként nevez meg: szubjektív ihlet, elemző kedv, közlő módszer. Negyedikként sorolnók ide az intellektuális átélést, jóllehet részben beleértődik az első kettőbe is. Mindez együtt a mozgósító erő elengedhetetlen feltétele." Neked, mint olvasom, nincs kifogásod e kiegyenlítő kísérlet ellen; hogy Imre is elfogadta-e, azt nem tudom igazolni, barátságunk azonban emiatt nem szenvedett csorbát.

Veress Dani: visszatérő motívum levélváltásunkban. Mostani szövegezésed igen jellemző, ahogy kívülről tudod látni őt, mégis baráti szeretettel könyörögsz érte. Edgárról már előbb szóltam.

*

1968. VIII. 15.

Kedves Lajos,

tegnap érkeztem – érkeztünk meg – a Balaton mellől, s tetemes postám közt találtam leveledet, amelyre rögvest válaszolok, merthogy fontos dolgok vannak benne. S ha – szokásodhoz híven – halasztanám a válaszolást, a dolgok csak súlyosbodnának.

Először essünk túl, amin túl kell esni. Nem vagyok kétgyermekes apa, korántsem. Voltam kerek 9 napig. Addig élt ti. a fiam, kit Andrásnak neveztek, s ki egészen furcsa, szervi szívbajjal s érelváltozással jött világra, s csoda, hogy addig is élt szegény, míg élt. A részletekkel nem kínzom magam, s nem szomorítlak Téged. A dolog csaknem két hónapos immár, a seb heged. Hogy irodalmian fejezzem ki magam. Én persze kevésbé voltam – vagyok – érdekes, vén csataló lévén, csak a feleségem. Ő valami hihetetlen keménységgel heverte-heveri ki a csapást. Szerencsére. Hiányunkat, majd, ha megcsillapodtunk, bizonyára pótolni igyekszünk. És erről ennyit. Részvétnyilvánítást kérünk mellőzni, illetve két mondatba fogni. Jobb – a felszínen legalábbis – elfeledni.

Leveled két témájára külön-külön válaszolnék.

Az első a számomra kínosabb és szégyenteljesebb. Hidd el, nem lehetsz olyan indulatos, hogy ne értenélek. De lehetőségeim – s bátran mondhatom: lehetőségeink – igen korlátozottak, az erdélyi irodalom bármiféle támogatását illetőn. Ennek objektív-szubjektív okait még további hosszú beszélgetések feladata lesz megvilágítani. Két adalék, mégis, villanásként. 1. Némelyek itt Kelemen tevékenységét is nagy sikerként könyvelik el, önmegnyugtatás gyanánt. 2. A Valóságot illetően: nem szabad *sem a Korunkat, sem a Hidat, sem más magyar nyelvű lapot szemléznünk. Mert – így az ápolt indoklás – ezen lapok honunkban hozzáférhetők, olvashatók bárhol, bárki által, propagálásuk tehát fölösleges. A formális logika hézagtalan. – Harmadik utalás:* nagyon rosszat tesz *az egyetemes ügynek, hogy nem jöhet felőletek felénk ottani író – tisztelet a kivételnek –, aki a harmadik mondatban már ne mocskolná valamelyik ottani kollégáját, folyóirattársát stb. Gondolom, sejted rólam, hogy erdélyi ügyekben viszonylagosan és viszonylag objektíven tájékozott vagyok. De én is csak kapkodom olykor a fejem a sokirányú – és gyakran másod- harmadkézből-szájból érkező – információk hallatán. Ez nagyon komoly károkat okoz itt. Ismétlem: legközelebbi személyes találkozónkon ezt a témát megint átbeszéljük.*

Analógiád. Ez hálásabb, mert hasznosabb terep és téma. Természetesen mindenben segítelek, amiben tudlak. (Ez nem valami sok.) Kapásból, kérdéseidre, illetve kérdéseid ürügyén ezeket mondanám:

1. Fiatalok (illetve a magam korosztálya). Sánta, Kamondy-Tóth, Moldova, Csurka, Galgóczi, Fejes, Hernádi, Szabó István feltétlenül

kell, hogy szerepeljen. Gáll István is. Gerelyes, Szakonyi, Galambos. Másokon már gondolkoznék. Kertészen, Fülöp Jánoson például (itt, úgy sejtem, eltér a véleményünk). Kéne tudnom, mennyi terjedelmed van, s mekkora az idősebbek névsora. Feltétlenül ajánlanám viszont, hogy kronológiai utolsóként kb. a 35-ben született Gerelyest válaszd. Akik utána – utánuk – jöttek, még igen ellenőrizhetetlen raj. A tehetségesek (Simonffy, Lengyel Péter, Nádas Péter stb.) is alig egy-egy kötettel jelentkeztek, indulásuk furcsán elnyúló; még nem antológiába valók. Mindenfajta szorongás nélkül mellőzhetők – egyelőre.

2. Az öregeknél zavarban vagyok, mert nem tudom, hol, kivel kívánsz nyitni. Csak élőkkel? 1919 utániakkal? Kérdéseidre ezért kapásból kell válaszolnom. Tehát: Kodolányi feltétlenül szerepeltetendő, ha „reprezentatív", XX. századi antológia a cél. Legyen róla bárkinek bármi a véleménye (az enyém például nem nagyon jó), mint novellista alapvetőt tett, illetve írt. Gyűjteményes kötetéből, a Fellázadt gépek *két kötetéből én valamelyik korai, kemény-naturalista elbeszélését ajánlanám. – Füst Milán és Kassák kérdéses novellái futó utánnézésre kb. a negyvenes évek derekán születhettek. – Grandpierre-től* könnyű *érdemes antológia-darabot találni; akár a* Tisztesség keresztje *c. korábbi, akár az* Arcok napfényben *c., két hónapja megjelent gyűjteményes kötetben. – Szabó Magda novellistaként nem igazán jelentős, de efféle gyűjteményből alig hiányozhatik; az* Alvók futása *bármely nemesebb darabja megteszi. – Darvas – nehéz dió. Tudomásom szerint* nem írt novellát *jó harminc éve. Talán regényrészlet? – Mesterházi sem jó novellista, de őt sem illik mellőzni;* Szép szárnyas ajtó *c. tíz éve megjelent kötetéhez utasítanálak. – Tersánszky – még nehezebb probléma; újabb írásai igencsak rozogák; a rövid novella különben sem erénye; nem lehetne korábbi írást hozni;* A vándor *c. kötet akár legelső írását ajánlanám például. Ottlikot* nem szabad kihagyni. *Igen jelentős író,* Apagyi *c. novellája a* Hajnali háztetők *c. kötetből mintadarab. – Csurkától: én* Az uszálykormányosra szavaznék, *a* Százötös mellék *c. kötetből, de a címadó novella is nagyon jó. Hernáditól:* Algíri etika *c. írása, legújabb,* Száraz barokk *c. kötetéből; de a* Deszkakolostor *számos novellája is megfelelő, bár meghaladott a szerző által. Galambos: valamelyik erős, modern-naturalista káder-történetét javallanám; nem nehéz választani. Szakonyi: terjedelmi okoknál nemigen látszik alkalmasabb írása a sokszor lenyúzott* A fogolynál. *Fekete Gyulát habozás*

nélkül kihagynám: erősen közepes tagja a szerencsétlen „középnemzedéknek", semmit sem tett hozzá a fetisizált „móriczi hagyományhoz", csak rontotta, mert korszerűtlenítette. Ha hallgatsz rám: ugyanígy mellőzöl seregnyi más hasontípusú írót. Molnár Zoltánt, Molnár Gézát, Timár Mátét. Még Szeberényi Lehelt is. Te megteheted. Élj a lehetőségeddel. Antológiát szerkessz, de magyar írószövetségi protokoll-lajstromot. [Nyilván elgépelés: *ne* protokoll-lajstromot. – K. L.]

Most, látod, engem ragadott el a hév. Ne haragudj. Irigyellek, mert olyat csinálhatsz, amit én is szívesen csinálnék. Te megcsinálhatod. Nagyon jól.

Sántától én a Sokan voltunk *és a* Föld, csillag *közül csak az egyiket választanám (talán az utóbbit, mert az első, minden szépségével együtt is harmatos-első írás), s mellé okvetlenül a* Nácikat *tenném. – Végül magamról. Terjedelmi és egyéb okokból csak két írást ajánlanék. Vagy a* Fekete–fehér *címűt, amely a* Mai magyar elbeszélők *c. antológiában jelent meg (Szépirodalmi Kiadó, Diákkönyvtár, 1967.). Ezt a gyűjteményt, ha nem ismered, feltétlenül figyelmedbe ajánlanám; sok „reprezentatív" darabot tartalmaz. Vagy a* Jefra Sund bukása *c. novellát, amely minap jelent meg az* Új Symposion *ez évi 37–38. számában.*

Kapásból ennyit, édes jó Lajosom. És boldog lennék, ha megtisztelnél egy hozzávetőleges tartalomjegyzékkel, ha majd nagyjából kialakul antológiád tervrajza. Természetesen a továbbiakban is készségesen adom további elfogult (bár talán nem is nagyon elfogult) javaslataimat.

Magam ezerfajta munkája lassan, de bizonytalanul halad előre. Kínos lenne erről közelebbit mondani. Sokféle fennakadásom volt az utóbbi hetekben. De év végére többrendbéli munkák megjelenése várható, melyekből majd boldogan küldök példányt.

Utazásom Romániába teljesen bizonytalan. De talán – szeptember második felében, október elején – lesz belőle valami.

Végül, de nem utoljára. Mi van a Huxley-tanulmányommal? Mikor jelenik meg? Lesz belőle valami?

Egyelőre ennyit. Légy oly drága, s ne hallgass a szokásos sokáig.

Feleségednek kézcsók, Téged sok szeretettel ölel:

Mihály

*

Visszatérő témánk az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatása – recepciója, ahogy ezt mai tudós módon mondani illik. Leveled ugyan a „kettős kötődés" (nálunk hivatalosan inkriminált) vitája táján íródott, a helyzet azonban lényegében még nem változott. (Ma sem mondanám tökéletesnek, illetve teljesen normálisnak, noha már nem csupán egy-egy irodalmi lap – mint akkoriban a *Tiszatáj*, főképp Ilia Miskának köszönhetően – figyel errefelé, legalábbis saját szűkebb munkatársi köre érdekében.) Emlékezetem szerint Kelemen János írt valami bődületet, talán az *Élet és Irodalom*ban, arra hördültem fel. „Harmadik utalásod" a válasz pontozása szerint, úgy gondolom, továbbra is élő jelenséget emel ki, egymás mocskolásában mi magyarok (nem csupán az erdélyiek és azt hiszem, nem is mi elsősorban) kiválóak vagyunk. Mit szólnál például 2006 januárjában-februárjában ahhoz, ami Szabó István (nem a novellista, hiszen ő már rég halott) ún. ügynök-múltja körül a médiában zajlik? Neked aligha kell magyaráznom, hogy mi a véleményem a titkosszolgálatokról, a besúgókról és besúgásról, ám vannak azért különbségek ügynökök és ügynökök (no meg vérbírók, hóhérok) közt – lásd életkor (tizenkilenc év), életmű (*Mephisto* és vidéke...). Az információáramoltatásnak ilyen vonatkozásai is vannak. Levélváltásunk évtizedeiben persze a sajtót efféle nyilvánosság nem zavarta-kavarta.

Az antológia. Ez valóban jó példa ki- és átbeszéléseinkre – s remélem hinni, az eredményre nézve is. Volt nálunk, az Ifjúsági Kiadónál, Kolozsvárt (később az „Albatros" fiókjaként működött) egy hasznos sorozat, a Tanulók Könyvtára. Itt néha olyasmit is ki lehetett adni, amit máshol megfúrtak volna (Bukarestben, Kolozsvárt), klasszikusokat, magyarországi kortársakat. Ajánlatot kaptam Jancsik Paliéktól egy „túloldali" novellagyűjtemény összeállítására, két kötetben. (Pár évvel később, rosszabb időben – és már a Dacia Könyvkiadó égisze alatt, de alapvetően ugyanolyan feltételek közt –, sajtó alá rendezhettem, *Nagy tél után* cím alatt, a mai magyarországi költők antológiáját; ez 1974-ben történt. És láss csodát: ugyanitt, 1977-ben megjelenhetett egy Szabó Lőrinc-válogatásom, *A költő és a földiek*.) Szóval a novellisták, pontosabban a prózaírók. Olvasom, most újra, az általad javasolt névsort és a címeket. Ha egyszer valakinek kedve támad, részletesen összehasonlíthatja a Te rögtönzött listádat az elkészült könyv tartalomjegyzékével. Egyébként magam is irigyeltem magam e lehetőség megnyílása

miatt, bár egy-két protokoll-szemponttól nem maradhattam mentes. Az arányok mégis, azt hiszem, jók. A kihagyások tekintetében nagyjából egyetér(tet)tünk. (Az akkori, hatvanas évek végi legfiatalabbak érthetően nem kerültek még be, bár ma büszkélkedni lehetne velük.) Büszke vagyok rá, hogy kiket „dupláztam" meg; két novellával szerepeltettem Déry Tibort, Örkényt, Mándyt, Hernádi Gyulát, Sánta Ferencet. A hátsó alakzat – életrajzi sorrendben – Kamondytól kezdve: Galambos Lajos, Fülöp János, Galgóczi Erzsébet, Szabó István, Szakonyi Károly, Sükösd Mihály, Csurka István, Moldova György, Gerelyes Endre. Nem mindig azzal az írással, amit Te javasolsz, néha igen, néha nem. Fülöp Jancsihoz ragaszkodtam, részben valóban baráti okokból, de nem csak ezért. (Erre még visszatérek, leveleid alkalmat adnak rá.) Kertész (akkor még Ákost jelentette) kimaradt. Összegezve, jó kis együttműködés volt, bár folytathatnánk még.

*

'68. X. 3.

Kedves Lajos,

csupáncsak villámgyors válaszlevelet kopogok tegnapelőtt jött leveledre, mert egyrészt mindjárt viszem Édesanyádnak, a könyvekkel együtt, másrészt minden jel szerint október végén utazom Romániába, s akkor úgyis kibeszélgetjük magunkat. Tehát, a tényszerűségek:

1. Küldöm Gara Illyését és Fenyő hajdani kötetét. Az utóbbin meglehetősen túllépett az idő, s eredetileg sem volt remekművű dolgozat. Bata könyve nekem sincs meg, Édesanyád sem kapta meg, de semmi vész: legjobb – majdnem biztos – tudásom szerint nemigen volt benne téged momentán érintő tanulmány; mármint a fiatal írókról szóló.

2. Móricz-könyvedet köszönettel megkaptam, el is olvastam. Egészében kitűnő, azaz okos, biztos, jól megírt dolgozatnak sejtem, amely sok újat ad-mond nemcsak Nagy Péterhez, de Cziné hez képest is. Így, kutyafuttában két ellenvetésemet említeném: meglehetősen hiányzik némi világirodalmi regényállványzat az életmű körül; s tán ennek tudható be, hogy – szerintem – értékhierarchiában nincs elég eltérés nálad a Móricz-művek csúcsai és lapályai között: szinte minden korszakban egy sor művet valamiként kiemelsz-megemelsz. De hát ez már felfogás és ízlés

dolga is: én, úgy látom, nem tartom mai szemmel oly nagy írónak Móriczot, mint te. Legalábbis igen sok regényét szerintem megroppintotta az idő, s csak a csúcsok – Erdély, Árvácska stb. – maradtak-maradnak meg.

3. Novellaantológiád nagyon jó. Majd azt mondom, hogy mintaszerű. A névsorral egészen egyetértek. A darabokra vonatkozóan talán csak két ellenvetésem lenne, de ezt elég határozottan érzem. Kamondyt nem reprezentálja A párna idillje. Ide feltétlenül mást javallanék, ha még lehet, pl. A néger pilóta vagy a Fegyencek szabadságon című eket, amelyek jobb-keményebb darabok. Hasonlóképpen Örkényt sem szabad az Ákos és Zsolt anekdotikusabb – így félrevezetőbb – irályával szerepeltetni. Mintadarabként ajánlanám a Nincs bocsánat-ot, de seregnyi egyéb is akad, rövidebb is, hosszabb is.

4. Meggyőződésem, hogy a bevezető tanulmányhoz bőven elég az anyagod; tán sok is, mert ezen anyag jó része elég harmatos. Egyszóval immáron nyugodtan hagyatkozz saját kútfejedre.

5. Tanulmányod, ha elkészül, elvben feltétlenül érdekel bennünket. Gyakorlatilag: látni – ill. olvasni – kell a medvét. Okvetlenül küldd el. Egy kérés vagy tanács: ha lehet, úgy írd, hogy szokott jó tulajdonságaidon túl legyen benne az a sajátos többlet, miszerint a szerző nem Pestről, de Kolozsvárról, más kultúrkörből figyeli literatúránkat. S ha lehet, 20 oldalnál ne legyen több.

Azt hiszem, kapásból, de mindenről hírt adtam. Last but not least: ha nem jön közbe semmi, október második felében egy hétre utazom hozzátok-felétek. Egyelőre teljesen homályos a program, mert Dani persze egész időre magának követelne, én viszont Kolozsvárt és Bukarestben időznék főként, s hozzá csak a drámája bemutatójára mennék. Majd meglátjuk. Arra már most kérnélek: gondolj ki valami hozzánk hasonló, épkézláb és épkézláb-fejű kor- és kartársunkat, akinél Bukarestben jelentkeznék, s aki ellátna a legszükségesebb információkkal, miegyebekkel.

No, ennyi van. A viszontlátás reményében, sok szeretettel ölel:

Mihály

*

Kézirat és könyv küldése, könyv (és kézirat) fogadása főként magánúton volt eredményes; rokonok, barátok, ismerősök és ismeretlenek segítettek a közlekedésben, a postai-cenzurális akadályok elhárításában. (Ez különösen a nyolcvanas években lett szinte kizáróla-

gos lehetőség. Ilia Miska és tanítványai excelláltak ebben. Széles Klárira, majd Berkes Erzsire lehetett még hosszú ideig számítani.)

Majd négy évtized távlatából részben igazat adok kritikádnak, a kritikai távolságtartás és a „világirodalmi regényállványzat az életmű körül" bizony hasznos szempont, jogos igény. Amikor viszont valaki kisebbíteni próbálja Móricz Zsigmondot, én Esterházy Péter szép esszéjére szoktam hivatkozni; ő már csak elég modern szemléletű, esztétikai konzervativizmussal nemigen vádolható.

A novellaantológiát érintő két megjegyzésednek (részben) helyt adtam, valamint nekiláttam, saját kútfejemre (is) hagyatkozva, a bevezető tanulmány megírásának. Sikerrel, amennyiben a *Valóság* elfogadta közlésre a rövidített változatát; 1969 márciusában jelent meg nálatok *A magyar novella útjai.*

Hogy Bukarestben kit ajánlottam „épkézláb-fejű" beszélgető társul, eligazítóként, arra már nem emlékszem. Pedig kíváncsi volnék ma rá. (Dankanits Ádámot talán? Vagy Bodor Palit? Szász Jánost?)

*

'68. október 21.

Kedves Lajos,

az utolsó, immár teljesen adminisztrációs jellegű levelet írom, merthogy végre sikerült egyeztetni a dolgokat. Tegnap végre terminust kaptam az én Dani barátomtól, bemutatójára vonatkozóan, s ez szerencsésen leegyszerűsítette a dolgokat. Eszerint november 9-én, szombaton mutatják be a Mikest. Én erre az időpontra – vagy egy nappal korábban – Sepsiszentgyörgyre mennék. A Ti konferenciátok 30-án véget ér. Ergo: 1-jén érkeznék Kolozsvárra, s onnan mennék majd tovább Bukarestbe, illetve Sepsiszentgyörgyre.

Nr. 2. Én szolgálati útlevéllel utazom, tehát lesz pénzem. Méghozzá olyan pénzem, amit muszáj *szállodára költenem, különben hozhatom haza. (Nálunk ilyen rendszer van: külön a szálloda és egyéb hivatalos költség, külön a költőpénz.) Tehát nagyon köszönöm felkínált, őszinte vendégszeretetedet, de a fentiek jegyében mégis arra kell kérjelek, hogy valami szállodai szobát rezerválj majd részemre. (Most már elárulhatom: amúgy sem vagyok magánvendégnek való, sokáig fent vagyok, éjszaka is mászkálok, össze-vissza sétálok stb.)*

Ha az időpont egészében így megfelel, már ne is írjál. Én, indulás előtt néhány nappal, táviraton jelzem a pontos érkezést.

Ölel: Mihály

Ui. Megkaptam a szeptemberi Korunkat, benne a tanulmányomat. Nagyon szép lett; nagyon köszönöm mindnyájatoknak.

*

Bp., '68. XI. 18.

Kántor Lajos
Kolozsvár

Kedves Lajos,

hosszadalmas, ámde kielégítő utazás nyomán tegnapelőtt délben szerencsésen megérkeztem a bukaresti havasesőből a budapesti esőbe. Elintézve a legsürgősebbeket, máris írógépet ragadok, hogy megköszönjem Erzsike és a Te kedvességedet: tündökletes házigazdák voltatok, s hogy sokféle benyomásaimnak olyan gazdag tárházával térhettem meg, mint amilyennel megtértem, elsősorban Nektek köszönhetem. Summa summárum: aranyosak voltatok, nehéz lesz viszonoznom.

Itthon fogadott új könyvem első példánya: már kikészítettem a számotokra menőt, amit a Sánta-kötettel együtt fog eljuttatni az első utazó. Holnap hívom fel Kemény G. Gábort a Széchényi Könyvtárban. Remélem, idejében fog érkezni még minden, használhasd az előszóhoz.

Remélem, azóta békében befejeződött a nagy-kongresszus, s a váradi intermezzo után majd békén bevonulhatsz a műhelybe, adósságaidat törleszteni. Újfent figyelmedbe ajánlom monográfia-tárgyad, Móricz emlékezetes jelmondatát a Kelet Népe homlokáról: „Hagyd az irodalompolitikát, építkezz!"

Amelyhez minden jót kíván, mindkettőtöket ölelve

Mihály

Ui. A dolgozószobádban hagyott sèvres-i, azaz korondi porcelánkészletet küldjétek el majd valakivel – ha ugyan vállal valaki ilyen törékeny jószágot. Addig pedig, ha rátekintesz íróasztalod mögül, jussak róla eszedbe.

*

Utazás előtt, utazás után: két leveledre most egyszerre reflektálok. A *Mikes*t, Veress Dani barátunk helyi ünneplését együtt néztük végig Sepsiszentgyörgyön (ugye, nem torlódnak össze emlékeim?). Egyikünk se volt elragadtatva, de az igazi szenvedést a színházünnepen, az évfordulón szűnni nem akaró hivatalos beszédek, köszöntők jelentették. Kolozsvárt és föltételezem, Bukarestben sem voltál kitéve hasonló fáradalmaknak.

Kemény G. Gábor, a történész-irodalomtörténész könyvtáros terjedelmesebb passzust érdemelne; negyed évszázada nincs az élők között, ám úgy elfelejtették (elfelejtettük?), mintha a XIX. század tartozéka volna. Segítőkészségét a Széchényiben sokszor megtapasztaltam. Talán kassai származása is szerepet játszott abban, hogy a nemzetiségi kérdés vizsgálatát, a szomszédos népek kibékítését-kibékülését életprogramnak válassza. Ebben a munkájában, reményében menthetetlen utopista volt.

Mihály, a Móricz Zsigmond idézésében csaltál, a *Kelet Népe* – nagyon jól tudod – csak a politikától akart távolítani, miközben persze politizált, építkezve politizált. Irodalompolitikája nagyon is volt neki. Sajnos vagy nem sajnos, ezt az intelmedet nem fogadtam meg. És bevallom, ezt azóta sem sajnálom. (Néha kitüntetnek érte.) Hát persze – legalábbis ebben a hitben ringatom magam – nem úgy és nem olyan kizárólagosan vetettem bele magam az irodalompolitizálásba, mint a korábban emlegetett Hajdu Győző. (A politikát viszont idejében abbahagytam – noha 1990 után rendkívüli volt a csábítás, a felkínált alkalom.)

*

Bp,. '69. I. 3.

Kedves Lajos,

köszönettel megkaptam – anyósod útján – küldeményedet: három könyvet és egy tanulmánykéziratot. Noha megszokott, makacs hallgatásodba rejted magad, rajtam nem fogsz ki, mert az alábbiakban összefoglalni kívánom utóbbi heteink meglehetősen bonyolult csereviszonylatainak feltételezett eredményét.

Imígyen:

Én küldtem neked – a Marosvásárhelyre ment Gyurkó útján, s ha jól tudom, Gálfalvi közvetítésével – egy Kívülállót *és egy Sánta-kötetet. Remélem, szerencsésen megkaptad mindkettőt. Küldtem továbbá – Veress Danihoz ment látogató közvetítésével – egy Értelmiségi terepszemlét, gondolom, szintén befutott azóta.*

Nem *küldtem neked: Bori-tanulmányt, mikrofilmen. Közös ismerősünk, Kemény G. Gábor megfejthetetlenül viselkedett. Többszöri telefonálás, levélírás stb. útján sem vergődhettem zöldágra vele, egyszerűen nem reagált. A veszteséged – mint alant még rátérek – talán nem túl jelentős.*

Tőled megkaptam egy hölgy útján a korondi készletet és egy különlenyomatot Illés Lászlónak. Előbbi háztartásunk éke, utóbbit továbbítottam. Úgyszintén továbbítottam Mészölynek küldött könyvedet.

Ezzel meglennénk, lássuk a komolyabb ügyet.

Noha levél nem volt a borítékban, úgy sejtem, a tanulmányt – megbeszélésünk értelmében – a Valóságnak küldted, nem csak a magam háziolvasmányaként. Ezért kettős szempontból nyilatkoznék.

Mint a tervezett kötet előszava, s általában, mint romániai tanulmánytermék, ehoni prózánkról: a tanulmány elsőrangú, kitűnő, mintaszerű. *Őszintén írom. Itthon is alig ismerek dolgozatot, amely ekkora anyagot ilyen tömören, okosan, szervesen, jól elkülönítve és egyben szervesítve jelenítene meg. Szempontjaiddal is majdnem mindenütt egyetértek. Egyetlen ellenvetésem lenne: a már Móricz-könyvedben megkérdőjelezett „líraiság". Ezzel a neked fontos kategóriával sehogy sem birkózom meg: nem is egészen értem, s ahol-amennyiben értem, nem nagyon fogadhatom el. Ennek azonban semmi köze a tanulmány értékéhez, sőt, jelentőségéhez.*

Némely technikai szempontokból nem ilyen egyértelműnek látom sorsát a Valóságban. Eddig csak én olvastam, s természetesen javasolni is fogom közlését. Úgy sejtem, minden bizonnyal közölni is fogjuk. De ugyanígy sejtem, hogy két probléma lesz:

1. A dolgozat – lehetőségeinknek – nagyon hosszú. És ezen nem segít, hogy témájához képest példásan tömör.

2. A honi olvasó számára helyenként túlságosan ismert dolgokat, részleteket is *tartalmaz. A romániai olvasóközeg szem előtt tartása lehet az oka annak is, hogy rengeteg idézettel – közvetlennel és kritikaival – dolgozol. A mi közönségünknek túl sok az Ungvári- meg a Béládi-citátum. (De még a Sükösd is, Wéber Antalról nem is szólva.)*

Egyszóval: sürgősen kérném véleményedet, illetve beleegyezésedet némi húzásokhoz. Magam végezném, nyugodt lehetsz felőle, amúgy is küldünk korrektúrát. Ahogy nézem, kb. 30 oldalnyit tudnánk közölni a dolgozatból, tehát kb. tíz flekknyi, főként idézetet irtanék, meg számunkra kevésbé fontos egybevetéseket a mai román prózával stb.

Ez esetben, úgy hiszem, a közlésnek nem lesz akadálya.

Egyszóval, viszonylag sebesen írjál néhány sort, jó lesz-e így? És én majd újfent jelentkezem, kitűnő szerkesztőségünk kollektív véleményével immár. (Addig azt se bánnám, ha elolvasnád a könyveimet.)

Még egyszer mindent köszönök. Boldog új évet kívánva a teljes családnak, baráti szeretettel ölel:

Mihály

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Budapest, 1969. II. 23.

Kedves Lajosom,

megkaptuk a korrektúrádat; s én, már korábban, a leveledet. Nagyon sajnálom, de a dolgok úgy alakultak, hogy a maximális, kollektív jóakarat mellett sem tudtuk javításaid jelentős részét átvezetni. Egyrészt, mint tudod, tanulmányod nagyon hosszú volt, rengeteget kellett húzni – még így is szinte rekordterjedelemben jelenik meg nemes hasábjainkon. Másrészt – s ez, sajna, döntőnek bizonyult – a tördelés úgy alakult, hogy cikked eredetileg kiszedett hasábjain alig-alig lehetett pótolni

toldásaidat, holott Lázár Pista, úgy is mint híved, úgy is mint tördelőszerkesztő mindent megpróbált. Végeredményben: javításaid mintegy ötödét tudtuk hasznosítani s természetesen a jegyzetapparátus teljes bővítését. A végén mindent magam ellenőriztem: úgy érzem, semmi lényeges nem sikkadt el. Bár tudom, hogy a szerzőt ilyenkor nem lehet meggyőzni, mégis arra kérlek, ne haragudj, másként – bővebben – nem ment.

Honoráriumodat magamhoz veszem. És nagy szeretettel várjuk Erzsikét, március végén. Ha az isten úgy akarja, tán megtekintheti a darabomat is. Te mikor jössz?

Még egyszer elnézésedet kérve, sok szeretettel ölel:

Mihály

*

Bp., '69. V. 28.

Kedves Lajos,

a szokásos, kedves női hölgy közvetítésével ma kaptam meg küldeményedet. (Utolsó leveledet már korábban.) Köszönöm az engem illető anyagot; Fülöp Jancsinak és Varga Lajosnak és Kósának továbbítottam a nekik irányzottakat.

Nagyon köszönöm a felerészben nekem szánt tanulmányt. Először is a soraidból kiérzett megbecsülést és szeretetet; másodjára a pontos és találó elemzést. Ha nem szégyellném, azt mondanám, szinte mindenben egyetértek Veled. Talán a cselekményt-cselekményességet illetően lenne némi vitám; talán másról is *van szó, mint a cselekményesség visszaiktatásának tényéről; lehet azonban, hogy ez esetben is nem a szerzőnek, de kritikusának van igaza.*

És külön örülök, hogy csendes vitánkban Téged igazolt az idő. Vagyis, hogy Fülöppel kerültem együvé, szerintem okkal. Fülöp Jancsi jelen művét magam is jónak, érdekesnek, fontosnak, izgalmasnak érzem. És talán ezzel valóban véget értek a „rossz évei".

Tetszett, mert alaposnak és okosan érvelőnek éreztem különlenyomat-dolgozatodat. Bár meg kell mondjam, ebben az anyagban legfeljebb érdeklődő, kis anyagismeretű olvasónak vagyok mondható.

Nem tudom, Hozzátok mennyi jutott el tanulmányod itteni visszhangjából. Örömmel jelenthetem, hogy nálunk egyezményes sikert aratott.

Vagyis rosszat nem hallottam felőle, jót annál inkább: dicsérték okos megalapozottságát, anyagbőségét, honi viszonylataink között kiugró tárgyilagosságát. (Hogy ne hidd hízelgésnek, ide mellékelem a némi kritikát is: többen bírálták némiképpen szürkeségét, didaktikus-leltárszerű tárgyalásmódját. De ezek is csak az erények árnyékában, a nemitteni helyzet kötelmeinek beszámításával.)

Nagyon érdekelne a nálatoki visszhangja a cikknek. Örülnék, ha következő leveledben erre kitérnél valamelyest. Annál inkább, mert tegnap kaptam valóban megható (s ami több: meggondolkoztató) levelet Bodor Páltól, ki a minap megjelent két Benkő Samu-recenziónkat köszöni meg, s kedvesen, szerényen újabbakra buzdít. Talán valamit sikerült ezen újabb dolgozatainkkal törleszteni az – általad is, másoktól is – említett, joggal említett adósságainkból.

Ami leveled konkrét passzusait illeti: a Lukács-ügyben szándékkal nem válaszoltam, mert nem egészen értettem meg – lehet, hogy hülyén olvastam el – az illető tudor (tudorjelölt) filológiai gondjait. Azt javasolnám, mondanád meg az illetőnek, forduljon hozzám közvetlen levélben, mondja el kívánalmait. Azóta Lukács – itthon is, németül is – sokat adott közre, e kötetei birtokomban vannak, tehát jószolgálatokra készen állok. Várom kérdéseit.

Velünk egyébként semmi különös. Mi különös is lenne Közép-Kelet-Európában 1969-ben? Regényelméletem végét rovom, illetve kínlódom. Megjelent Hemingway-ről írt könyvecském; terjedelemben, műfajban a Te Móriczodhoz hasonló. Pillanatokon belül megküldöm. Ez az év még kemény munkában telend el, különféle tartozások fejében; és ősszel Angliába is el kell mennem. Talán jövőre, mindentől mentesen, már valóban csak az „életműnek" élhetek.

Láng Gusztinak mondd meg, hogy – őszintén – nagyon tetszenek az olvasható (vagyis elém került) dolgai. És várnám a Dsida-monográfiát. Nagy kár lenne, ha ilyen-olyan okokból nem tudná befutni, amire tehetsége képesíti. (Ezt már – ha akarod – árnyaltabban mondd meg neki.)

Mi van az én szentgyörgyi bölénybikámmal, a Danival? Mestere (Németh László) iránti feltétlen odaadása jegyében ugyanis most éppen kivonult a világból (a budapesti világból legalábbis) és írásban közölte, valamennyi itteni ismerősével megszünteti a levelezést. Ezt természetesen nem kell komolyan venni (akárcsak mestere sokszori esetében), de 6 hete valóban nem írt egy sort sem, s kíváncsiságom feléledt.

Drága Lajos, azt hiszem, mindenről írtam, miről írnom adatott. Te se várj sokat a válasszal. Erzsikét, az összes lurkókat, továbbá Balogh Edgárt, a rendíthetetlen transzszilván marxistát melegen üdvözölve

baráti szeretettel ölel:

Mihály

*

Továbbra is tehát a barátok, akikre ebben-abban számítani lehetett. Mindenekelőtt az idefigyelésben. Jelenlévőkről nem beszélünk (helyetted most is beszélnek a levelek) – de akiket említesz, akiknek például a könyvküldeményeket továbbítod, azok (ők) ide tartoznak. Mészöly Miklósra előbb utaltál – ő nekem íróként, gondolkodóként ma is mindennél előbbvaló (még ha nem is értettem vele mindig, feltétlenül egyet). Prózája, egyéb írásos megnyilatkozásai mellett a személyes találkozások – Kolozsvárt, Budapesten (nálunk, a Mikes Kelemen utcában, náluk a Városmajorban vagy a Gerbeaud-ban) – kitüntető élmények. Egyszer a *Kortárs*nál (vagy az Írószövetségben?) mindenesetre a Bajza utca 18-ban találkoztunk össze, fogadtunk egy üveg kóser vörösborban – én vesztettem. Fogadásunk tárgya – képzeld! – Horn Gyula volt; Miklós azt állította (hallomás alapján), hogy az Andrássy út sarkán emléktáblát állíttatott magának, én ezt nem hittem (óvatosabbnak gondoltam); beültünk Mészöly autójába, kiszálltunk a sarkon, és ott volt (nyilván ma is ott van) a ravasz tábla, diplomáciai eseményhez kapcsoltan. A bort a legközelebbi alkalommal elvittem neki, szóval beismertem a vereséget.

Fülöp Jancsival másfajta, sűrűbb vitáim voltak. Ő annak idején Kádárt védte, magyarázta – én nem fogadtam el ezeket a magyarázatokat. Bár ha Ceauşescuval hasonlítom össze – Fülöp Jancsi (meg Rózsa Bandi) mindig élt ezzel a szembeállítással –, el kell ismernem... De tulajdonképpen mit? Ki előbb, ki később gyilkolt. És voltak persze élhetőbb szakaszok is több mint kétes uralmuk alatt. F. J. szubjektív tisztességét sosem vontam kétségbe, írói tehetségét pedig nagyobbra értékeltem, mint kortársainak többsége. (Függetlenül a korai József Attila-díjától.) Emberi, baráti kapcsolatban feddhetetlenségét tanúsíthatom. Cinkota és Maroshévíz nekem mindig őt és családját idézi. (De most jut eszembe: általuk jutottunk egyszer Balatonszabadiba, ahonnan Déryhez is elmentem, a füredi házba.)

Kósa Laci, Varga Lajos (Márton) mint friss Czine-tanítvány tűnt fel, váratlanul, a *Korunk* szerkesztőségében, valamikor a hatvanas évek közepén, második felében. Alig fiatalabbak, mint én, ám akkor ők még diákokként a pálya előtt (szélén) álltak, én öreg szerkesztőként fogadhattam őket (harmadik társukkal), már csak azért is, mert Edgár átpasszolta az ifjú vendégeket. Kósa Lacival – mielőtt még akadémikussá lett volna – gyakran váltottunk szót, élőben, levélben. Filep Antival, kedves rokonommal közösen írt kis kézikönyvét, *A magyar nép táji-történeti tagolódását* 1975 augusztusa óta sokszor felütöm eligazodás végett.

Láng Guszti külön fejezet az életemben (az egész Láng család, Zsozsóval, vagyis feleségestül a gyermekekkel, a Kántor család egykori hétköznapjaiban és ünnepeiben). A társszerzőség (*Romániai magyar irodalom 1945–1970*) fontos, de csak részlet. Azt hiszem, hatottunk egymásra; mindenesetre kolozsvári barátságunk, jó fél évtizeden át közvetlen szomszédságunk nem ért véget a szétköltözéssel, szerencsére a Kolozsvár–Szombathely távolság beálltával sem. Örültem, ma is örülök, hogy Neked is, Mihály, fontos volt Guszti. A Dsida-könyvet azóta megírta, publikálta. Mint ahogy sok más jó tanulmányt is. És tőle származik a kiváló mondás: Csonka-Magyarországon csonka-magyarok élnek. Sajnálom, hogy ezt a Guszti-aforizmát nem közölhettem már előbb Veled, így nem válaszolhattál rá, a magad elmésségével.

És megint Edgár, „a rendíthetetlen transzszilván marxista", akit melegen üdvözölsz (velünk együtt). Majdnem pontos a megnevezés, csak hiányzik a transzszilván mellől a Duna-medencei. Születésének idei centenáriumán időszerű volna ezeket a jelzőket külön-külön felfejteni. És megmagyarázni, hogy mindenek ellenre – és ez a *mindenek* bizony sokat takar! – miért lehetett neki mégis meleg üdvözletet küldeni, akár Budapestről. Ma ezt a fiatalabbak számára nem könnyű bizonyítani…

*

Budapest, 1969. XI. 8.

Kedves Lajos,

elnézést, hogy meglehetősen régen nem hallattam hangomat, de valami elképesztő rohammunkában telnek heteim-hónapjaim. Minden egyéb tartozásom mellett és felett és előtt fel kell fedeznem Magyarországot, illetve megírnom e most kezdődő sorozat rám eső művét, a mai magyar értelmiségi ifjúságról szólót. (Hovatovább mogorva felnőtté, sőt szuperfelnőtté válva, régóta bent az új „derékhadban", még mindig, sőt – munkám okából – egyre inkább honi ifjúságunk tiszteletbeli atyja, patrónusa, szinte nagypapája vagyok.) Namármost, Neked alig kell hangsúlyoznom, hogy itt és most, ez a téma milyen és mekkora buktatókat rejteget, pro és kontra; részint ez, részint az empirikus anyag szegényessége hihetetlenül lelassítja, nehézzé és nehézkessé teszi munkámat. Szinte mindent magamnak kell egyszerre begyűjtenem is, rendszereznem, elemeznem és általánosítanom is.

No, ennyit elöljáróban a hosszas hallgatásért, amelyhez legutóbb egy angliai tanulmányút is társult, előidéző okként. Egy hete érkeztem haza, három hetet töltöttem Londonban és vidéki egyetemeken. Nagyon élvezetes és hasznos volt, bár holtra fáradtam, mert afféle kéjutazó turistaságról szó sem lehetett, keményen dolgozni illett és kellett: egyetemeket, kiadókat, szerkesztőségeket látogattam, rengetegféle embert megismertem, színházba-moziba jártam, egyszóval alaposan feltöltődtem, főként két, középponti érdeklődési gócomat, az „új baloldalt" és a diákmozgalmakat illetően. Szép volt, hasznos volt, de három hét alatt, első vizitként épp elég volt. Jó lenne valami „Angol terepszemlét" írni róla, de félek, egyelőre nemigen jutok hozzá.

Azóta Veled, feltételezem, sok minden történt. Nagyon fájlalom, hogy többrendbéli, utazó barátaim egyike sem tudott – ilyen-olyan okokból – éppen Veled kapcsolatba kerülni: sem Kőrösi szerkesztő úr, sem Konrád Gyuri (a regényíró, városszociológus, legjobb barátom, ki filmírói minőségben utazott felétek, s kinek A látogató c. kitűnő művét, remélem, sikerült megkapnod és elolvasnod) nem tudott elérni. Így csupán levélben közölhetem – s nem baráti élőszáj által –, mennyire köszönöm a Korunk megtisztelő érdeklődését szerény munkásságom irányában: megrendülve olvastam a nekem szentelt, többféle méltatásokat. Viszont,

hogy ne feledjem: nem jutott kezembe az Utunknak az a száma, amelyben – mint utolsó leveledben jelezted volt – a novellaantológia kísérőtanulmányának valamilyen utolsó szakaszát részletezed. Nem tudnád ezt esetleg megküldeni részemre, ha valóban megjelent?

Regényelméleti könyvemet szeptemberben befejeztem, épp most kaptam kézhez a kiadó (Gondolat) lektori véleményeit, amelyek alapvetően nagyon kedvezőek és hasznosak. Egy-két hét aprómunka szükségeltetik még, részint a lektorok, részint a magam, azóta „elidegenedett" elvárásainak ösztönzésére, s aztán, remélhetőleg, megy a nyomdába. Megpróbáltam kihasítani a Korunk számára egy viszonylag kerek, összefüggő részletet, de sajnos nem sikerült. Azt a néhány, részletként is önmagában megálló fejezetet, amelyek szóba jöhettek volna, már eladtam honi lapjainknak, s a megmaradt anyag számotokra túl hosszú lett volna. Elnézést, hogy ebből semmit se tudtam küldeni; úgy hiszem, hogy a készülő, ifjúsági könyvből – amelynek viszonylag széles, nemzetközi bevezetője lesz – találok majd számotokra is esetleg érdekes anyagot. Előre is köszönöm a felkérést.

Míg Angliában voltam, hatalmas vendégjárás színhelye lett Budapest: Páskánditól Farkas Árpádig sokan jöttek hozzánk, de én, pechemre, már csak Aszódi Jánossal futottam össze, kit például Páskándira szívesen felcseréltem volna. És nagy érdeklődéssel olvasom az odakinti helyzet-státusz nagyon érdekes és tanulságos alakulását, a legkülönfélébb nyomdatermékekben.

Nem tudom, elutaztál-e Lengyelországba, mikor térsz onnan vissza, s ez a levél egyáltalán otthon talál-e? Mindenesetre jó lenne megint személyesen találkoznunk Pesten. És ha erre pillanatnyilag nem lenne eshetőség, ajándékozz meg munkád, terveid, közállapotok, a családi és baráti kör viszonylag részletes leírásával.

Erzsike kezét csókolva, mindenkit üdvözölve,
baráti szeretettel ölel:

Mihály

Ui. Ez maradjon szigorúan köztünk, s főként Veress Dani barátunk fülébe ne kerüljön bele, merthogy ő szerénységére gőgös fiú. Nem nagyon tetszik nekem – újabb, gyér leveleiből kibontakozó – város-, sőt megyeatyai státusza és szerepe. Tavaly ilyenkor említetted egyik terved, hogy őt esetleg felhozd a Korunkhoz. Lett ebből valami? Lehet, lesz

ebből valami? Meggyőződésem, hogy illető úr – szerintem kétségtelenül, potenciálisan meglévő – tehetsége megmentésének, végleges elvidékiesedése meggátlásának ez az egyetlen módja. (Erről jut eszembe: az általam mindig ígéretesnek, s személyes megismerkedésünk alkalmából rokonszenves[nek] megismert Jakab Anti Korunkhoz-kerüléséből lett valami? Egyáltalán, mi a helyzet most a lap körül? Balogh Edgár van még? Ha igen – úgy tudom, igen –, meddig?)

*

Hogy mint a honi ifjúság tiszteletbeli atyja, patrónusa, nagypapája meddig jutottál a téma feldolgozásában, máig sem tudom, mindenesetre a 60. születésnapodra megjelent esszékötet (*A hajnalcsillag és a sötétség*) végén talált bibliográfiádban nem szerepel ilyen tárgyú könyv. Nem volt jellemző Rád, hogy feladj egy tervet, készülő munkát – mi történt akkoriban? Otthon, Angliában, szerte a nagyvilágban szerzett „ifjúsági" tapasztalataid írásos eredményét persze számos írásodban megtaláltam. Jól emlékszem, mekkora szenzáció volt (még 1967-ben) az általad szerkesztett és előszavazott antológia (a Modern Könyvtár 117. kötete), az *Üvöltés*, alcíme szerint a „Vallomások a beat nemzedékről" (mai helyesírási szabály szerint a beatnemzedéket egybeírják – nem tudom, mi okból); Mailer, Allen Ginsberg, Gregory Corso, Jack Kerouac nevét innen (is) tanultuk. Ma persze más divatok járnak, az egykori sztárok feledésbe merült dédapáknak számítanak.

Közelebb hozzánk: ha Konráddal akkor nem jött össze a találkozás, később (főként 1990 után) ezt pótoltuk. *A látogató* viszont azon frissiben kivételes élményem volt, írtam is róla. Egyébként nem ez volt az egyetlen alkalom, hogy baráti köröd tagjaival igyekeztél összehozni. Akit kifejezetten Neked köszönhetünk: Gera Gyuri, a prózaíró, műfordító. (A fiatalabb olvasók kedvéért kell ideírnom szakmai hovatartozását.) És ő hozta el egyszer hozzánk, nyilván mint a filmgyár dramaturgja, Makk Károlyt, Dőry Virággal egyetemben. A „saját szerzemények" itt és ott, ott és itt néha fedték egymást. Pomogáts Béla, elsősorban. Az irodalomtörténész Kiss Feri, aki Nálad (is) a „családtagok" közt szerepel. Ezt a minősítést *A hajnalcsillag és a sötétség* köteted egyik fejezetcímében találom, ide soroltam Mészöly Miklóst, Konrádot persze, Csoóri Sándort, Hernádi Gyulát, Ester-

házy Pétert és Lengyel Lászlót is. A magunk kis történeteit velük nem sorolom. (A szálak szétágaznak, Hernádival és Jancsó Miklóssal például Banovich Tamáséknál ismerkedtünk személyesen, fent Budán, a Tamási utcában.) Most a Tiéd az érdekes. A hatvanéves Hernádi Gyulát méltatva jellemezted azt a nemzedéket (a tulajdonképpen különböző évjáratokhoz tartozó barátokat), amely a Kádár-korszakban, „1958 táján verődött össze, az '56-os földindulás után, a tragédiából ocsúdva, a magányból menekülve, társakat keresve". Egy budai kiskocsmát emlegetsz, Duna-parti sétákat, az ebből kivirágzó „Belvárosi Kávéház társaságához" jutva el. „Ma, negyedszázad után – írtad 1986-ban – a névsor több mint tanulságos. Jancsó, Hernádi, Konrád, Gyurkó, Csoóri, Tornai, Orbán [Ottó], Marsall, B. Nagy László, Orosz János, Hornyánszky Gyula. És még sokan mások. Ott volt egyáltalán mindenki, ahogy Kosztolányi írta valamikor." Éppen húsz éve, hogy föltetted a kérdést: „Mi lett belőlük, belőlünk?" És azóta volt egy rendszerváltás. (A kormányváltásokról ne beszéljünk.)

Én innen, a mi erdélyi köreinkből ilyen rangos névsort persze nem tudnék összeállítani. Volt valamikor nekünk is egy kávéházunk (nem Kósékra, az ő kolozsvári New York-jukra utalok, ahol Ady is kávézott), pár évig, a főtéri COLA, a hatvanas évek második felében. Szabadulása után jóval, itt uralkodott Páskándi Géza.

Leveledhez visszatérve, meghiszem azt, hogy szívesen cserélted volna Páskándira Aszódyt. Vagy Farkas Árpádra. Mindkettőjükről, Gézáról különösen sok mondanivalóm lenne, akár külön könyvbe kívánkozó; egyszer-kétszer leírtam, mekkora tehetségnek tartottam őt, a zseni kategóriába változatlanul Páskándi Gézát és Szilágyi Domokost sorolnám. (Hogy ehhez mit szól a világirodalom? Nem tudom. Az erdélyi, a magyar nyugodtan elfogadhatná a besorolást.) Aszódy János nevét – y-nal – szinte szégyellem ugyanebben a bekezdésben, ugyanezen a lapon leírni. A *Korunk* bukaresti szerkesztője volt, 1957-től 1969-ig, nem tudom, kinek a bűnéből – talán az Ernőéből? (Ernőnek nem tartozott az erényei közé az emberismeret, következésképpen a „káderpolitika"; jóhiszeműsége, engedékenysége nemegyszer visszaütött.) Mint ifjú Korunk-szerkesztő sokszor ütköztem ezzel a primitív, dogmatikus, „összekötőként" is tulajdonképpen használhatatlan emberrel, a román (!), illetve romániai (magyar) sajtó, könyvkiadás legrosszabb időkben futtatott figurájával. Azt hiszem, nem tévedek, ha Aszódyt a *Korunk* fekete lapjaira írom.

Veress Dani, sokadszor. Valóban szó volt róla, hogy hozzánk kerüljön szerkesztőnek. Igen, mozgolódtunk néhányan, némi befolyással közvetlen főnökeinkre, hogy fiatalítsunk a szerkesztőségben (azóta is mániám – remélem, a *Korunk* javára szolgáló mánia –, '90 óta többnyire eredményt hozott), így került szóba Dani, Sepsiszentgyörgyről (meg Kovásznáról Fábián Ernő). Nem megyek bele utólagos jóslásokba, jó lett volna-e nekünk vagy sem, Daninak bizonyára igen. Az viszont, hogy Jakab Anti – és az ifjú költő Király Laci – ha rövid időre is, átjött az *Utunk*tól, szerzőként is biztos nyereségként könyvelhető el; sajnos nem tartott sokáig, számukra a tisztán irodalmi lap végül is vonzóbbnak bizonyult. Azért fiatalodtunk, Veress Zolival (nem rokon, semmilyen tekintetben, Danival), Szilágyi Julikával (Ernő volt felesége ő, a második) és nem utolsósorban Aradi Jocóval (Schreiner Józseffel) befolyásolni tudtuk „az öregeket" (akik sokkal fiatalabbak voltak a hatvanas években, a hetvenesek elején is, mai magamnál).

Lengyelországot említed. Igen, tartós élmény volt, maradt – először nyílt ki számomra a nem-magyar világ. Az *Utazás a gyökerek körül* alapélményét lényegében abban a hónapban, 1969 legvégén gyűjtöttem. És ennek köszönhettem a megismerkedést, már-már baráti kapcsolatot a sajnos rövid életű temesvári-bukaresti román prózaíróval, Sorin Titellel. Egyik eredménye, hogy Erzsike – családi együttműködésünk újabb gyümölcseként – lefordította tőle *A fogoly hosszú utazását*; először a Kriterion, majd a román kisregények Domokos Géza szerkesztette kötetében az Európa jelentette meg.

*

Bp., 1970. március 29.

Kedves Lajos,

örülök, hogy hosszú idő után újból életjelt adtál – közvetlent, mert írásaid szorgalmasan olvasom. Mivel, jelzésed szerint, április közepén személyesen is találkozunk, most csak a legfontosabbakra szorítkozom.

Megkülönböztetett figyelemmel olvasom a felőletek szóban és nyomtatásban érkező híreket.(Mostanában több ismerősöm is beszámolt, leg-

alaposabban Papp Laci, ki újabban a Kolozsvári epithetont választotta.) Tudunk arról is, hogy dr. Czine egyetemi docens cikke meglehetősen megoszló és ellentétes véleményeket fakasztott. Továbbá számos színes anekdota meséli, miként viselte Veress Dani Vásárhelyt a főintendánsi pálcát, miként szervezte-menedzselte a Két Bolyai körüli menedzselnivalókat, miként folytatta a holtfáradt író megszakadt mondatait éjfél után kettőkor. Minderről hosszan és nem egészen beszámíthatóan írt nekem is – abban valamennyien megegyezhetünk, hogy a bemutató hasznos és fontos ügy volt.

Egy-két közös ügy. Remélem, szerencsésen megkaptátok Vekerdi Valóság-tanulmányát, s közölni tudjátok-fogjátok. Ennek folytatásaként, párhuzamos társaként Vekerdi nálunk a Korunkról – a tegnapiról és a mairól – értekezik majd. Remélem továbbá, a Gyurkó Lenin-drámája körüli zökkenők is elsimultak, s közléstek az ő kérése szerinti lesz. – A magam részéről köszönettel nyugtázom nekem szánt megtisztelő soraidat az Utunk-beli áttekintés vonatkozó részében. A tanulmányt egészében átgondoltnak és hitelesnek érzem – némi részletkorrekciókkal. Itt kérdezném meg, mi van az általad szerkesztett elbeszélés-gyűjteménnyel? Ha jól emlékszem, már meg kellett volna jelennie, nem?

A tél nálunk sem múlt el kellemesebben, mint nálatok. Sem országos viszonylatban, sem szűkebb családi vonatkozásban. Feleségem, fiam, anyósom-apósom sorra megbetegedett influenzában, különösen fiam kínlódott sokáig e közismert, alig-lázas, de teljes levertséggel, étvágytalansággal, miegyébbel járó állapotban. Én, egyedüli egészségesként, kiapadhatatlan energiáimat betegápolás és munkaadósságaim törlesztése közben igyekeztem megosztani.

Ez utóbbiakról jobb, ha nem beszélek részletesen, majd személyesen elmesélem. Mindennel úszom, merthogy megint mindent egyszerre csinálok – ez már, úgy látszik, végkimerülésig így lesz.

Két kérdés:

megküldenéd-e, kivágatban, az Utunk ama cikkét, amelyben Páskándi Balogh Edgárral, Benkő Samuval, másokkal polemizál „irodalomcentrizmus" ügyben? Ez a szám valahogy elkerült bennünket.

Továbbá: megküldenéd-e, valaki utazóval, vagy személyesen, Csehi Gyula regénytörténetének folytatását? (Második kötetét.) Én ugyan már befejeztem a magam regényteóriáját, s az olvasott részletek alapján

különösebbet nem várok ezen vaskos opusztól, de illik hűséges és aprólékos filológusként viszonylag mindent elolvasni a témából.

Remélem, rövidesen újból találkozunk. Addig is, Erzsikének kézcsók, Téged baráti szeretettel üdvözöl:

Mihály

Ui. Miközben ezt a levelet verem a gépbe, olvasom a Népszabadság közleményét, miszerint Bosnyák barátunkat kizárták a JKSZ-ből, Bányai barátunkat súlyos figyelmeztetésben részesítették. Ó, a drága Magyarország, a béke és a kizáratlanság, kizárhatatlanság mai boldog szigete! Különben, ha valakinek ilyesmi monográfiára szottyanna kedve, igazán kapkodhatná a fejét – mondjuk Veress Dani és Bányai János viselkedésváltozatai között, hogy a sokféle emigráció sokféle képviselőiről ne is beszéljünk. Ez is az „ötágú síp" történetéhez tartozik! Úgy hiszem, a lehetőségekhez képest ilyenekről is írsz majd készülő könyvedben.

*

Bp., 1970. május 8.

Kedves Lajos,

köszönettel megkaptam mindent, leveledet, a Csehi-könyvet, a cikk-kivágatokat. Mivel remélhetőleg hamarosan újra találkozunk, most elsősorban „szakmai" és „hivatali" témákról leveleznék.

1. Ami a legfontosabb: e levéllel együtt, expressz-ajánlva elküldtem nevedre a Korunknak szánt ifjúsági tanulmányt. Nem volt könnyű a választás, s ha nem ígértem volna oly határozottan, s ha Te nem kéred oly – számomra megtisztelő és megható – nyomatékkal, vártam volna a kézirattal. Ugyanis az egész könyv még meglehetősen cseppfolyós állapotban van, s kerek, nektek való, terjedelmileg is megfelelő fejezetet sehogyse találtam. Ezért döntöttem úgy, hogy a mellékelt „műhelytanulmányt" küldöm el, amely valamiként az egész könyv szinopszisának is felfogható. Remélem, nem túlságosan itthoni-centrikus a Korunknak – de hát ez van, én „itthonról" kell, hogy írjak. Kérlek, jelezd, hogy megkaptad-e.

2. Csehi Gyula könyvét átolvastam, minek okából nemcsak krónikus időhiányom miatt nem vállalhatom a bírálatát. A könyv az első kötet

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 4

méltó folytatása: óriási anyaggal, meglehetős bőbeszédűséggel s főként, meglepően kevés gondolattal duzzaszt hatalmassá egy – némiképp vitatható, de önmagában eredeti – koncepciót. Nem nagyon tudnék jót írni róla, rosszat írni pedig – Pestről a Korunkba, fiatalos antitudós az idős tudósról – talán nem lenne illendő.

3. Örültünk Gyurkó drámarészletének s főként Vekerdi közlésének. Vekerdi egyébként gőzerővel írja a Valóságban közlendő Korunk-tanulmányt.

4. Nagyon tetszett Páskándi vita-cikke, amelyet elküldtél az Utunkból. Én ugyan tisztelem-becsülöm Benkő Samut – s mióta most Pesten megismerhettem, szeretem is –, de itt Páskándinak volt igaza. – Sajnos, az én Dani barátom nagyon elgaloppírozza magát újabb cikkeiben; főként a „talajgyökér" irányába galoppírozik. Kazalnyi cikkét küldte meg a Németh László-látogatás előtti, körüli, utáni időkből. Az esemény – épp neki – nem tett jót, elgőzösítette, megmakacsította.

5. Kicsit megriasztottál köteted „kombinélilájával", de fő a tartalom. Még nem láttam a példányt, ide egyelőre nem jött be. Ha tudod küldeni, küldd.

Minden szívességedet – előre-hátra – nagyon köszönöm, s várom akár csak kétsornyi értesítésedet.

Baráti szeretettel ölel:

Mihály

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Budapest, 1970. május 26.

Kántor Lajos részére
Korunk szerkesztősége
Kolozsvár

Kedves Lajos,

sajnos, csak ismételni tudom a múlt levelemben írottakat: az a bizonyos bevezető rész annyira nyers, félkész állapotban van, hogy ilyen rövid idő alatt semmiképpen sem tudom tető alá hozni. Ha kész lett volna, feltétlenül azt küldtem volna már először is. Sajnálom, hogy

így történt, de pillanatnyilag nincs más anyagom. Ha már ott van Nálad, a küldött cikket nem akarnátok a különszám után, valamelyik későbbi számotokban lehozni? Ha nem, az sem baj, persze.

Baráti szeretettel ölel:

Mihály

Ui. Már megjelent szöveg másodszori leközlésével nem szeretném a Korunk színvonalát lenyomni – az ilyesmi sosem szül jó vért, mindig vannak figyelmes olvasók, akik megejthetik az összevetést.

*

Egy-két név- és kapcsolatmagyarázat szükségeltetik ide is. A kolozsvári születésű, iskoláit itt járt, majd temesvári színésszé és irodalmi titkárrá lett Papp Laci nálunk ismerkedett meg első feleségével, gyermeke későbbi anyjával, Széles Klára irodalomtörténésszel, máig egyik legmegbízhatóbb barátunkkal, akit viszont Lászlóffy Ali hozott először hozzánk. (Ali egyetemi éveinktől kezdve, évtizedeken át, a meghatározó barátságot jelentette nekem.) Az átjárás a két város között számukra, Laci és Klári számára szükségszerű volt (Laci édesanyja magas kort ért meg, nagyobbrészt idehaza), s így a közvetítést sorozatosan vállalhatták. Kolozsvári Papp László egyébként sokkal jobb prózaíró lett, mint amilyet Te, Mihály, kinéztél belőle. (Hogy miket irkált a *Kortárs*ban, az utolsó években, gyűlölködésig menő rosszindulatát esszéprózába öntve, az más kérdés.)

Gyurkó drámarészlete a *Korunk* nagy neveket (is) felvonultató Lenin-számában jelent meg. (Ugyanitt Szilágyi Domokos a festő Nagy Albertet búcsúztatja, versben.) A másik *Valóság*-nyom valóságosabb: hogy miért a „Dokumentumok" rovatba sorolva, nem tudom, de az 1970. júniusi lapszámban olvasható Vekerdi László tanulmánya, *A harmadik Valóság*. Azt hiszem, elég objektív összefoglalás, a máról visszanézve is. Különösen a szociográfiai írásokról, a (közéleti jellegű) vitákról mond érdemi véleményt, és méltán hangsúlyozza – a *Korunk* szerkesztőségében ezt gyakran, irigykedve, mi is megtettük – „a *Valóság* remek tapogató-csápja, a külföldi folyóiratszemle" jelentőségét. Téged keresve az összefoglaló tanulmányban, a porondra lépő fiatal kritikusok közt találtalak (első vagy a Vekerdi-féle sorban, utánad jön Sik Csaba, Fehér Ferenc, Abody Béla). Egy egész monda-

tot is kaptál Vekerditől: „Sükösd Faulkner-esszéjében síkraszáll a hanyatló társadalmi osztályokba zárt egyén reális és tragikus írói ábrázolásának a jogáért".

A nálunk kezdődött és az *Utunk*ra átterjedt irodalom-centrizmus vita akkoriban felkavarta az értelmiségi (lapolvasó) közvéleményt. Persze én is az irodalmár-álláspontho z álltam közelebb.

Bányai Jancsiékra mi is szeretettel, aggódva figyeltünk. De hogy a viselkedésváltozatok bekerülhetnének készülő könyvembe, arra nem gondolhattam komolyan. És nem csupán a cenzúra miatt.

És még egy reflexió ahhoz, amit Dani barátunkhoz kapcsolva, Németh László (új) erdélyi látogatásáról írsz. *A két Bolyai* marosvásárhelyi bemutatója kétségtelenül emlékezetes esemény volt, a szerző jelenléte egy pillanatra megint összekapcsolta az erdélyi magyar irodalmat (és színházat) a magyarországival, és erről az előadás után készült fénykép is tanúskodik, hiszen a középen ülő Németh László mellett látható Kemény János, Marosvécs hajdani ura-házigazdája, Molter Károly, Bözödi György és a színházi rendező Kovács Ferenc, az álló sorban ott van Sütő András és persze Dani is. (Fontos dokumentumkép, ezért tettük be irodalomtörténetünkbe; érdekes, hogy mi, Láng Gusztival, a kép valamelyik széléről levágattunk, jóllehet nem vontuk ki magunkat a fényképezkedők közül, csupán nem tülekedtünk egy jobb, biztosabb helyért.) Meg nem állom, hogy felidézzem viszont a bankett hangulatát, Dani sündörgését a Mester körül; a lábhoz borulás, illetve guggolás motívumát beleírtam *A mennyei kapu*ba is, nem kis rosszmájúsággal (elismerem). De ezek a hódoló gesztusok mindig ízlésem ellenére voltak. Ez vajon a hiúság legyőzése vagy maga a hiúság? Különben tisztelője vagyok én is Németh Lászlónak, egy-két tanulmányban, esszében tanúskodtam erről, és nyilván ezért küldtem el Neki a *Vallomásos Móricz Zsigmond*ot; 1968 októberéből őrzöm rövid, udvarias, sőt kedves válaszát. (A 2001-es, szegedi kiadású *Németh László Emlékkönyv*ben, a Németh-levelezésről írt szövegemben olvasható a Szilágyi fasor 79 alól küldött, a Mikes Kelemen utcában becsben álló, gondosan megőrzött levél.)

*

Budapest, 1970. november 20.

Kedves Lajos,

nem trehányságból halasztgattam idáig leveled megválaszolását, hanem (Kolozsvári) Papp Lacira vártam, hogy életjelt adjon magáról, s teljesítse hírhozói funkcióját. Ő ezt nem tette, telefonját nem veszi fel, tán elvonultak valamerre. Leveled szerint két könyvvel adós a fiú, majd azért kihajtom belőle, bezzeg, ha (Kolozsvári) Papp László néven írt, terjedelmes regényeit hozza elolvasásra, fürgébben mozog a lába és a szakálla. (Ez egy fura és külön ügy: K. P. L. háromhavonta megír egy kisregényt, félévente egy nagyregényt, nem jók, de nem is rosszak, fene érti, miért nem lát nyomdafestéket egy betűje se, sokkal szarabb szerzők is vidáman megjelennek. Laci barátunk viszont – ismert lelkiállapot – fuldoklik kéziratheg yei alatt és között, s kivédhetetlenül torzul, mindenkiben ellenséget, mindenben sértést, önmaga műveiben viszont zsenialitást érez. De nehéz ügy, ez is, annyi egyéb között és mellett.)*

Először is magunkról: továbbra is minden a legnagyobb rendben van, Gergely tegnap volt három hónapos, ehhez képest hat és fél kiló, Erzsike, de talán Te is még emlékezhettek, milyen rendkívül sokat mondó, szokatlan számkettős ez. Remek fiú, zabál és nevet, anyját-apját aludni hagyja, minek következtében anyja virul, apja dolgozik. Most éppen lakáscserében lennénk, vagyis szeretnénk egy akkora lakást, amelyben – élethossziglan – valamennyi gyerek és egyre szaporodó könyveim elnyerik végleges, nekik rendelt helyüket. Nagyon nehéz. Együttérzésem, együtt-szorongásom lakás-ügyekben.

Magam most éppen regényt írok, már két hónapja, még néhány hónapig. Ha meglesz, s ha olyan lesz, amilyennek szeretném, igen jelentékeny regény lesz. „Egy államférfi nehézségei", ez az ideiglenes munkacíme, s arról szól, ami a cím: egy képzeletbeli, két világháború közti magyar miniszterelnökről, A kívülálló *nemesítettebb, tágasabb, némiképp stilizáltabb műfaji szabályai szerint. A modell Imrédy, de hősünk Bárdossy is, Teleki is, Kállay is, még mások is. Hadd ne mondjam tovább, ennyit is nehezen mondtam; meg kell írni.*

Bretter nyilván a George Steiner-kötetet említette amerikai esszék gyanánt. Ez kitűnő kötet, én válogattam és utószavaztam, sajnos, ma-

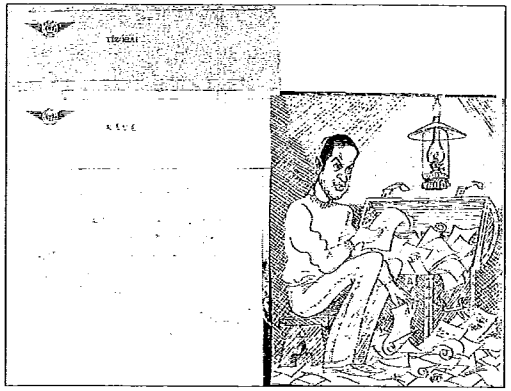

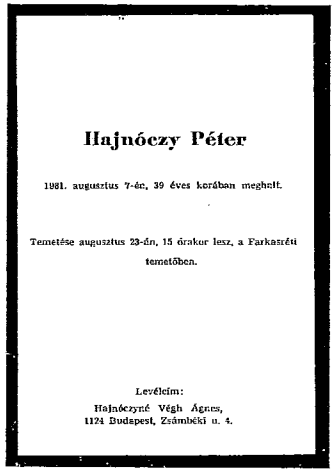

Hajnóczy Péter

1981. augusztus 7-én, 39 éves korában meghalt.

Temetése augusztus 23-án, 15 órakor lesz, a Farkasréti temetőben.

Levélcím:
Hajnóczyné Végh Ágnes,
1124 Budapest, Zsámbéki u. 4.

Fényképek, reprók a Sükösd Mihály egykori lakását díszítő „Dicsőségfal"-ról

radéktalanul elfogyott. Ha sikerül példányt felhajtani, elsőként számodra küldök.

Hernádi Gyula. Hadd hallgassalak. Szomszédom, jó barátom, elvben *mindig szeretem, amit csinál. Gyakorlatilag...* Mindent *alátírok, amit leveledben igen udvariasan jelzel: nagy és véres vitáink voltak mostanában; nem hiszem, hogy az út, amelyen jár, átgondolt és hasznosítható út. Ezek után mondanom se kell, hogy a* rovarcsapdát, *ha lehet, náladnál is kevesebbnek, vagyis összecsapott, pszeudo-modern zagyvaléknak gondolom. Teljesen igazad van: Tolnai Ottóval szemben* muszáj *konzervatívnak, realistának, miegyébnek lenni. Fura sors, Te is tapasztalod nyilván: középen állni, ultramodernnek lenni a posztnaturalizmus, ókonzervatívnak a mucsai avantgardizmus ítélőszéke előtt.*

Azóta nyilván olvastad Kelemen Péter tanár úr értekezését művedről. Én egészében egyetértettem vélekedésével, azért is adtam le. Kíváncsi lennék a véleményedre. Valamint a decemberben megjelenő Vekerdi-dolgozatra vonatkozó megjegyzéseidre is. Meg arra a „blokkra" is, amelyet Vekerdi tanulmánya vezet. (Tegnapelőtt, hazafelé menőben bekukkantott hozzánk Gáll Ernő. Kedves volt, aranyos, mint mindig. Újból rájöttem – s nemcsak én –, hogy Gáll Ernőt szeretni és becsülni kell. Egyszerűen nem tudtunk mit mondani, amikor beszámolt – igen szerényen, fegyelmezetten, minden vádaskodás nélkül – Edgárral folytatott küzdelmeiről. Rossz volt hallgatni. Mert ezt a szerencsétlen Balogh Edgárt is nagyon meg tudjuk érteni. Szóval, Lajos úr, itt vár majd nagy feladat magára. Mert maga majd egyszerre kell, hogy „népi" és „internacionális". Marcuse-integráló és székelygyökér-nemesítő legyen felnőtt szerkesztő korában. – No, de nem ezt akarom mondani, hogy Veres Péter modorában vágjam át magam. Mondtuk Ernőnek, szerintünk Vekerdi tanulmányának egyetlen hibája, hogy túl szépre festi a menyasszonyt. Túl eszményire. Megokoltan persze, ezért hagytuk szinte érintetlenül. Nagyon kíváncsi vagyok – vagyunk –, mit szólsz hozzá, a „bentlakó" szemével?)

Még Veress Daniról egy-két szót. Olvastam a Báthory-dráma részletét az Igaz Szóban, olvastam egy-két bírálatot. A kép világos. Lassanként a szerző is egyre világosabb lesz. A szerző hovatovább már nem fogad el értelmes szót. A szerző, sajnos, szülővárosában marad, helyi íróként és idegenforgalmi látványosságként. A szerzőért nagy kár. (E percben, mondom és írom; hátha átgondolja és továbbfejleszti ön-

magát.) A szerzőt, ha én lennék Te, a készülő könyv egyik alapfigurájaként szerepeltetném. Persze szimbolikus-modellisztikus alakban.

Amely könyvhöz kívánok erőt, kitartást és okosságot. Talán már a múltkor is írtam: kezedben a bölcsek köve. A bölcsek kövének alapanyaga. Jó alaposan gondold át, alakítsd ki az anyagot. És azt hiszem, éppen, mert alapkönyvre van esélyed, bűn lenne elsietni. Ne add le az év végére, ha nem érzed késznek. Várjon a kiadó.

Befejezem a veressdani-i líraiságú epistolát. Nagyon jólesett legutóbbi beszámolód, innen a sok kitérés, zárójel, közbeszúrás. Most ne várj negyedévig, legfeljebb hat hétig a válasszal. Ölelés, kézcsók, harmatos fejbúb-barack az összes Kántoroknak, kinek mi jár:

Mihály

* *Lehet, hogy Kvárt már szakálltalanul jelent meg. (S. M.)*

*

Első leveleid még az Egry József utca 15-öt jelölik meg a feladó elérhetőségeként, később mindig „Valóság"-borítékban kaptam küldeményeidet. Jól emlékszem a könyvek eluralkodására a lakásban, amit mi is megéltünk (megélünk). Egyszóval a költözés nagyjából közös gondként jelentkezett. Mi a szüleim, pontosabban anyai nagyszüleim házából költöztünk ki, Laci fiúnk megszületése után, a Dónát úti lakónegyed pengeblokkjának hetedik emeletére (kitűnő rálátással a főtéri Szent Mihály-templom távoli tornyára), majd amikor ő iskolás korba jutott, István pedig óvodás volt, családon belüli vásárlás révén visszajöttünk a Mikes Kelemen utcába. (Ilyenekről is szól *A kapu*, a Balassi–Polis tavalyelőtti kötete.)

Bretter Gyuri említése alkalom, hogy újólag jelezzem: nekem ő nem csupán megbízható kártyapartnerem volt (jut eszembe: Réz Palinak az volt valamikor Csurka Pista), hanem mindvégig olyan barát, akivel könyvet és gondolatot egyaránt lehetett cserélni. Arra már nem emlékszem, hogy mit írhattam Tolnai Ottóról 1970-ben (a válaszodban összemosódik Hernádi és Tolnai kritikája); *Rovarház* című regényéről lett volna szó? Most arra is úgy emlékszem vissza, mint amely (részleteiben legalábbis) élményt jelentett, költőként pedig mindig jelentősnek tartottam őt. 2006-ban pluszban bevallhatom: lobbizó, értékérvényesítő kísérleteim legnagyobb eredményének tudom, hogy

Költő disznózsírból című könyvéért (Kalligram, 2004) sikerült szavazattöbbséggel neki ítélni a Magyar Irodalmi Díjat. Egyszóval én ma – noha „középen" állónak vélem magam továbbra is – Tolnai Ottóval *szemben* nem kívánok konzervatív, realista lenni, inkább *vele* szemlélném („realistán", modernül, posztmodernül – ahogy akarod a néven nevezést) ezt a furcsa mostani, már XXI. századi világot.

Gáll Ernő és Balogh Edgár egymással folytatott küzdelmeiről néhány sorban nem lehet érdemi véleményt mondani. Kétségtelenül két különböző világfelfogás érvényesült munkásságukban, részben szerkesztői gyakorlatukban is (erről, ha sikerül még megírnom, *A Korunk kapu*ban próbálom majd elmondani, amit tudok, tudni vélek). Mindketten marxistának vallották magukat, ám más-más tapasztalatot hoztak magukkal. Egyértelműen még csak urbánus és népi kettéosztást sem lehet megállapítani náluk. Edgárnak a magyar történelmi-kulturális örökség többet jelentett – és éppen ilyen irányban hatott pozítivan Ernőre (amit Ernő meg is vallott). Balogh Edgár alkati dogmatizmusával szemben viszont a Gáll Ernő megértésre kész természete, a nagyvilág befogadására való hajlama jelentett fontos többletet. A szerkesztőségi élet mindennapjaiban tapasztaltuk meg a vezetés kettősségét, a szikrázásokat, elektromos kisüléseket, ebből azonban kisült valami jó is. De hát Te is olvastad, Mihály, a hatvanas évek *Korunk*ját s a következő évtized legelejének lapszámait. (Edgár 1971-ben ment nyugdíjba.) Természetesen köszönöm irányomban kinyilvánított bizalmadat (népi – internacionális, Marcuse-integráló – székelygyökér-nemesítő); hogy ezzel „felnőtt szerkesztőként" megpróbálkozzam, közel húsz évet kellett még várnom; igaz, most már tizenhetedik esztendeje engem lehet szidni azért, hogy milyen képet mutat a mai *Korunk*.

Kíváncsinak mondod magad és a *Valóság* szerkesztőit, hogy mit szólok majd Vekerdi Korunk-tanulmányához. Nos, szerencsére azt a levelemet másolattal vertem gépbe, sőt a kézzel körmölt utóirat is megmaradt, golyóstollal rámásoltam a gépiratra. Kifejezetten örülök, hogy ez a számomra dokumentum értékű (magán)vélemény most rendelkezésre áll. Akkor tehát jöjjön az én egykori levelem (összefüggésben a *Korunk*ról, Ernőről, Edgárról az előbb leírtakkal – no meg előlegként a még csak tervezett következő könyvhöz, *A Korunk kapu*ihoz).

Kolozsvár, 1970. dec. 5.

Kedves Mihály!

Kihasználom ezt a ritka alkalmat, hogy már este fél kilenctől itthon vagyok, sőt fél tíztől már csend is van – miután a fiúkat megvacsoráztattam és lefektettem; kedves Kláritokat ugyanis tegnap déltől kalauzoljuk, s miután ma du. 4-kor elváltunk, ötre hazaértünk, ebédeltünk, én hatra visszamentem a Dacia Kiadóhoz a Tanulók könyvtára sorozat elkövetkező ötévi tervének megbeszélésére (ez nálunk nem „iskolai ügy" – sokkal több annál), majd onnan meglógva, fél kilencre hazaértem, és Erzsikét kérve meg, hogy Klárit felkísérje Lászlóffy Aliékhoz (amit ő szívesen vállalt), én végre inkább itthon maradtam. (Valakinek kell úgyis maradnia a gyerekekkel, egy éve nincs nálunk lány.) Ezt a kedvező környülállást használom ki, hogy válaszoljak Neked, miután az előbb fejeztem be a Valóság dec.-i számának, ill. Vekerdi cikkének olvasását. A lapot már tegnap láttam, belelapoztam, de kivették a kezemből, s így csak saját nevemet és kisbecsűnek láttatott személyemet fedeztem fel benne; őszintén meg kell mondanom, annyira levert ez a belekukkantás a lapba, hogy sokáig nem tudtam magamhoz térni. (Kisiskolásként éreztem ezt, amikor egy iskolaközi irodalmi-történelmi versenyen nem nyertem – Veress Zoli, egy évvel járt fölöttem, jutott el nyertesként Bukarestbe, ahol addig én még nem jártam –, s megtudva az eredményt, otthon az ágyra dőlve vigasztalanul sírtam. Most persze sírásra nem került sor, ez azonban tegnapi hangulatom lényegén nem változtat.)

Másfél nappal a sokk után, igyekszem objektív lenni, s azt hiszem, sikerülni fog. Vekerdi cikke nagyon jószándékú s bizonyára hasznos írás. (A jószándékot ezúttal személyektől elvonatkoztatva értem – az ügyre vonatkoztatva.) A „paraméteres" megoldás nem rossz, alapvető dolgokra rávilágít, persze sok mindent el is fed, a lapot nem mutatja időrendi fejlődésében, s jó alkalmat szolgáltat bizonyos rokonszenvezett személyek jelentőségének kiemelésére – olykor függetlenül a történelmi igazságtól. Egészében a Korunk valóban nem olyan jó – a Ti lapjaitokhoz s a külföldiekéhez képest különösen –, mint ahogy Vekerdi mutatja, másrészt sok olyan érték sikkad el, amit mi azt hiszem joggal tartunk számon (pl. a korai kibernetikai szám, Veress Dani Kafka-tanulmánya stb. – amelyek nálunk úttörőek voltak); romániai magyar

viszonylatban a Korunk érdemei akkor mutatkoznának, ha Vekerdinek bővebb ismeretei volnának az itteni – román és magyar – lapokról meg egyebekről. Ami viszont a magyarországi összehasonlítást illeti: azt hiszem, jócskán van udvariasság a történészek, nyelvészek, művészettörténészek, természettudományos szakírók iránt – s bocsánat e gyanúsításért, de én jó néhány megfogalmazás mögül Benkő Samu véleményét érzem ki. Nem minden itt felsorolandóból persze – válogasd ki Te, hogy mire-kire gondolok. Kissé groteszkül hat a Korunk-esszék nyelvét általában a magyarországiaké fölé emelni, különösen, ha olyan konkretizálás következik, amely megdicséri e szempontból a közismerten rossz és hanyag stílusú Jancsó Elemért, Csehi Gyulát, az emberként kitűnő, de romantikus-szentimentális stílusú Mikó Imrét, a fiatalabbak közül Gal(a)bács Mihályt, ifj. Szabó T. Attilát (aki szintén rendes, tehetséges gyerek, csak írni még nem nagyon tud); ugyanakkor például kihagyja a felsorolásból Láng Gusztit (magamról majd később). Kiderül, hogy Vita Zsiga „frappáns jegyzeteket" ír – én áporodottaknak tudtam írásait, bár művelődéstörténeti adalékként valóban hasznosak. Megdicsőül Balázs Sándor, aki a dogmatikus filozófia fésültebb változatának a képviselője – szemben Bretterrel, Rácz Győzővel (marakodnak is sokat). És amin hangosan nevettünk: megdicsőül mint riporter László Béla, a legvadabb dilettáns minden Korunk-időkből (egyéb minőségeit nem említem, bent a szerkesztőségben) és a nála egy fokkal jobb Somlyai László. (Ezeket nem Benkő Samunak tudom be, természetesen.) Megdicsőül, érdemei szerint vagy talán azon felül is (legalábbis ha össz-Korunk viszonylatban nézzük) Benkő Samu. És megdicsőül mindenekfölött Balogh Edgár, a „nagy szerkesztő", aki a „nagy folyóiratot" szerkeszti. (Kifelejtettem a megdicsőültek közül Veress Zolit, akit a Szeptemberért s egyebekért kell is becsülni, tisztelni – de nem feltétlenül az Értelmes utazásért, amely – épp olyan semmitmondó, mint amiket Vekerdi elmarasztalt; igaz, hogy ez az utazás Edgár kezdeményezése volt. S még egy apró tárgyi tévedés – amit szintén Edgárt idézve s nem jól értelmezve követ el Vekerdi: Gaál Gábor a „romániaiságot" nem a Vásárhelyi Találkozón 1937-ben, hanem 1936-ban a Korunkban fogalmazta meg: „Erdélyi-e vagy romániai magyar irodalom?")

Egyszóval Edgár. Edgár – és én; bocsánat a szerénytelenségért, de a kérdés így tevődik fel, miután Neki tulajdonítottak minden jó, amit én csináltam tizenkét év alatt a lapnál, minden rossz viszont nekem: mint-

ha én írtam volna azokat a vezércikkeket is, amelyeket nem egyszer jellemeztem, Edgárnak a szemébe, négyszemközt vagy gyűlésen; s mintha nem engem akartak volna kivágni a hatvanas évek elején a szerkesztőségből – nem Edgárék persze – bizonyos vezércikkszemlélet és citatománia sorozatos bírálása miatt a szerkesztőségi kiértékeléseken. Vekerdi cikkéből kiderül, hogy én képviseltem a Korunkban a hurrá-optimista riportokat, sőt vissza akartam hozni azt a riportázst később is, ottani példákra hivatkozva. De azért volt egy László Béla és egy Somlyai László – mondja, miközben az egyetlen *érdemleges valóságszagú felmérésről, a csíki tudósításról mindössze egy sort ír... (Közbevetőleg, Lázár József, a rovat vezetője is mélyen meg van sértve, amiért nem említik a nevét, holott valóban ő szorgalmazta az ilyenfajta írásokat, s a saját kísérletei is jobbak a Lászlóénál...) Valójában a helyzet a következő, az én „riporteri" szereplésemet illetően: az új Korunk 14 évfolyamában írtam 4 riportot – gondolom, száz körüli cikk mellett –, egyik sem halhatatlan; az itt kiragadott egy orvosi súlypontba készült, konkrét hitelességéért felelek; de írtam érthetőbben lelkesedőt a székelykeresztúri diákokról, egy szentpáli tanító-házaspárról és egy elég jót – akkori szemmel nézve – „Nyugdíjasok városa?" címmel, Besztercéről. (Edgár hurrá-riportjairól, amelyekért a vidéki értelmiségiek, tanárok – például a feleségem, akit akkor még nem is ismertem – valósággal meggyűlölték, Vekerdi jótékonyan megfeledkezik. Pedig a Korunkban is olvashat belőlük – például egy Szatmár–Máramarossziget–Nagybánya-i utazásról stb.) 1959 januárjában – ez volt tulajdonképpen debütálásom a Korunkban (egy korábbi Steinbeck-recenzió után) – akkori szempontból szokatlanul éles kritikát írtam Szilágyi András, a szent Korunk-öreg „Pista és Ilie" című riportkötetéről, lényegében az idillizmust bírálva benne. Nagy botrány lett a dologból, Bodor Pál és Bajor Andor akarta megvédeni Szilágyi Andrást a „taknyos" (22 éves) egyetemista támadása ellen, aki akkor volontőrködött a lapnál – számomra máig is érthetetlen módon azonban nem engedték a válaszcikkeket megjelenni az Utunkban. Állítólag a Kövekben visszasírtam a riportot – szerencsére eredménytelenül. Tudomásom szerint én a magyarországi példát Csák Gyula „Mélytengeri áramlásával" és hasonlókkal véltem mozgósítónak (a cikket most nem kerestem ki, de emlékszem, hogy a szociográfiai megújulásról írtam – amikor e könyveket be sem hozták, nemhogy emlegessék) – ez a törekvés győzött Sütő könyvével, amelyet én az elsők*

között, még megjelenése előtt (részletek alapján) üdvözöltem, s ezt Sütő meg is köszönte nekem. Ennyi tehát a bűnöm a riportot illetően, ezt nyugodt lélekkel állítom. (Még van egy, de azt az Igaz Szóban követtem el, szintén a hatvanas évek elején: amikor egy vívmány-riportkönyvhöz írtam egy galaci mérnökről, valóban idillikus írást – a végén feltéve alanyomnak a kérdést, hogyan lehet, hogy minden ennyire simán ment az életében – amire érdemleges választ nem kaptam az alanytól, a cikk megjelenéséig viszont eltűnt a riport végéről ez a szelíd kérdés is...)

És most arról, ami a legjobban fáj – részben már csak fájt. Attól a megfogalmazástól eltekintve, amely irodalmunk létét illeti („fölnőtt szomszédunkban egy világirodalmi léptékkel mérhető irodalom, s mi még a magyar nyelvű részét *is oly kevéssé ismerjük..." – ami a világirodalmit illeti, ez így naivitás, a „magyar nyelvű része" pedig elég kétesen egyoldalú fogalmazás), az általános fejlődés, megújulás, Korunk–Helikon kiegyenlítődés vonatkozásában egyetértek Vekerdivel. Ez utóbbiban, a Helikont illetően az Edgár érdemei valóban vitathatatlanok (volt mit jóvátennie neki is, ám ezt részben meg is tette). De hogy Gaál Gábor valóságirodalmi indításához hasonlítsák magatartását a Forrás fiataljaival szemben, mentornak, kapunyitónak játsszák ki velem szemben – ez több mint tájékozatlanság, és őszintén szólva csak egyféleképpen tudnám minősíteni, de tisztelve Vekerdit, nem akarom megtenni. Edgár volt az, aki mikor én a Korunkhoz kerültem (amiben Neki lényeges szerepe volt – bár, furcsa iróniája a sorsnak, Csehi, akivel ma a legjobban gyűlölik egymást, ajánlott be mint tanítványát), Lászlóffyék kozmikus borzasságával szemben mindig Létay letisztult realizmusára hivatkozott mint vers-eszményére. Hosszas, gyakorlati jellegű vitáink során (Lászlóffy Aladár-, Szilágyi Domokos-versek, Páskándi-versek és -drámák stb. leadásakor) végül hajlandó volt engedni, és egy idő múlva publicisztikájában is e fiatalok mellé állt (engem mindig – kissé rosszízű hangossággal – e fiatalok kritikai vezérének téve meg, amiért nyilván gyűltek haragosaim – egészen odáig menően, hogy az Igaz Szóban és másutt kinevezett utódjának, már évekkel ezelőtt – amit Vekerdi figyelmébe ajánlhatsz – hiszen számára Edgár minden szava szent!). Ezt egyébként finoman meg is írtam az 1970-es (tavalyi) Utunk-évkönyvbe. A „jó legelő tájainak" vázolódása nem 1964-ben kezdődött Balogh Edgárral; hogy kivel kezdődött, azt nem vitatom, tény viszont, hogy az 1962. 3. és 4. számba írtam egy tanulmányt (első kötetemben*

benne van, olvasható) Régi és új a lírában *címmel, amelyben Szemlért, Kiss Jenőt, a lírai riporter Bartalist elmarasztaltam – szembeállítva Lászlóffy Alival, Szilágyi Domokossal, Kányádival stb. Ezért a tanulmányért ugyancsak ki akartak rúgni, gyűlést hívtak össze az összes külső korifeus bevonásával (a szekció illetékeseit, az írók közül Nagy Istvánt is beleértve), rám sütötték, hogy kozmopolita vagyok, amiért Aragont, Nerudát dicsérem, el akarok szakadni a valóságunktól; csak az öreg Kohn Hili dicsérte a gyűlésen a tanulmányt, én pedig élesen visszautasítottam a vádat, amin nagyon meglepődtek – s állítólag ezért nem rúgtak ki... 1965 márciusára egy modernség-számot terveztünk, az anyag jelentős részét én szállítottam – a szám azonban rajtunk kívül álló okokból nem jelent meg. (Utólag a Gheorghiu-Dej halála a maradék számot is módosította.) Az anyagok egy része szállingózva megjelenhetett azután, a líra-tanulmányom pandant-ja azonban („Az epika felzárkózása") megjelent; talán kevésbé sikerült, mint a líra (ami azóta részben szintén elavult), de iránya kétségtelen, s nem hiszem, hogy Vekerdit igazolná... Persze mindezek ellenére lehet, hogy a „Kövek" csapnivaló – mint esztétikum, esztétikum-értelmezés. De hogy kullogott volna? Igaz, az utóbbi években a nagyobb tanulmányaimat, kritikáimat nem a Korunkba, hanem az Igaz Szóba és Utunkba írtam a jelenkori irodalomról (épp a Kövek miatt, ami szükséglet volt – és talán maradt), Páskándiról, Lászlóffyról. Király Lászlóról, Bálint Tiborról, Veress Zoltánról, Bajor Andorról, Kányádiról (nem az „Arcképek"-re, az irodalomtörténet részeire utalok). De hogy én voltam az óvatos kullogó, ám „szerencsére akadtak" mások („pulik" – amiért viszont Guszti háborodott fel, joggal, hogyha említik, ne csak „puliként" említsék – említhette volna elhatározó fontosságú bírálatát Hajdu Győzőről!), akiket én különben sokra becsülök – s Földest, részben pedig Gusztit kivéve ugyancsak én hoztam be a laphoz, cikkíróként (Király) vagy szerkesztőként (Jakab Anti), ez utóbbi esetben sűrűn vitatkozva Edgárral is, bizonygatva Anti tehetségét. Hát ennyi piszkos hazugságtól megáll az ész. Szóval csak kicsúszott a számon egy minősítés, de remélem, ezek után megérted.*

*És részben talán igazat is adsz nekem, legalábbis ha komolyan vehetem mindazt, amit utolsó leveledben a „bölcsek kövéről" s egyebekről írtál. (Apropó „Kövek": mit kell érteni a „*Ménesi úton lelt *Köveken"? Az Eötvös-kollégiumot vagy az irodalomtörténeti intézetet? Vagy azt, hogy édesapám ott tanult? A három variáns közül egyiket sem szé-*

gyellem, bár a sanda célzás lényegét, akárhogy is értsem, marhaságnak tartom; az Eötvös-kollégistákat szeretem, becsülöm, de nézeteim az irodalomról és általában nem azonosíthatók a népi-nemzetivel; az Edgár nézetei sokkal inkább. Az irodalomtörténeti áporodottságra gondoljak? Már nem is olyan áporodott az a Ménesi úti intézet; ott dolgozik Hankiss Elemér is. Várom a Te értelmezésedet.) Vagy vajon a „túl szép" jelzőbe, amellyel Vekerdi tanulmányát illetted, beleértsem-e azt is, amit rólam írt, ahogy elintézett a Valóság olvasói előtt? Ezt a kérdést persze csak keserűségemben tettem fel. ami annál is igaztalanabb részemről, mert az előző számotokban igazán örömmel olvastam Kelemen Péter cikkét; bíráló megjegyzéseivel is mondhatni teljesen egyetértek. (Részletezni nem tudom, mert nincs 11-es Valóságom, a szerkesztőségi példányt olvastam, s vissza kellett adnom – Ti pedig, jelezve, hogy mennyire nem tudtok belehelyezkedni a mi bőrünkbe, még a Kláriról jövetelekor is megfeledkeztek róla, hogy hiába megyek le a sarki újságosbódéba, tíz lejjel a zsebembe, Valóságot nem vásárolhatok. De hagyjam az újabb panaszt.) Az ilyen bírálat megbecsülést sugall, munkára ösztönöz – szemben az utóbbival.

A többiről, most már távirati stílusban. Új könyvemmel sehogy sem állok; miután körbeírtam és -telefonáltam a könyvterjesztő fiókokat, s elegendő példányszámú rendelést biztosítottam (újabban ilyesmivel is találkozhatnak a szerzők – és nem csak a Vekerditől dogmatikusoknak nevezettek), neki kellene látnom az íráshoz. Egyelőre azonban még anyagot gyűjtök és gondolkozom a formán. Valószínűleg végül ösztöneimre bízom magam, és leülök a géphez.

A Tolnai-kritikát megírtam, bizonyos fokig módosítottam véleményemen, az Utunkból, amelyet Klárival küldök, megláthatod; nem azonos a Hernádi Miklóséval – az, úgy tűnik, a könnyebbik ellenállás vonalán halad, amelyre először én is kapható voltam.

Papp Lacival egy Bodor Ádám-kötetet s ha jól emlékszem, a Kóbor poéta-antológiát küldtem; azóta talán megkaptad, ha csak tévedésből nem adta azokat is Hernádinak, akinek csak a Föld, csillagot küldtem.

Gratulálok a fiatok gyarapodásához – s munkalehetőséget biztosító hangulatához. A lakásügyek megoldódását minél hamarabbi időpontra kívánom Nektek – miként magunknak. Itt sem megy könnyen.

Hálásan köszönöm a könyvet – még ha Vekerdi írta is –, igyekszem majd megfelelővel viszonozni. (Stílszerű az volna, ha a Szőcs könyvét

küldeném, ő írt a Te Huxley-esszédről...) Páskándi drámáira gondoltam, de csak a hónap végén jelenik meg.

Látod, én is Veress Dani-típusú levelet írtam. Íme, hova juttatjátok az embert... De most már nincs baj, hogy mindezt kiírtam magamból. Másolattal – ahogy Dani szokta.

Feleségednek kézcsók, Téged szeretettel üdvözölve (és csodálva szerkesztői liberalizmusodat – amelyet olykor, például épp a novemberi számunkban, magammal szemben, én is gyakorolok)

[Kántor Lajos]

Ui. Edgárt azért én is szeretem, sőt becsülöm – csak ne akarják velem szemben kijátszani (aminek nyilván ő sem örül). – A magam „mentés"-éből kifelejtettem, hogy írtam azért újabban is egy-két tanulmányt a Korunkba: például Szabédiról (nem is rosszat), Illyésről. – Ami még érdekelhet Téged: irodalomtörténetünket, az itteni lektorálás után, gépelik már, s remélhetőleg áprilisban megjelenik. – Levelemet természetesen nem a nyilvánosságnak szántam; ha jónak látod, a barátoknak (Lázár Pista, esetleg Kőrösi) megmutathatod, de nem szeretnék miatta sem Samuval, sem Edgárral összeveszni – bár állításaimat velük szemben is fenntartom. (S még egy utolsó kiegészítés: Láng Guszti mondta, miután elolvasta Vekerdi cikkét: azt hiszik, hogy aki 1930-ban okos volt – 1970-ben is a legokosabb.)

*

1970. december 22., Budapest

Kedves Lajos,

Tegnap jött meg Nácsa Klári, este olvastam leveled, egy éjszakát búslakodtam, egy napot rágódtam, most igyekszem – legjobb lelkiismeretem szerint – válaszolni.

A háttérhez tartozó apróságokról annyit mondanék, hogy leveledet természetesen magánügyként, magándokumentumként kezelem. Ami azt jelenti, hogy Kőrösi Jóskának felolvastam a közérdekűbb passzusokat, s mai értekezletünkön a többi fiúnak is elmondtam-idéztem a legfontosabbakat. A reagálás közös: nagyon szomorúak vagyunk, s némiképp – majd igyekszem részletezni, hogy miért csak némiképp – a lelkifurdalásunk is bizserget valamennyiünket. – A háttérhez tartozik továbbá, hogy Nácsa Klári néhány egyéb személyi reagálásról is beszámolt. Ezeknek hangja és érvelése sokban különbözik ugyan a tiedétől, ugyanakkor a lényegben sokban közös. Vagyis, röviden szólva „befürödtünk", a dolog nem úgy sült el, ahogy ennyi okos ember, köztük alkalmasint legilletékesebb, szerénységem, elképzelte. (Nevetni fogsz: még Benkő Samunak is erős fenntartásai voltak – persze szögesen mások, mint a tiéid.)

Hol kezdjem a magyarázatot? Talán ott, hogy lelkünket igyekeztük megkönnyíteni e feladat kitervezésével, megvalósításával. És a szerző szinte tálcán kínálkozott: Vekerdi óriási olvasottsága, előítéletek nélkülisége (senkit, úgy tudom, még Benkőt sem ismeri személyesen, mindenkit csak a művekből), ideológiai gáncstalansága. Három hónapig bütykölte a dolgozatot, elkészült, behozta, elolvastuk.

Most hogy folytassam, hogy kiérezd őszinte együttérzésemet, helyzeted teljes *megértését, s közben mégse kelljen mosakodnom? Vekerdi szuverén figura (hogy mennyire az, a múlt vasárnapi Népszabadság megsemmisítő cikkéből láthatod-olvashatod, a Németh-könyvét szétaprítóból.) Kedvenc szerzőink, alapszerzőink egyike, haszna folyóiratunk körül kivételes. Közben eltévedt poszt-polihisztor, orvos és matematikatörténész létére naiv magyar berekmenti filozófus, Karácsony Sándor és Németh László tanítványa. Becsülöm, tisztelem, szeretem – közben ízem se közös vele. Dolgozatának* alap*tendenciáit közösen – Kőrösivel hármasban – beszéltük meg, az elkészült első fogalmazványon órákig vitatkoztunk. Vekerdi szuverén szerző: többet, mint ami kimaradt, nem volt hajlandó elengedni dolgozatából. Képzelheted, mi volt, ami kimaradt. És mi arra a belátásra jutottunk, hogy valakinek, aki heteket áldozott életéből az ügyre, ennyi önállóság jár. Az alapkoncepcióban is: hogy ő Balogh Edgárt kedveli, a Te és (kisebb részben Gáll Ernő) vonalát-irányát-irályát kevesebbre tartja. Valahogy így okoskodtunk*: a Valóság közölt már, közölni fog Kántorról, Kántortól; Kántornak csikorogni fog a foga, de ha nem engedünk, sosem tudunk tanulmányt hozni a Korunkról.*

Körülbelül ennyi lenne a háttere a magam és a többiek szerkesztői „liberalizmusának". Nagyon udvarias vagy (erre még visszatérek), én a helyedben csúnyább szót használtam volna. Itt kettőt mondanék. Egyrészt Te is szerkesztő, tehát örökös, szükségképpeni, egy – mindig kicsit naiv – eszményért, „jó ügyért" áldozó taktikus, taktikázó helyzetben

élő szakmabeli vagy; szeretném, ha legalább követni tudnád gondolatmenetemet, gondolatmenetünket. Már ez is nagy megkönnyebbülésemre lenne. Másrészt: személyes felelősségemet kétségtelenül éreznem kell. Mint „illetékes" – származásomnál, olvasottságomnál, személyes ismeretségeimnél fogva leginkább bennfentes – nekem kellett volna érzékenyebben reagálnom a jellegzetesen Vekerdi-féle szurkapiszkákra, a Ménesi úti kövekre, egyebekre. (E csípéseket más írásaiban is sorra fellelheted.) Nem tettem, részint a fentebb előadottak miatt, részint mert elfelejtettem, hogy mi itt élünk, Te ott. Valahogy sebezhetetlenebbnek gondoltalak, utólag belátom, botorul. És külön fáj – immár személyeden túl – a mellélövések, félrefogások nem jelentéktelen sora, amelyeket kapásból idézel a dolgozatból.

Mondom, sokáig vitattuk ma az ügyet. Rossz szájízzel, szégyenkezve, egy ideig szinte demoralizáltan. Nem sikerülnek a vállalkozásaink; Czine, Varga Domokos cikke nem úgy sült el, ahogy szerettük volna, s most ez a fiaskó – talán hagyjuk a fenébe az egészet.

Aztán megpróbáltunk józanok lenni. Bármennyire fájó, hogy Te és mások is joggal érzik sértve magukat – jelen és jövő, hogy nagy szavakat mondjak, talán nem erre figyel. Talán mégis arra, hogy egy impozáns terjedelmű, s hatalmas anyagot görgető tanulmány megjelent a Valóság 1970. 12. számában, először adva hírt némely dolgokról, némely jelenségekről. Merem remélni, hogy ezt nem utólagos önmentegetődzésnek veszed.

És végül még egy személyi dolog. Mindnyájunkat, de főként engem – hiszen nekem írtad a levelet – megfogott, hogy milyen tárgyilagosan, jaj és szitok nélkül elemzed a Rólad és másokról szólókat. Nincs jobb szavam: férfias voltál. És ettől az embernek még nyomottabb lesz a kedélye. Hadd fejezzem be ezt a gondolatmenetet; mi úgy hiszem, barátok vagyunk, legalábbis fogalmilag annak számítunk. Szabad hinnem, kölcsönös rokonszenv és megbecsülés alapján. Leveled azt sejteti, hogy kapcsolatunk változatlan. A magam – nagyon őszintének szánt – válasza ugyanezt szeretné biztosítani. Te nem is képzelheted, honi és külföldi őrjöngő, ön-lelkükre büszke ismerőseim sorában mekkora kivétel vagy – talán barátságunk is innen fakadt. És ha vannak mulasztásaim az ügyben, ettől még súlyosabbak. – Abbahagyom, mert egy anglikán lelkipásztor száraz pátoszát idézem pillanatokon belül.

Nagyon köszönöm a Klárival küldött anyagokat, könyveket. Fura volt Danit és Téged egy számban olvasni. Neki, azt hiszem, e Mikes-fejezet kicsit terjengős, líraizáló irodalomtörténeti előadása az igazi, a legjobb műfaja. A Te Tolnai-kritikád nagyon okos, de nem hiszem el – a múltkori leveled spontán kitörésével inkább egyet tudtam érteni. Amit mondasz, kitűnő – csak éppen nemesebb anyaghoz való, nem e Tolnai-regényhez.

Örülök, hogy a könyv beindult, talán azóta már derékig jársz benne. Igazán jó munkát kívánok – s ezzel együtt valamennyi ünnepre minden jót az összes Kántoroknak az összes Sükösdök nevében.

Téged pedig, ezúttal némi szégyenkező, kicsit (nagyon) tisztelő s rendületlenül becsülő barátsággal ölel:

Mihály

Ui. Ki ne felejtsem: Hajdu Győző természetesen a Vekerdi-tanulmány kozmopolita vonalán, „gyökértelenségén" zúgolódott, elég gorombán. Ne hidd, hogy ezt „ellensúlynak" gondolom észrevételeiddel szemben. Ellenkezőleg: jóra szánt vállalkozásunk kudarcának egyik bizonyítéka a sok közül.

** Kell-e mondjam, hogy én (de Kőrösi is) Balogh E.-ről és Rólad is, mint írókról, szerkesztőkről, magánszemélyként nem V. értelmezése szerint gondolkodok.*

*

A konfliktus ezzel a levélváltással lezárult. Vekerdi Németh László-könyvét tisztességgel megolvastam. Valamikor a kilencvenes években Kecskeméten találkoztunk is, a *Forrás* vendégei voltunk (talán a Buda Feri 60. születésnapján?), barátsággal köszöntöttük egymást – erről a régi dologról nem esett szó. Most azért nem bánnám, ha kezébe kerülne 1970. decemberi levelem.

Szó van ott bizonyos szerkesztői liberalizmusról, amelyet – írom Neked, Mihály – én is gyakorolok, ezúttal magammal szemben, a *Korunk* 1970. novemberi számában. Próbálom most megfejteni ezt a mondatot, böngészem a lapszámot. Nyilván sok minden van benne, ami nem igazán tetszik, és ami akkor sem tetszett, de nem függött tőlem. A munkásosztály-súlypontot megelőző vezércikket – az RKP

Központi Bizottsága 1970. november 3–5-i üléséről, a Kínából boldogan, tettre készen hazaérkezett Ceauşescu beszédéről, ennek programadó jelentőségéről – feltételezésem szerint az alig egy hónapja Balogh Edgár helyett főszerkesztő-helyettessé kinevezett Rácz Győző írta, erre utal „a nagy jelentőségű elméleti kérdések" kiemelése, felsorolása. (Ez a *Hosszú útra szóló munkaprogram* című vezércikk, *Korunk* aláírással, egyértelműen „túlteljesít", érdemi értelmezés akar lenni, holott csak tapsot vártak el tőle.) Kis pozsonyi jegyzettel Balogh Edgár is jelen van a számban, nem ízlésem szerint dicséri benne a már akkor hitelét vesztett politikus-művész Lőrincz Gyulát, az *Új Szó* nem éppen jó hírű főszerkesztőjét – mégsem hiszem, hogy levelemben erre gondoltam volna. Gáll Ernő a Nagy István-önéletrajz legújabb kötetét méltatja, szelíd utalásokkal a szerző értelmiségellenes felfogására. Marad a „gyanúsítottak" közt a saját írásocskám, az irodalomtörténész Jancsó Elemér nekrológja. Jancsó kétségtelenül kedves tanárom volt – ismerte a családunkat is, gyakran emlegette –, ami viszont a címbe kiemelt „hűséget" illeti, hát ezt bizony ma több oldalról lehetne megközelíteni. Persze, az erkölcsi ítélkezés, a tudományos értékelés nem a búcsúztató igazi tárgya, a tanítványnak különösen illik megvárni bizonyos idő elteltét, hogy teljes, kritikai véleményét kifejtse. (A „tanítvány" szót itt mechanikusan értem – én Szabédi László tanítványának akartam-akarom tudni magam.) Azt hiszem tehát, ide vág a levélbeli önbírálat.

*

Budapest, '71. március 15.

Kedves Lajos,

kerülget a guta, mert az imént győződtem meg, hogy Széles Kláráék két nappal korábban utaztak el, miként arról nekem tudomásom volt. Rájuk vártam, ők vitték volna ezt a levelet is, George Steiner esszéinek kikészített, s Téged hetek óta váró kötetét is. Így marad a levél, postai úton, a könyv pedig várja a küldöncét. Ha valaki ismerősöd jönne mostanában, feltétlenül usztsd a nyakamra. – Nagyon köszönöm legutóbbi küldeményedet, a Páskándi-kötetet, igazán figyelemreméltó olvasmány volt, kivételesen „elsőre" is szegről-végre elolvastam, nemcsak

átnéztem és félretettem boldogabb időkre, mint ezt egyre inkább teszem a körém gyűlő könyvtengerrel. Páskándit kivételes tehetségnek és a Vendégséget *kiforrott, jelentős, európai szintű drámának érzem, innen a gyors olvasás. Nos, a könyv a szerző robbanó tehetségét is, a Dávid Ferenc-dráma teljesítményét is véglegesítette bennem, de bizonyos kérdőjeleket is támasztott. A könyv többi darabja közelébe sem ér a* Vendégségnek. *A tehetség ezekben túlságosan kedveli – mert túl könnyen ontja – ötleteit, s elmulasztja kidolgozásukat. Miként novelláiban – vagy minek nevezzem őket –, úgy ezekben a drámai forgácsokban, párbeszédekben, mini-színjátékokban is sok a hevenyészettség, olykor a meghökkentő nyelvi slendriánságig menően. És miért ír ilyen sokat? Ennyi szilánkot, töredéket? – Nincs igazam? Kíváncsi vagyok a véleményedre.*

Nálunk – szokás szerint – mindenki lóhalálában űzi magát napról napra. Minden családtagom rendben lenne, csak ne lenne ilyen lehetetlenül rövid a nap a munkához, magánélethez, gyermekek betegségeihez, s egyéb, általad is jól ismert köznapi és köznaponta újratermelődő jelenségrészekhez képest. Lakásügyünk nem halad, munkám nem fogy, s mindennek tetejébe, váratlanul a nyakamba hullott egy közelkeleti meghívás. Igazán nem illenék panaszkodnom: az Arab Liga hívott meg, annyi időre és annyi arab országba, amennyire kedvem és türelmem engedi. Kedvem végtelen, de családom nagy, munkám sok, így alkalmasint Egyiptomba, Szíriába és Libanonba mennék, egy-egy hétre. Ennyi az elv, a többit meglátjuk a helyszínen. Úgy fest, hogy április elején indulok, az oltásokat már megkaptam, dagadt balkarral verem a gépet. Mondom, nem illenék panaszkodnom, de nem jött jókor a dolog: regényem felénél vagyok, pontosabban a második fogalmazás közepén, még ugyanennyi van hátra, s ez a tetemes kihagyás aligha tesz majd jót neki. Egyszóval, ha ki nem tör addig az újabb háború, elrepülök, ha ott agyon nem lőnek, vagy a vérhas nem végez velem, haza is jövök. Vegyes érzelmekkel indulok útnak, egyrészt, mert én csak elméletileg szeretek utazni, legszívesebben két alakra válnék, ezek közül a fontosabbik folyvást az írógépnél ülne, másrészt a baráti útbaigazítók okából, amelyek közül a legrövidebb és legmagvasabb így szólt: „nagyon jól fogod érezni magad, csak azt ne feledd, hogy enni, inni, vécére ülni és nemi életet élni nem szabad". Ígéretes perspektíva. (A regényem viszont, ha egyszer elkészül, alighanem jó lesz. Soha életemben semmin nem

történt ennyit a fejem, nem dolgoztam ilyen lassan és kínlódva. Ez már elég messze lesz A kívülálló *nem-fikciójától vagy ál-nem-fikciójától.)*

Kívánok hasonló kellemes gondokat, de nem hasonló zaklatottságot. Mennyire állsz a könyveddel? Jöttök-e nyáron? A teljes családot szeretettel üdvözöljük, Téged baráti szeretettel ölel:

Mihály

Ui. Engedj meg, záradékul, egy prózai-anyagi kérdést, nem csak a magam nevében. Én, barátaim, s nyilván összes szerzőid jó pár hónapja, a Föld, csillag *megjelenése után levelet kaptunk szerzői jogvédő hivatalunktól, amelyben értesítenek a megjelenés tényéről, s ígéretet tesznek, hogy a jogdíjat a román kifizetés után forintban átutalják. Azóta semmi; a mi hivatalunk tehetetlen, nem kap értesítést. Az ügy azért meglepő, mert hasonló esetben (a Hemingway-novellák megjelenésekor, fordítóként) nagyon gyorsan meglepően sok pénzt kaptam. Most is jól jönne. Nem tudnál egy levelet vagy egy telefont Bukarestbe megereszteni? Anyagias magyar írótársaid előzetes háláját ezúton tolmácsolom.*

Ui.II. Ha lehet, írj még, mielőtt elutaznék.

*

Budapest, 1971. június 24.

Kedves Lajoskám,

nagyon restellem magam, ilyen hosszú ideig azt hiszem, kölcsönös fennállásunk – egymást ismerő fennállásunk – óta nem hallgattam. Okom volt, van rá bőven.

Április-májusban több mint egy hónapot töltöttem Egyiptomban és Szíriában. Kalandos utazás volt, Libanonba végül is nem jutottam el, de így is épp elég volt első körülnézésre Európán túl. Épp az egyiptomi őrségváltás előtt értem haza, el is terjedt a híre, hogy az eseményeket én szerveztem-irányítottam, úgy is, mint rutinos kettős ügynök. Nagyon érdekes, szép, tanulságos, fárasztó, elbűvölő, lehangoló utazás volt, íróként, botcsinálta szociológusként, legbotabb-csinálta politikusként, turistaként sokat tanultam, mulatságos és merengésre késztető volt hazajöttöm után Márai, Cs. Szabó, Koestler régi írásaival szembesítenem

a magam tapasztalatait. (Magyarként, ex-magyarként ők jártak előttem.) Én egyelőre aligha írok róla, az izraeli probléma miatt nehezen megfogalmazható dolog ez; úgy hiszem, mindkét félnek igaza van, egyik félnek sincs igaza, s ha ezt árnyalni kezdeném, nemigen tűrné a nyomdafestéket.

Épp, mikor itthon kicsit kifújtam magam, váratlanul sikerült lakást cserélnem. Alkalmasint igen szép, háromszobás lakásom van, csak még nem tudom, milyen, mert két hete, mióta megtörtént a csere, parkettáznak, festenek, mázolnak, ácsolnak, hárman háromfele lakunk, a szobák tele porral, szeméttel, könyvvel, bútorral, ma is majdnem elsírtam magam, mert eszembe mert jutni, mikor leszünk készen. Talán július közepére nagyjából minden a helyén lesz, s megint normális életet élhetek.

Ezenkívül tulajdonképpen semmi sincs. Még érdekesebb könyv is aligalig jelent meg, elsősorban a szörnyű nyomdai állapotok miatt. Szerény regényelméletem hónapok óta a kezedben kellene, hogy legyen, június végére talán tényleg megjelenik. Egy fiatal munkatársunkkal még hetekkel ezelőtt küldtem neked egy Steiner-kötetet s a kért Valóság-számot. Neveden hagyta a szerkesztőségben. Megkaptad?

Nagyon nem jó szívvel olvastuk legutolsó leveledben az Erzsike állapotáról szóló jelzéseket. Ismerem – ismerni vélem – ezt a női–feleségi–anyai szituációt, amire a kimerültség-kiborultság – azt hiszem – túl egyszerű fogalom. Tapasztalatból írom: egy alapos, a hétköznapi robotból kiemelkedő pihenés biztosan segít. Mi történt azóta? Hogy van? Hogy vagytok? Hogy állsz a könyveddel? Én befejeztem, most olvastatom az államférfi-regény második változatát; barátaim konzultációja után, ha szervesebb hibát nem jelentenek, kb. egy hónapi munkám van még rajta.

Nagyon jó lenne, ha nem viszonoznád hasonlóan hosszú hallgatással a magam – remélem, megmagyarázott – késedelmét. Életjeledet várva, baráti szeretettel ölel:

Mihály

Ui. Ma kaptam levelet Veress Danitól – három hónapi hallgatás után – egy vérző, hörgő, mennydörgő levelet. A kolozsvári álmodernek, doktrínérek nem értik, elferdítik drámáit. Ez, gondolom, egyszerre vonatkozik Páskándira, Láng Gusztira, terád, s még temérdek más kolozsvárira.

*

Utazási lehetőségeidet persze irigyeltem – bár nem éppen az arab országokba vágytam, s ezzel azóta is (egyre inkább) így vagyok. Máig sem tudom, maradt-e írásos nyoma 1971 tavaszán tett Arab Liga-látogatásodnak; most milyen érdekes volna a harmincöt év távlatából történő szembesítés a jelen eseményeivel. Milyen helytálló, mindenesetre, a rövid mérleg: mindkét félnek igaza van, egyik félnek sincs igaza.

Örömmel ismétlem, újabb soraidat olvasva, amit Páskándi Géza drámakötete, főként a *Vendégség* kapcsán kimondasz: robbanó tehetség. Ma már bevallom – és Gézának nincs módja megsértődni ezen –, az ötletek kedvelése, a kidolgozás elmulasztása olykor engem is zavart, szerkesztőként igyekeztem is meggyőzni a szerzőt egy-egy részlet elhagyásának vagy rövidítésének hasznosságáról; ő ilyenkor ezzel válaszolt: – Lehet, hogy igazad van, maradjon így. És persze úgy maradt. Azt hiszem, a grafománia néha az igazán nagy tehetségeknek is jellemzője, a szilánkok, töredékek azonban nem takarhatják el a teljesítményt. Évekkel az életmű lezáródása után, évtizedekkel távolodva a valamikor egészen közeli kapcsolatunktól, mégis azt mondom: a költő Páskándi (akit, azt hiszem, nem ismertél) meg a drámaíró és igenis a novellista maradandó érték. Az utókor – napjaink irodalma, közönsége – ezt sajnos nem tudja, vagy nem eléggé tudja. (Páskándi Géza és Veress Dani sosem volt egy súlycsoportban; ezt Láng Guszti is, én is így vallottuk – ezért nem kell szégyenkeznünk. A vérző levelek íróját ettől még lehet sajnálni.)

'71 nyarán befejezett regényedet, a *Vizsgálati fogság*ot (amelyet 1973 decemberében dedikáltál nekünk) újra el kellene olvasni. Most csak belelapoztam, és ismét megcsapott a történelem szele. Valószínűleg efféléről írhattam valamelyik levelemben, nagyra értékelve bátorságodat – és az eredményt is –, az újabb kori magyar história egyik legkényesebb szakaszának, személyiségeinek a korabelinél elfogulatlanabb szemléletét, megjelenítését.

*

Budapest, 1971. augusztus 28.

Kedves Lajos,

tegnap jöttem haza a Balatonról, ahol nagyobbik fiammal nyaraltam, s hétfőn utazunk Katival Olaszországba. A ma este a felgyülemlett postáé – ha már, akaratomtól függetlenül, ilyen sokáig megvárakoztattalak, most legalább igyekszem beszámolni mindenről.

Mindenekelőtt: nagyon örülök, hogy sikerült befejezned könyvedet. Kicsit meglepett a hír, s mindenképpen irigyellek: mintha meglepően gyorsan írtad volna meg. Persze, rég nem találkoztunk, s lehet, hogy összemosom az időegységeket, de úgy emlékszem, hosszú heteken-hónapokon át még csak a panaszkodásnál tartottál, hogy nem jut rá időd. Igaz, ismerem – vagyis ismerni, elképzelni vélem – iszonyú munkabírásodat, ha egyszer hozzájutsz-nekifekszel. Emlékszel, erre a könyvedre különösen kíváncsi vagyok; jó lenne mihamarébb elolvasni. Elvben természetesen örömmel veszünk egy fejezetet, csak arra gondolj: zárt, önmagában is megálló, olvasóinknak nyilvánvaló rész legyen. De ezt nyilván lelevelezzük-megbeszéljük még addig. (Itt jut eszembe: olvastam – egy ritka ronda, személyeskedő glosszát rólad meg a rókabőrökről, talán Panek (?) tollából. Remélem, füled botját sem mozdítottad ez ügyben.)*

Namármost: ha szeptember első felében jöttök szép hazánkba, nem tudunk találkozni, mert mi kb. szeptember 18–20-án érünk haza. De ismered annyira Kőrösit és Lázárt, hogy tudd: velük az esedékes könyvrészletről is, minden egyébről is ugyanúgy eszmét cserélhetsz, mint velem. Mi egyébként turistáskodni megyünk; a magam részéről nem a legjobb kedvvel. Túl sok minden van – akárcsak Neked – a hátam mögött ez évben, könyvírás, lakáscsere, Közel-Kelet. A fiúkkal való kisebb-nagyobb nyaralások nekem mindent adnak, csak pihenést nem: inkább aludni mennék három hétre valahová. De hát még sosem voltam Itáliában, s amikor elkezdtük az útikészülődést, még nem volt szó lakásügyletről.

Közben, feleségem tehermentesítésének hála, volt időm-módom, hogy kerek egy év alatt befejezzem a regényemet. (Regényke csupán, éppen 180 oldal.) Kiadói véleményem még nincs, a baráti olvasat aggasztóan, gyanúsan jó eredményre utal. Ha minden jól megy, az Új Írás még

ez évben megjelenteti. Majd meglátjuk. – Éppen négy hónapos késéssel megjelent végre a regényelméleti opusz; a részedre félretett példány itthon vár, hogy majd valaki elvigye. Bár, ha a Steiner-kötet azóta sem futott be (az illető kora délelőtt egy nőnemű lénynek, nyilván titkárnőnek adta le), komoly aggályaim kezdenek lenni: se posta, se kézbesítő nem hatásos, maradnak az angyalok. – Különben a mi, egyre katasztrofálisabb nyomdai viszonyaink közepette a sárga irigység fog el, valahányszor könyveid – könyveitek – viszonylag gyors átfutási idejéről hallok.

Ha kutyafuttában is, de azt hiszem, mindenről írtam. Ha jöttök, jó itthoni tartózkodást, ha nem jöttök, kellemes otthoni munkát és agyszív koptatást kívánva, mindkettőtöket baráti szeretettel ölel:

Mihály

Ui. Kollégáimnak mindenről számolnál be alaposan, mert legutóbbi híreink igencsak töredékesek és ellentmondásosak.

**Bár félek, hogy „mellre szívtad". Vekerdi szelíd fullánkjai óta már nem hiszek a racionális-marcona külsőnek.*

*

1971. november 10.

Kedves Lajos,

akárhogy nézegetem (közismerten pontos) levelezési adminisztrációmat, eredményül mindig azt kapom: én írtam utoljára, jó régen, valamikor nyár-végén, s Te vagy adós a válasszal. Mivel ily sokáig nem szoktál hallgatni, aggódom. Aggódom továbbá, mert őszre Pestre ígérted magad, s íme, november közepén még semmi hír rólad.

Becslésem szerint történhettek a következők:

1. Én óriási hajszában éltem-élek, lakáscsere, külföldön voltunk, könyveket fejeztem be, lehet, hogy mégis válaszoltál, s rajtam a sor. (Ez az alternatíva csaknem kizárt.)

2. Olyannyira övig merültél az erdélyi, szörnyeteg irodalmi belharcokba, hogy se látsz, se hallasz. (Ez az alternatíva elképzelhető, de remélem, hogy nem áll. Ha állna, sem lepődnék meg: elképesztő, hogy

milyen vallásháború dúl felétek, hogy mit nem enged meg magának nyomtatásban Szőcs István, Szőcs Kálmán, Szőcs-Veress Dániel.)

3. Megsértődtél, mert megküldött könyvrészletedre nem adtunk választ. (Ez az alternatíva elvileg lehetséges, de gyakorlatilag kizártnak tartom: nem vagy sértődékeny, tudnod kell, hogy sokáig külföldön voltam, a két részletet később olvastam el, látogatásodat vártam, s az ügy nem levéltéma.)

4. Egyszerűen azért nem írsz, mert hamarosan jössz, jöttök. (Ez az alternatíva a legvalószínűbb szerintem.)

Egyszóval: vagy gyere Erzsikével együtt, vagy írjál. De inkább gyere, hozd el az új könyvedet, s vedd át a rád váró két S-kötetet, amit az eszelős Papp Laci kétszer akart elvinni, csak épp nem jelentkezett elutazás előtt, nyilván a vonaton jutott eszébe neki vagy Széles Klárának a mulasztás.*

Vagy Téged, vagy leveledet, de mindenképp életjelt várva,
ölel:

Mihály

** Kósa László recenzálja a Valóságnak.*

*

Az erdélyi, szörnyeteg irodalmi belharcok... Föl kellene most lapoznom az 1971-es napi-, főként pedig heti- és havilapokat, hogy konkretizálni tudjam utalásodat. Van persze, amire ma is jól emlékszem. Például a Panek Zoltán glosszájára; egy bizonyos, kötetbe szánt szöveg többszöri megjelenését pécézte ki (az egyikért, emlékezetem szerint, nem én voltam a hibás) – akkoriban épp nem rokonszenvezett velem. Az „épp" itt hangsúlyos, mert Zoltánnál váltakoztak a hangulatok, az ellen- és rokonszenvek. Ő szokta mondani (sajnos, már rég nem mondhat semmit), hogy köztünk az volt a baj, hogy Lászlóffy Ali barátom mindenképpen le akart nyomni engem az ő torkán, vagyis össze akart minket barátkoztatni. Aztán a sors úgy hozta, hogy a legbelsőbb baráti köréhez tartozó Aladárral halálosan összeveszték, velem kibékült, sőt a (Budapestre) kitelepedése előtti években sűrűn összejáró barátok lettünk. Zoltánt én ma is jelentős prózaírónak tudom, a mondatok szintjén ő volt itt, nálunk, a legjobbak egyike. Az 1971-es „róka-ügyre" fátyolt borítottunk.

Nem történt hasonló Szőcs Pista és köztem. Szőcs mind a mai napig a legélesebben fogalmazó, nyíltan rosszindulatú, ám kitűnő gloszszázó – akit nem igazán érdekelnek a tények, egy ötletért bármit és bárkit elad, felad, elás. Velem nagyon rég kezdte ezt a harcot, még 1958-ban (!), amikor a jövendőbeli Forrás-szerzőkről írni kezdtem. Jancsik Pali ifjúkori barátom és évfolyamtársam gyermekversét (*Hintaló*) dicsértem meg – ma is úgy vélem, érdeme szerint –, erre válaszként üzente nekem, a nyilvánosság előtt, Szőcs István: előbb essünk át a kerítésen, azután mondjuk, hogy hoppá. A kritika tárgyai és a kerítések sokat változtak egy félszázad alatt – viszonyunk Szőccsel lényegében nem változott. Annak ellenére nem, hogy volt idő, amikor több társunkkal (Láng Gusztival, Marosival, Jakab Antival, Földes Lászlóval, majd Tamás Gazsikával, később Mózes Attilával, Egyed Péterrel, Bretter Gyurival, Rácz Győzővel) együtt vitattuk meg az év könyveit, és osztottuk ki a Pezsgő-díjat, fehérasztal mellett (egyszer nálunk itthon, a Mikes Kelemen utcában); és Szőcs Pista legnagyobb fia, a tehetségben nem szűkölködő költő, Géza is járt párszor nálunk. Persze az apjáról sosem beszéltünk. Irodalmunk harmadik Szőcse, a korán öngyilkosságot választó költő, Kálmán tudomásom szerint nem rokonuk, bár Marosvásárhelyt élt és alkotott. Szegény Veress Danit csak egy hirtelen ötlettel ajándékoztad meg a Szőcs előnévvel; leveled e kitételének a feltárását már ő sem érte meg, nincs módja a Nálad mindig féltéssel párosult ironikus megjegyzéseken újra megsértődni.

Az én sértődéseim többnyire múlóak voltak – és Téged sosem érintettek. Bár most akár hajlandó volnék megsértődni – 35 év késéssel –, amiért leveled csillag alatti jegyzetében „Vekerdi szelíd fullánkjai"-t emlegeted, melyeket mellre szívtam. Olvasnád csak újra azt a sok gyalázatos hamisítást...

A mellre szívható támadások (nem a szurkapiszkák) sorozatát, az egyértelműen kinyíró szándékúakat a Láng Gusztival írt irodalomtörténetünk váltotta ki; persze büszkék is lehettünk (lehetünk?), hogy a két kiadás, az 1971-es és az 1973-as mintegy száz kritikája, recenziója rekordnak számított – a „jobb időkben" is, amikor még odafigyeltek egy-egy új könyvre.

*

[Valóság-fejléces papíron]

Budapest, 1972. december 2.

Kedves Lajos,

megkaptam és megemésztettem leveled. Amit intézni kellett, elintéztem: beszéltem Marótival. Menedzselni ugyan nem nagyon kellett, mert megrögzött tisztelőtök. Azt ígérte, írni fog Neked, hogy a határidő túl szűkös a számára, de később szívesen áll rendelkezéstekre. – Közben megjártam – egy PEN-konferencia erejéig – Nyugat-Berlint izgalmas időben, a választások előhetén. Jól esett kicsit kiszabadulni az itthoni gondokból, mert, mint jól érzékeled, látóhatárunk némiképp beborult. Október-novemberben elég katasztrofálisan festett a helyzet, ma mintha túl lennénk a legkritikusabb időszakon, de pl. a tanulmánykötetem még mindig nem jelent meg, bár állítólag műszaki példányt már látott valaki. Sok ronda szövegadalék, nehéz taktikai helyzet, többen emlegetjük Szabó Dezső egykori kivándorlási terveit, de lehet, hogy mégis inkább itthon vészeljük át a krízist. Megértem már különb időket is. – Közben Veress Danit is fogadtuk. Szegény Kiss Ferinél lakott fővárosi tartózkodása idején, én csak átmeneti vendégül láttam, jelenlétemben tárgyalt Illyéssel (Csé jövő évi erdélyi útjáról) tisztelettől remegő térddel és egy prostituálttal az éjszakai programról, akadozó nyelvvel. Remélem, hogy a Csé-ügyben nagyobb sikert ér el. – Rózsa Bandi tanulmánya, mint talán láttad, a novemberi számunkban már napvilágot is látott. Cserkész-magam soros jótette – ilyenek mostanában a sikerélményeim. – Ha a könyvem valahára megjelenik (a regény továbbra is a távoli homályban), rögtön küldök példányt. Dolgozom, mint normálisan, melyhez hasonló jókat kívánok.

Hogy áll a versantológia? Nincs kedved egy hevenyészett tartalomjegyzéket küldeni?

Erzsikének kézcsók, a gyermekeknek jólnevelt hancúrozást kívánok a gyönyörű lakásban, Téged sokszor ölel:

Mihály

*

Az 1972-es év (pontosabban az 1971 novemberétől '72. december elejéig tartó) kimaradására nincs magyarázatom, valószínűleg jött

közben is levél Tőled, csak egy táska, egy fiók mélyén lapul azóta. Tisztázni kellene látóhatárunk (látóhatárotok?) beborulását; miért éppen most emlegetitek Szabó Dezsőt, a magyarságból (Magyarországból) való kivándorlásának terveit? A másik Szabó, Csé erdélyi útja elmaradt, végleg. De végre én védjem Veress Danit: ügyködése Cs. Szabó László valamelyes – az adott korban egyáltalán elképzelhető (?) – visszahonosításában végül is hozott eredményt; ő közvetítette Csé esszéjét a *Korunk* felé (1976-ban jelentettük meg, vagyis jóval előbb, hogy a *Nagyvilág* által befogadást nyert), később írt a személyes kapcsolatukról, nálunk, többször is. Cs. Szabó kolozsvári jelenléte egyébként most már folyamatos gondunk. Szerettük volna megvásárolni az eladóvá tett Rózsa utcai házat, gyermekkorának édenkertjét; ha emlékházat vagy legalább emlékszobát nem is sikerült biztosítanunk Kolozsvár örök szerelmesének, a Kolozsvár Társaság új székhelyén, egy főtéri műemlékház emeletén lesz egy benyíló, amely képben, szövegben majd rá emlékeztet. Születésének centenáriumára könyvet adtunk ki tőle, az *Erdélyi metszetek*et (Pomogáts Béla válogatásában) meg egy szép könyvecskét róla, kolozsvári fényképekkel.

A kérdezett versantológia, a *Nagy tél után* elkészült. Levélbeli utalások, egyéb feljegyzések hiányában nem jegyezhetem le az utókor számára, hogy a tartalomjegyzéken javasoltál-e változtatást; valószínű azonban, hogy a költők-versek gyűjtésében nem mozgósítottál oly mértékben, mint a prózaantológia előmunkálatai során.

*

Bp., 1973. január 10.

Kedves Lajos,

tegnap kaptam meg leveledet, s tegnapelőtt búcsúzott [Bágyoni] Szabó István tordai tanár, romániai magyar költő, küldeményed hozója, küldeményem vivője. Sebtiben – leveledre várva – jelezném a következőket:

1. Sajnálom, hogy Maróti – ígérete ellenére – füle botját sem mozdította. A hivatallal együtt, úgy látszik, a jómodor elvesztése jár együtt (nem ő az egyedüli példa, nem is a legrosszabb).

2. Végre megjelent magyar tanulmánykötetem, bízom benne, hogy

a címedre postázott példány elérte célját. Mivel – mint több ízben írtam – Kaliforniába könnyebben küldök könyvet, mint kincses Clujba, kérlek, jelezd, ha befutott.

3. Mire Szabó István befutott, már postáztam a Neked szánt könyvet. Ő Gáll Ernő részére vitt egy példányt. Bízom benne, hogy átadta s Te továbbítottad.

4. Térjünk komolyabb dolgokra. Köszönöm könyvedet, természetesen a legelső éjszaka már elolvastam. Elég régi barátok vagyunk ahhoz, hogy őszinte legyek. Tehát:

a. A Gyökerek, *úgy amint van, kitűnő és célszerű; szép a külleme (a már nyáron megcsodált borítója, az illusztrációs anyaga, a tördelése), egy ültében (fektében) elolvassa az ember, rengeteget okul belőle, s ami a legfontosabb: hallatlanul fontos missziót (küldetést) tölt be.*

b. Dicsőséged, szégyenünk*: ezt a könyvet ma (a hetvenes évek elején) a nagyhaza határain belül sem én, sem bárki más nem írhatta volna meg. Illetve nem publikálhatta volna. (Ez, sajnos, az értékszempontoktól teljesen független tényező.) Dicsőséged, higy kihasználtad tér és idő rád váró alkalmát, illetve lehetőségét.*

c. Ha egymással szemben ülnénk, hosszan részletezném némely aggályaimat. Amelyeket szóban is nehéz lenne előadni, mert folyvást erényeid és gyöngéid keveredéseiről tanúskodnak. A könyv – mint a végén magad is oly lefegyverzően megvallod – műfaji hibában (öszvérségben) szenved. Útirajznak túl sok és súlyos és agyoninformált, összehasonlító művészet- és ideológiatörténeti esszének túl alanyi, személyes helyzetjelentésnek, értelmiségi állapotrajznak túl szemérmes, tárgyilagos. Annak, ami végül is olvasható, egyetlen baját konstatálnám: ez a félig objektív, félig szubjektív műfaj a maga páratlanul fontos felméréseivel végül is nem jelzi az értékeket. Az értékek különbségeit. Az utazó mindent szemügyre vesz, mindent leír, leltároz. Mivel műfaja az elemzést kirekeszteni kényszerül, végül is (némiképp vulgarizálva mondom) az olvasó egyformán nagy művésznek sejti Jancsót és Tolnai Ottót, hogy csak a magyar nyelvű példáknál maradjak.

Mindezzel azt akartam volna mondani, hogy nagyon biztatnálak arra, amire ugyancsak a könyv végén célzol: érdemes lenne ugyanezt az anyagot akár egy önérvényű (de az alanyi utazás-motívumoktól megszabadított) óriás-esszé, akár valamilyen szolidabb irodalomtörténeti dolgozat műfajában részletesen feldolgozni.

Természetesen megint én írtam sokkal többet. Ideje, hogy érdemileg válaszolj.

Baráti szeretettel ölel:

Mihály

Ui. Össze-vissza írok, sajnos, az általad olvasott interjúk könyveinek végleges szövege a holdban tétovázik. Nagyon nem merlek – mint a Korunk szerkesztőjét – közvetlen kéziratígérettel biztatni.*

** saját mostani kézirataimat illetően*

*

Megpróbálok érdemileg válaszolni. Három és fél évtized eltelte után – éppen ideje. Hogy mit jelentett nekem az *Utazás a gyökerek körül* (a cím kiegészítéseként, a belső címoldalon: az Adriától a Balti-tengerig. Útirajz a modern művészetekről)? Nem egyszerűen a nyilvános beszámolás lehetőségét néhány év úti élményeiről, művészeti újdonságokról – bár a keret nyilvánvalóan ez. A legtöbbet, azt hiszem, a címlapon látható grafika mondja el. Már nem tudom, hol találtam rá Marek Sapetto metszetének a reprójára; címe szerint: *A művész félelme a pojácától*. Nálunk – de lehet, a művész hazájában is – mást, többet is mondott: a dróton rángatott emberi lény, fehérben, egy fekete céltábla közepére helyezve s még a háttérben is céltáblák – ennél pontosabban nemigen lehetne kifejezni a modern társadalombeli (Európa keleti részeiben, az ún. szocializmusbeli) kiszolgáltatottságot. Ezt a képi telitalálatot kitűnő grafikus barátommal, Deák Ferivel (aki a Kriterion könyveinek nagy részét tervezte, és egy világszínvonalú könyvet is írt-rajzolt, *Betű és rajz* címmel) együtt gondolkodva, megtoldottuk: az *Utazás a gyökerek körül* hátsó borítójára fejjel lefelé is föltettük a dróton rángatott figurát. Nem kevésbé fontos szempont volt (legalábbis az indítékok közt meghatározó), hogy itthon – a legtöbbet Balogh Edgártól, bent a szerkesztőségben – folyton a gyökereket hallottam emlegetni, illetve a gyökértelenséget szidalmazni. Másrészt az is foglalkoztatott, hogy ez a szemlélet (is) kiváltotta a másik tábor dühös reakcióját, a gyökerésség kigúnyolását. Szóval ilyen gondolatokkal utazgathattam – persze még csak a „béketáboron", vagyis a keleti barakkon belül maradva (főképpen Jugoszláviában ki-kikukkantva nyugatabbra, délebbre) –, megpróbálva szembesíteni a hazai, a magyar (és a román) teljesítményeket a szomszédságbeliekkel. Tanácsadóim voltam – műveikkel persze – a költő Szilágyi Domokos és a rendező Harag György, a festő Nagy Albert s a szobrász apa–fiú Szervátiuszok, a jelenkori román színház olyan kiválósága, mint Liviu Ciulei, tőletek (tőlünk!) Jancsó Miklós, Déry Tibor, de Illyés és Veres Péter is; szerencsémre Peter Brookra személyes színházi emlékek alapján hivatkozhattam, Brâncuşi-ért pedig nem kellett nagyon távolra menni. Ezt az egészet – Voznyeszenszkij lírájával, a belgrádi BITEF-fel, a lengyel képzőművészettel együtt – megemészteni természetesen nem sikerülhetett, vagy csak részben, így hát kritikád abszolút jogos. Nekem is eszembe jutott, pár év múlva, hogy talán érdemes volna ilyen koordináták közt megírni (megpróbálni) kortárs magyar irodalmunk, kultúránk történetét, szakítva a nemzeti (még inkább az erdélyi) és a művészeti ági bezárkózással, a konzervatív hagyománnyal. Azon csak most gondolkozom el, amit Te több leveledben is vársz, ajánlasz: személyes helyzetjelentést, értelmiségi állapotrajzot vázolni fel, dolgozni ki, típusok, modellek megrajzolásával. Az biztos, hogy 1971-ben ez még túl nagy falat lett volna a már nem is olyan ifjú Korunk-szerkesztőnek.

Dicséreteidet mérlegelve – a tér és idő rám váró alkalmának kihasználását tekintve –, két dolgot még elmondanék. Amikor már készen voltam a szöveggel (már amennyire a „kész" ide talál), és összegyűjtöttem, illetve megrajzoltattam az illusztrációs anyagot, s megegyeztem Deák Ferivel a grafikai terv átbeszélésében – érkezett a hír Ceauşescu kínai látogatásának várható eredményéről, a megirigyelt kultúrforradalom romániai bevezetéséről. Mérlegelni kezdtük Feri barátommal, hogy érdemes-e még tervezni, ráadásul egy ilyen szándékú könyvet; a cenzúra biztosan közbe fog szólni. Aztán mégis úgy határoztunk, hogy leülünk a Donát úti, hetedik emeleti lakásban, rakosgatni kezdjük a reprókat, rajzokat – rajtunk ne múljon a lehetőség (?) elszalasztása. És megtörtént a csoda, valamilyen (számomra máig sem tisztázott) okoknál fogva a romániai kultúrforradalom, Nicolae Ceauşescu igazi rémuralma csak pár év múlva kezdődött el, az *Utazás a gyökerek körül* a kolozsvári Dacia Könyvkiadó gondozásában, 1972-es jelzettel, a kolofon szerint „a Magyar Népköztársaság és Románia Szocialista Köztársaság közös könyvkiadási megál-

lapodása keretében" megjelent. És valóban nem csupán itt olvashatták (meg a barátaim kint, a dedikált példányokat), hanem kicsit távolabb is. Szívesen idézem a Felvidékről, Szlovákiából Budapestre áttelepedett költő és könyvkiadó Tóth Laci szavait, hogy ti. akkoriban nekik nyitást jelentett ez a könyv; jó emlékeit megőrizve, fel is ajánlotta, hogy az Ister kiadásában gondoljam tovább a hetvenes évek eleji *Utazás*t. Ebből az ajánlatból született meg, 2002-ben, a *Gyökerek, álmok, tengerek*, három korábbi útikönyv (?), az *Utazás* mellett a *Szárny és gyökér* s a *Milyen az út?* szövegének újraközlésével, közbeiktatva mai kommentárokat, kiegészülve újabb, nyugat-európai, amerikai meg kínai (jóval a kultúrforradalom utáni, ám Maót el nem felejtett) tapasztalatokkal. Persze az általad jogosan emelt kifogásokat csak nagyon kis részben vehettem figyelembe, teljesen új könyv írására nem volt erőm. (Legalább zárójelben újra vitába szállok Veled: továbbra sincs igazad, ma már messze nincs igazad, amikor az értékek összemosására példaként Tolnai Ottó megdicsérését kifogásolod – szembesítve a nyilván általam is megkérdőjelezetlen Jancsó Miklóssal.)

*

Budapest, 1973. április 8.

Kedves Lajos,

legeslegelőször az istenre kérlek: soha többé ne írj nekem tollal és tintával. Én igazán nagyra tartom barátaim kezeírását, el is teszem a leveleiket az utókornak. Eddig – ha keservesen is – de mindig örömmel emésztettem meg sajátos kézjegyedet. Most azonban, ha az írás a lelkiállapot tükre, a nekem írt levél éjféli óráján igen szorongásos vagy legalábbis halálfáradt állapotban lehettél. Katival ketten, előbb 100 voltos [!] lámpa alatt, majd nagyító alatt fejtettük meg rovásüzenetedet. Tehát: az írógép fontos találmány, baráti közlemények megfogalmazására is alkalmazható.

Másodszor: tegnap írt Ilia Miska igen panaszos levelet. Főként Láng Gusztira panaszkodott, aki nemcsak a megígért bírálatot (könyvemről) nem küldi, de Ilia számtalan levelei egyikére sem válaszol. Engem a Te leveled vonatkozó közlése csak megtámasztott abbeli meggyőződésem-

ben, hogy effajta recenzió-megbízatásoknak Guszti a legritkább esetekben szokott az emberi időszámítás véges egységein belül eleget tenni. Azt azonban súgd a fülébe, hogy válaszoljon Iliának, s mondja le a dolgot, ha nem megy. Így illik.

Igen, nagyon sokban igazad van, amit könyvemről írsz. Ha a megjelent bírálatokból valami eljutott hozzád, láthatod, hogy hasonló szempontokon akadnak fenn nálunk is (csak kevésbé értelmesen). Ez a könyvem láthatóan kevésbé tetszik, kevésbé talál egyetértésre, mint korábban a regényelmélet. Nem azt bánom, hogy nem fogadják el „tételeimet" – eléggé kihegyezett, provokatív, s valóban elég vázlatosan kifejtett „tételek" –, hanem hogy nem nagyon okosokat mondanak ellenében, s amit mondanak, eléggé sandán, felemásan, „kicentizve" mondják. Pomogáts ír majd róla a Jelenkorban; kéziratban olvastam a tanulmányát; nagyon okos, s felette tisztességes, bár ő is polemizál; Téged is bizonyára érdekelni fog.

Velem-velünk semmi különös, ami történik, az se örvendetes. Mint jól értesült értelmiségi, bizonyára észrevetted, hogy ideológiai-kulturális fejlődésünk meglehetősen feszített hónapjait éljük (s hogy mennyire felemás a helyzet, bizonyítják a díjazások: ilyen érvényes, nagyszerű Kossuth-díjas névsorra – irodalomtól filmen át a festészetig – senki sem tud példát mondani). Nehéz ilyenkor folyóiratot szerkeszteni, még nehezebb írni. Az elmúlt hat hetet Joyce-szal összezárva töltöttem: kísérőtanulmányt, elég hosszút, kellett írnom az Ulysses *új magyar fordításához. Ez sem volt kis feladat, kritikai állásfoglalásunk tövében, s még nehezebb most visszatérnem a korántsem problémamentes tárgyú, megkezdett regényhez (az Államférfi megjelenése továbbra is homályos). Nyakig ülök a gondban, meg az azt kompenzáló munkában: ne haragudj, de nem tudom elvállalni az ifjúsági cikk megírását a Korunknak. Egyrészt idehaza is lemondom minden újabb megbízásomat. Másrészt ha tudnék egy tanulmányt írni a generációs ellentétről (pláne záros határidőre), nem tartanék ott ifjúsági tárgyú művemmel, ahol tartok (ld. a szerző nyilatkozását az Új Írás 72. decemberi számában).*

Ahogy látom, csupa derűs dologról tudósítottalak. De hát ez van, ahogy népi íróink mondani szokták. Esküszöm, néha élvezet az erdélyi viták szabadszájú szókimondásába belefeledkezni (na persze, tudom, meddig szabad mondjuk a Szőcs István című szellemes vadbarom szája, s mettől nem az).

Ha isten segít, ősszel én is Angliába megyek. Mulatságos lenne, ha találkozni tudnánk, de hát ez még nagyon messze van. Addig csak morzsoljuk a nekünk jutó mindennapokat. És jó lenne megint találkozni. Nem jöttök a nyáron Pestre?

Lajoskám, légy oly kedves nem hallgatni újabb három hónapig. És külön kérem Ernőt, ne haragudjon, amiért nem küldök kéziratot: most nem megy. És legközelebb – minél hamarébb – írógépen írjál.

Az összes Kántort a néhány Sükösd nevében öleli:

Mihály

Ui. A májusi Új Írásban lesz egy hosszabb „szövegem", amelyre némiképp büszke vagyok. Kérlek, olvasd el.

*

Írod: az elmúlt hat hetet Joyce-szal összezárva töltötted, az *Ulysses* új (Szentkuthy-féle) fordításához írva kísérőtanulmányt. Elővettem az Európa 1974-es kötetét, rekapituláltam az utószót, örömmel; mint annyiszor világ- vagy magyar irodalmi jelenségekről, ezúttal is lényegre törően, emberi nyelven, azaz emészthetően szólsz az olvasóhoz (ami az utóbbi időben, tudós szerzők tanulmányaiban, már-már kiment a divatból), bőven tájékoztatsz, gondolatokat indítasz, jelenségeket összekapcsolsz. Egyik utalásodra most figyeltem föl: „A páratlan szimatú Szerb Antal mégsem alaptalanul fintorog. Stuart Gilbert, mint mondtuk, a modern filológus vértezetében a mester bokájánál zsámolyon kuporgó mintatanítványok jogutóda. Olyannyira biztosnak – biztosnak? természetesnek! – tartja az *Ulysses* korszakalakító jelentőségét, hogy a részleteken, a filológiai jelképmegfejtéseken túl a mű alapértelmén, a közlés és a műfaj kérdésein gondolkodni eszébe sem jut." A mester bokájánál zsámolyon kuporgó tanítvány képe – tudom, megint gonosz vagyok – szegény Dani barátunkra rímel, az én olvasatomban. (Egy későbbi leveledben olvasom a ma már előttem homályos megjegyzést, a Joyce – Veress Dániel – Sükösd háromszögről, a negyedik szögként engem nevezve meg. Sajnálom, hogy nincs meg az én levelem, amelyre utalsz, személyes kifejtést ígérve.)

Azt gondolom, indokoltan voltál büszke és hívtad fel a figyelmemet az *Új Írás*ban megjelenő szövegedre. Nem régi emlék alapján mondom, hanem *A kisváros elemi szerkezete* újraolvasása után. Ahogy

a magyar históriát életsorsokkal, apró gesztusokkal összekapcsolod – a legjobb formádban mutat. A szöveg végéről átmásolok ide néhány sort, mert rólunk szól. „Halott nincs túlélő nélkül, a nyitott, bezárult sírgödör felett valaki mindig az örökségen gondolkodik. Névtelen méhek szállítják a folyamatos virágport sírról sírra, a történelem hangjelét zümmögik..."

*

Bp., 1973. december 2.

Kedves Lajos,

legelőször: egy boldog felsóhajtás, hogy az ember pedagógiai tanácsai nem hullanak a semmibe, végre-végre hajlandó voltál gépbe írni, azaz visszakanyarodni írásbeli kommunikációnk egykori, általam anynyiszor visszasírt aranykorához.

Másodszor: megkönnyebbülés és szívbéli öröm, hogy – lám – mégsem felejtettél el.

Harmadszor: a szörnyű aggály. Kaliforniából már visszaigazolták könyvem illetékes példányait – leveledből az derül ki, hogy hírét sem láttad. Leveledet megelőzően Veress Dani jelezte, hogy nem kapott példányt. Tényszerűen: mintegy hat hete, november első felében postáztam a Korunk *címére egy-egy könyvet Neked, Gáll Ernőnek és Láng Gusztinak. Nagyon kérlek, sürgősen jelezzed, hogy időközben vajh megkaptad-e. Ha nem – s ettől félek –, nincs más hátra, minthogy látogatóval küldjem, alkalomadtán, vagy látogatót szabadítsál rám, alkalomadtán. – A dolog nemcsak a szokásosak miatt bosszant. Nagyon kíváncsi voltam – azaz kíváncsi leszek – véleményedre.*

Minden egyéb ezután következik.

Ezer éve nem láttuk egymást, s jóvoltodból írásban sem érintkeztünk. Kezdeném tehát ott, hogy augusztusban Jugoszláviában nyaraltunk, elég hosszasan, merthogy végre sikerült összes kinti honoráriumaimat behajtanom, minek következtében magyar nagyúrként éltem. Októberben viszont Londonban jártam, másfél napig holmi nem-nagyon-érdekes regényteoretikusi konferencián vettem részt, a fennmaradó 10 napban jól éreztem magamat, egyebek között találkoztam mindazokkal, akikkel Te is találkoztál. Te szerény vagy, én meg tárgyilagos,

így hát nem cifrázom ki a bókokat, melyeket például a Szabó Zoltán-házaspár pazarolt rád. Mondjuk röviden: tetszettél; személyiséged, nézeteid, szereped.

Magamról. A regény, a dolgok tárgyilagos rendje szerint, egyéves késéssel megjelent. Az egyéves késésre most a szerzőn kívül nem emlékszik senki, az elismerés meglehetősen „népfrontos" jellegű, a hivataltól az ún. ellenzék különböző csoportjaiig terjed. E pillanatig kaptam rá egy nyugatnémet, lengyel, szlovén és szlovák szerződést, valamint Kovács András filmet készül készíteni belőle. Mindez megnyugtatóan hatna a jámborabb kedélyre. Nem lévén jámborabb kedély, nyugtalanságom növekszik, nemcsak e regényre, de még inkább az utána írandókra vonatkozóan. (Ezért is lenne szükségem mihamarébb a Te szokásosan tárgyilagos vélekedésedre.)

Egyébként megvagyunk, jól vagyunk. Feleségem óriás ambícióval ügyvédkedik, két fiam teszi a dolgát, mint felsős elemista, illetőleg óvodás. Magam ülök a gépnél, s faragom, igen lassan, a következő regényt, amely amolyan látomás lenne, egy fiktív bűnper tükrében, korunk ifjúsági lázadáshullámáról, kommunaalapításról, mindennek ún. pozitív és ún. negatív velejáróiról.

Köszönöm részletes életmenet-beszámolódat. Hadd mondjam meg, hogy bár munkafolyamataid messzemenő, szélsőséges elismerője vagyok, közlésedből Erzsike betegsége döbbentett meg bennünket igazán. Már elnézést olyasmiért, amit Te tudsz a legjobban: a Te feleséged igen kiváló asszony. És budapesti számításaink szerint túl sokat betegeskedett az utóbbi években. Tisztelt Férj és Apa Úr, tessék odafigyelni és a kiváló asszonyt gyámolítani!

Örömmel nyugtáztam viszont, hogy munkakedved-munkaerőd töretlen; megkezdett, befejezésre váró, eltervezett munkáid száma légió. Amelyekhez jó munkakörülményeket kíván és viszonylag gyors levélváltásra ösztönöz:

Mihály

*

Budapest, 1974. április 2.

Kedves Lajos,

kárörvendően dörzsölném a tenyeremet, hogy végre egyszer én maradtam adósod a levélírásban, ha egyrészt nem lenne kenyerem a tökéletes pontosság, amelyet íme, megint megsértettem, másrészt ez mostanában nem fordulna elő velem igen gyakran, harmadrészt, ha minderre nem volnának bokros mentségeim.

De vannak, mégpedig egyszerre kellemesek és kellemetlenek. Olyan munkadühben tobzódtam át az első évnegyedet, hogy minden egyéb háttérbe szorult emögött. Következő regényemen dolgozom, amelyről valami keveset elárul az a műhely-jegyzet, amelyet a Valóság 74/4. számában olvashatsz majd, s amelynél többet-konkrétabbat egyelőre nemigen tudok mondani. Közben mindenféle menet közbeni kisebb munkákat kellett és kell – szokásunk szerint – elvégezni, cikkeket, novellákat.

A regényem furcsa és felemás és nem egészen normális honi sajtóvisszhangját talán figyelemmel kísérhetted. Erről, majd alkalomadtán, szóban többet. Ha isten segít, még e hónapban megjelenik világirodalmi tanulmányaim kötete, eddigi legkövérebb könyvem. Mi az ember? – könyvcsináló állat: talán idéztem már Neked is kedvenc definíciómat.

Rólad mostanában semmit sem hallottam, s a szokottnál kevesebbet olvastam a Korunkban és az Igaz Szóban (az Utunk nem jár nekünk). Merjem remélni, hogy ez a hosszú, türelmes munkát jelenti, a soros nagy műre készülőben? Merem.

Egy erdélyi zárójel. Tamás Gáspár Miklós állandó recenzistánk lett, s remélem, marad is. Nemcsak a különleges műveltségét, tehetségét és kézirat-leadási pontosságát élvezem, hanem az egyediségét is: hogy olyan, mintha a mi itthoni renegátabb Lukács-tanítványaink egyike lenne, s közben mégsem olyan, talán maga sem tudja, mennyivel jobb náluk: például remekül tud és ír magyarul... (Múlt évben találkoztam vele, Pesten jártában: viselkedése, a szerénység és magabiztosság keveréke külön is tetszett.)

Ez a Szőts úr, a Weöres-dolgozatával a Korunkban, szintén a Tóth Sanyi – Bretter-iskolából való? Dolgozata alapján úgy gondolom, hogy igen. Nagyon tehetséges, nagyon pimasz és nagyon vitatható dolgozat volt, ha nem is úgy vitatnám, ahogy Pándiék tették. Ami az irodalom-

politikai konkrétumot illeti: én a helyetekben nem mennék bele a vitába, mert az ürügy *nem elég alkalmas rá. Persze, ezt Ti tudjátok jobban.*

(Egy zárójel a nemzedéktárs felé, mert akár tetszik Neked, akár nem, az évek múlásával, mi ketten egyre inkább ugyanaz a *nemzedék leszünk, vagyunk. Mennyi a tehetséges fiatalember, Pesten és Kolozsvárt, s nyilván még sok egyéb helyütt. S ezek a tehetséges fiatalemberek* lényegileg *mennyire egyformák: már ami a világképüket, viselkedésüket, korai csalódásaikat, nagy szkepszisüket, fanyar eszményeiket és gyakorlati tapasztalatlanságukat illeti.)*

Mi újság egyébként? Általában és konkréten a Korunk portáján és még konkrétebben a saját házad táján? El ne felejtsem: ha egy amerikai professzor jelentkezik a közeljövőben Nálad vagy Gáll Ernőnél az én ajánlásommal, magyar feleség tolmácsolásában: igen kitűnő férfiú, érdemes megszagoltatni vele a dolgokat.

Életjelt és levelet várva, sok szeretettel üdvözli az összes Kántorokat:
Mihály

*

Londonra, az 1973-as és (majd) az 1980-as találkozásokra ma is szeretettel, a meghívóim (meghívóink) iránti hálával emlékszem vissza. Jelentős iskola volt, mind angol (főként színházi), mind emigráns magyar, illetve összmagyar vonatkozásban. Szabó Zoltánékra naponta emlékeztet az előszobánkban egy franciaországi templomi fafaragvány tőlük kapott darabja, a Cs. Szabó londoni dolgozószobájában készült (más által készített) fénykép újabban hever íróasztalomon. Persze fontosabbak a kedves-udvariasan ajánlott könyveik, a Siklós Pistáé s a Gömöri Gyurié is (Cambridge-ből), a sok levél. Hosszabb-rövidebb beszélgetések emlékét őrzöm Tábori Pállal, Schöpflin Györggyel, Sárközi Matyival, Neuburg Palival. George Cushinggal pedig, az egyetemen, magyarul és egy keveset angolul is beszélgettünk az erdélyi magyar irodalomról.

Erdélyi zárójeledre, az itt említettekre, nem nosztalgiázva már, egy kicsit több szót is „pazarolnék". Tamás Gazsika tehetségét természetesen nem kontrázom (hihetetlen, hogy már ő is közelít a hatvanhoz!), állandó recenzistátokból híres tanulmányíró, politikai tárgyú eszmefuttatások sűrűn szereplő szerzője lett, bizony; a magabiztosságát még idehaza, Kolozsvárt megismertem – a szerénységét alig-

hanem Nektek tartogatta (ideig-óráig). „Szőts úr", azaz Szőcs Géza valóban a Bretter-tanítványokhoz soroltatott eleinte – Tóth Sándort mint a fiatalok mesterét (?) én nem kavarnám a Bretter-iskolával (érdemeit máshol keresném) –, bár tulajdonképpen épp a leveledben emlegetett „Weöres-dolgozat" (is) mutatja, hogy erőltetett az ifjú Szőcsnek ez a besorolása. (A *Szövegek és körülmények* című, Bretter előszavazta 1974-es antológiában sem szerepel, pár évvel fiatalabb Molnár Gusztávéknál, Gazsinál; igaz, az 1954-es születésű Egyed Péter sincs még jelen a szöveggyűjteményben, mégis lényegében a Bretter-iskolából indult.)

Hanem ez a bizonyos, a *Korunk* 1973. decemberi számában közölt „dolgozat" s ami körülötte történt, több figyelmet érdemel. Először is húszéves Gézánk olyan vértezetben jelentkezik itt, ami nem csupán az általad sorolt jelzőket indokolja („nagyon tehetséges, nagyon pimasz"); a „nagyon vitatható" nem biztos, hogy az egészre rámondható – én inkább a szemlélet újdonságát emelném ki; ma, visszatekintve azokra az időkre, ezt még erősebben érzem. És korántsem a Weöres-recepció szempontjából, inkább azért, amit a szövegkörnyezetről, Hamvas Béláról, Kerényi Károlyról, Szentkuthy Miklósról mond. Mindenekelőtt, az akkor már öt éve halott, de évtizedek óta kitagadott, elhallgatott Hamvasról. Nem véletlen, hogy a túloldali (irodalompolitikai) hivatalosság mindjárt felhördült. Ritkán vádolhattak meg minket azzal – odaátról –, hogy beavatkozunk a magyar művelődéspolitikába. Jellemző, hogy közel két évtizeddel később Gáll Ernő a naplójában visszautal a „Hamvas-botrányra", feltételezve, Ágh Attila azért jött a kolozsvári szerkesztőségbe, hogy „elboronálja" az ügyet. Azon is elgondolkodom, hogy leveledben inkább eltanácsolnál minket a vitától, nem tartod alkalmasnak az „ürügyet", hogy vitatkozni kezdjünk Pándiékkal. Ezt a momentumot akár hosszabban is kommentálni lehetne...

Nem csupán lehetne – kellene is. Amikor az előző bekezdést írtam, nem volt a kezemben a *Kritika* 1974. márciusi – aláíratlan – vezércikkének a szövege (*Vita és beleszólás*); most, Vörös Karcsi jóvoltából, (újra)olvashatom. Tanulságos a történet, egy szimpla levonat megszerzésének a históriája is. Gáll Ernő *Napló*jának posztumusz kiadásában (2003.), a II. kötet jegyzetében az olvasható, hogy Szőcs Géza írásának megjelentetése miatt a *Népszabadság*ban ért minket

támadás. Nem lévén itt, nálunk (hozzáférhető) *Népszabadság*-kollekció, hónapok óta próbálom megkerestetni az ominózus jegyzetet. Többen, a régi *Korunk*- és *Népszabadság*-olvasók közül erősítették, hogy igen, az akkori pártlapban jelent meg a cikk. Aztán magát Szőcs Gézát sikerült megkérdeznem, Budapesten, és ő az E. Fehér Páltól származó, névtelenül közreadott *Kritika*-vezércikkre emlékezett. Hát neki lett igaza (a szerzőségre persze nincs bíróság előtt is megálló bizonyíték) – a Pándi-féle *Kritika* újólag (?) bizonyított. (Hozzá kell tennem: amennyire szerettem az 1963 és 1971 között kiadott, szakmai izgalmakat tálaló, az Irodalomtudományi Intézet nevével fémjelzett lapot, annyira idegen volt számomra a harcosan marxista, Pándi és E. Fehér „szellemisége" által meghatározott utód-kiadvány. A *Vita és beleszólás* különben nem az egyetlen beleszólás volt ügyeinkbe – értsd most az erdélyieket –; itt-ott már utaltam a Pándi Pálnak mint „T. Cím"-nek küldött levelünkre, válaszként irodalomtörténetünk náluk közölt (otromba) Jordáky-kritikájára, illetve a mi, Láng Gusztival közös feleletünk szerkesztői visszautasítására.)

Hogy mit mond E. Fehér (illetve a vezércikk írója)? Természetesen igényli „a kétoldalú vagy sokoldalú vitát" – de megköveteli a marxista szellemiséget. A *Korunk*tól, Szőcs Gézától, mindenkitől. Márpedig „Szőcs Hamvas idealista, szellemtörténeti nézeteinek kritikai minősítését nemcsak nem adja meg, hanem lelkesedik ezekért; ismételjük, eltekintve ettől: már-már bosszúhadjáratot, ki tudja miféle aljas üzelmeket tételez fel Hamvas mellőzése mögött." A *Kritika* szerzője inszinuálást, rosszhiszeműséget emleget (Szőcs Géza és a *Korunk* részéről), hogy mindjárt így folytassa, zárja le a vita, a „beleszólás" – visszautasítását: „Hamvas mellőzése egyébként tény, de talán mégsem várható el egy szocialista államtól, egy szocialista kultúrától, egy nyíltan marxista hegemóniára törő szellemi élettől, hogy idealista filozófusok propagandáját, világnézetileg reakciós nézetek propagandáját tekintse feladatának. Vitatkozzunk tehát elvekről, műalkotásokról – de a kulturális eszmecsere helyett ne vállalkozzunk illetéktelen beleszólásra egymás kulturális politikájába." Vagyis Ti ott, a testvéri (szocialista) Románia polgárai ne próbáljatok beleszólni a mi magyarországi (magyar irodalmi) ügyeinkbe.

Ha innen nézem, vitatkoznék Veled, kedves Mihály, a tekintetben, hogy az „ürügy" nem elég alkalmas belemenni a vitába. Hogy nem

nyílt erre lehetőség – az adott, „szocialista" feltételek között –, az más kérdés.

*

Budapest, 1974. május 26.

Kedves Lajos,

úgy adta a véletlen, hogy egyik nap a Te leveledet olvashattam el, a másik nap pedig druszád és – minek is nevezzem – bírálód és vitapartnered, Jordáky ballagott be a szerkesztőségbe. (Személyesen eddig nem ismertük, közös barátok kalauzolták.) Ami annyit jelent, hogy többféle forrásból is naprakészen tájékoztatva vagyok dolgaitokról, különös tekintettel a kulturális életre. A Te és a Jordáky helyzetmegítélése – meg fogsz lepődni – számos vonatkozásban egyezett, s merthogy ő élőszóval beszélt, elképesztő – számomra is vadonatúj és elképesztő – mozzanatokról számolt be. Különösen tanulságos volt, ahogy a saját nemzedékének pályakanyarulatairól mesélt, például arról, hogy Edgár és Csehi Gyula miért nem köszönnek ma egymásnak.

A dolog sajnos szerintem is komolyabb az anekdotikus felszín-érdekességnél. A helyzet nálunk is nagyon éles*; és nemcsak az elvadult népi–urbánus vitában, amelynek adalékait mindenütt, a* Kritikától *az* Ésig *olvashatod, s amelyből – igazán nem szerénytelenségből állítom – egyedül a* Valóság *nem veszi ki, s nem is fogja kivenni a részét, már ameddig mi csináljuk. Én őszintén becsülöm Czine druszámban is mindazt, ami becsülhető, Fekete Sanyiban meg pláne, de mindkét tábor napról napra inkább elveti a sulykot.*

Még bonyolultabb a helyzet az erdélyi fronton, amiről valóban szeretnék hosszan beszélgetni veled, s talán Ernővel is. Ténykérdés, hogy a filozófiai különszámot – Bretterékkel, Csehivel, Fehérről, Hellerről – hivatalos helyen igen rossz néven vették. Az ügy bonyolult és tekervényes, pláne, ha hozzáveszem mindazt, amit tudok vagy tudni vélek a Ti kritikai szavazat-kötélhúzástokról Bretter és Sütő között (amely vitában, ha egy szavazatom van, természetesen én is Sütőre szavazok; nagyobb hiba, hogy a két szerzőt s a két könyvet nemigen lehet hitelesen egymáshoz arányítani.)

Magam különben megvagyok, szokás szerint jól, legalábbis így érzem. Pillanatokon belül meg kell jelenjen a világirodalmi tanulmány-

kötetem, amelyet nem merek postán elküldeni, rossz példák birtokában, inkább megvárom Veress Zolit. Írom ezt a regényt, amelyről a műhelyvallomást olvastad, s csinálok, pihenés gyanánt, egy nagyon kedvemre való munkát: Sinkónak, elegyes mestereim közül az egyik legfontosabbnak tanulmányaiból amolyan „reprezentatív" válogatást. Ami nem kis munka, egyebek között a régi Korunk-évfolyamokat is fel kell túrnom, alighanem Újvidéket és Zágrábot is beutaznom.

Na már most, ami a konkrétumokat illeti. Ha július elején jöttök át Pesten, minden jel szerint itthon vagyunk. És mert én is nagyon *szeretnék értekezni Veled, arra kérlek, jó előre írd meg a pontos dátumot, hogy abszolút szabaddá tehessem magam.*

Másodjára: felmerült bennem, hogy az általad is ismert nagyfiammal augusztus elején netán a román tengerpartra mennénk nyaralni. (A család összevissza nyaral: Kati kapott egy heti jugoszláviai jutalomüdülést, mint kiváló ügyvéd, aztán a Balatonra megyünk egy hétre négyesben, s aztán jönnénk még mi, Miklóssal.) Kettőt kérdeznék: egyrészt tudnál-e valami stabil címet adni Mamaiában vagy máshol, ahol biztosan kapnánk szobát. Másfelől Te – vagy talán valaki más, közös barátaink közül – tudna-e bizonyos mennyiségű leit kölcsönözni, itteni visszafizetésért, hogy ne kelljen garasoskodnom (mert ehhez az egyhez már túl öregnek érzem magam).

Arra kérlek, hogy mindezekre még utazásod előtt válaszoljál pár sorban.

Végül két pletyka szintű apróság, de hát Te kezdeményeztél.

1. Kláritól, még annak idején, leveled nyomán, megkíséreltem kivenni a szállodai számlák és egyebek titkát. Zavaros, mellébeszélő dadogás-pirulás volt a válasz. Úgy gyanítottam, történt valami, tehát nem erőszakoskodtam, biztosat így magam se, ma sem tudok. Klárika amúgy is különleges helyet foglal el szerkesztőségünk testében. Egyfelől kiváló munkatárs, tökéletesen végzi a rá bízott munkafolyamatokat, másrészről a népi tábor hozzánk akkrediált heroldja. Magánszeretetből és köz-diplomáciából egyaránt, viszonyunk tökéletesen szívélyes és lebilincselő, de nélkülözi az őszinte, mély eszmecseréket; ehhez különben egy harmadik tényező is társul, Czine közismert, embertelen, személytelen féltékenysége, amelyhez sem okunk, sem hajlamunk egyetlen vitatható mozzanatot is szolgáltatni.

2. Bizony, Lajos, nagyon sokat tudnak ezek a Te Lukáccsal, Adornóval, Fehérrel, Hellerrel, Bretterrel, Tóth Sanyival beoltott, disszidens marxista utódaid. Én csak Gáspárt ismerem személyesen: egyórás beszélgetésünk során szemtelenségét kordába szorította ugyan, de fölényét, másfajtaságát, máshova-tartozását minden kedves-alázatos gesztusa mellett sem titkolta. Egyetértek veled: a dolgunk az, hogy tovább tanuljunk; nem rivalizálásból, hanem a magunk és az elképzelt eszményi olvasóközegünk üdvére.

(Mulatságos volt Jordákyt hallgatni. Miután sokáig-sokáig recitálta a maga román-magyar-erdélyi-szociáldemokrata-kommunista pályafutásának némely szakaszait, hirtelen azt panaszolta fel, hogy Tóth Sanyi és Bretter tanítványai – sajnos – nem marxisták. Ha jól emlékszem, rólad és Gusztiról is ezt volt a legfőbb panasza. Mulatságos volt, mert arra gondoltam, neki hányszor vágták ugyanezt a fejéhez, más, hatalmasabb források. De hát egy bizonyos generáció a halálig nem tanul.)

Nem nyitunk új flekket. Várom a leveledet. Ölel:

Mihály

*

Bizonyára minden nemzedék pályakanyarulatai tanulságosak – Balogh Edgár, Csehi és Jordáky nemzedékének története s az egyes embereké, a mozgalom e jeleseié számunkra különösen. Edgárról már szó volt (Csehiről is futólag), maradjunk most Jordákynál. Nem fogom részletezni szocdem múltját, levélváltását Szabédivel (már a kommunista párton belüli szerepvállalását, azt, hogy lebeszéli barátját, a friss párttagot a pártból való kilépésről), a nemzeti kisebbségi érdek felvállalását, dogmatizmusának érvényesítését a kolozsvári magyar színház irodalmi titkáraként, 1952-es és 1957-es letartóztatását, 1956-os pozitív, azaz a forradalom mellett kiálló szereplését (diákjai az egyetemen, a Bolyain ekkor tisztelték-szerették, tanúsíthatom), se azt, ahogy majd Ceauşescunak próbálja bizonyítani, hogy neki vissza kell kerülnie az egyetemre. Adott pillanatban épp a Gáll Ernő helyére. Itt jut eszembe: Kolozsvárt bizonyos körökben fennmaradt a két világháború közt a helybeli New York kávéházhoz kapcsolódó Dumaposta emléke (törzstagjai közt volt Gaál Gábor, Ruffy Péter, a festő Szolnay Sándor, Jancsó Elemér, Szenczei László,

Jordáky is – s a több száz kilométerről a városba érkezve bejárt ide Balogh Edgár, Csehi meg Méliusz); a tréfáiról ismert ügyvéd, Neumann Jenő nevezte el itt a kerekarcú, gyerekképű Jordákyt „galád csecsemőnek". Ez nekem sajnos mindig újra eszembe jut, ha Jordáky neve szóba kerül. Persze nem tagadom elfogultságomat; ahogy utaltam rá, ő írta talán a legrondább, politikailag a leginkább elmarasztaló cikket irodalomtörténetünkről. Nem csodálkozom hát, ha Nektek is, ott a *Valóság*nál elpanaszolta, hogy Láng Guszti meg én nem vagyunk marxisták. (A Bretter-tanítványok nyilván nálunk is elrugaszkodottabbak voltak.) Jordáky a maga ideológiáját igyekezett érvényesíteni írásban is Budapesten, erre a Pándiék *Kritiká*ja természetesen nyitottnak bizonyult.

Népiek és urbánusok. Odáig a mi tájainkon nem fajultak a dolgok, mint felétek. A *Korunk*nak a hetvenes években, azt hiszem, többnyire sikerült a szekértáborok dühös egymásnak feszülése fölé emelkedni. Ezt én változatlanul pozitívumként élem meg. Végignézhető például Pezsgő-díjasaink névsora: Páskándi Géza, Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos, Sütő András, Bodor Ádám, Szilágyi István, Panek Zoltán, Bálint Tibor, Pusztai János, Székely János, Köntös-Szabó Zoltán, Kenéz Ferenc, Király László. Ide igazán befért volna Bretter Gyuri is (aki majd maga is a díjosztó testület tagja lett), nem volt semmiféle „szavazat-kötélhúzás", egyszerűen az adott évben Sütő könyvét találtuk (többen) jobbnak.

Brettert – amint leveledben is olvasható – nem mi nem szerettük, hanem a Ti hivatalosaitok. Ahogy írod, nem csupán miatta vették igen rossz néven „hivatalos helyen" a *Korunk* filozófiai különszámát – Fehér Ferenc, Heller Ágnes méltatása akkor már igencsak nem volt ínyére valakiknek. A korabeli magyarországi hivatalosságnak, az efehéreknek és főnökeiknek. Nem tudom, volt-e ennek írásos nyoma a sajtóban, honnan szerezted Te az információt, mindenesetre érdekes, hogy 1973 decembere (a „Hamvas-botrány") után 1974 *Korunk*-márciusa ismét fejfájást okozott a magyar kultúrpolitikusoknak. (Megjegyzem, hogy ezen „urbánus" bűnök, a harag kiváltói mellett olvasható a széki parasztasszony, Győri Klára visszaemlékezése is a kérdéses *Korunk*-lapszámban.) Végül is azt hiszem, büszkék lehetünk a *Korunk*-történet e mozzanataira. Épp most hallom, hogy az akkori diákok közül sokan a mi lapunkat és a jugoszláviai *Hid*at meg az *Új*

*Symposion*t olvasták, a letiltott ellenzékiekkel itt lehetett még találkozni. (Kéri Laci mondta ezt nemrég, egy budai lakásban, Heller Ágnes jelenlétében.)

*

Budapest, 1974. június 27.

Kedves Lajos,

ma kaptam meg leveledet, azonnal válaszolok, röviden, de célirányosan.

Tehát:

1. Július elején, bármikor jöttök, itthon vagyunk, s nagyon szeretnélek látni, illetve megbeszélni a megbeszélnivalókat.

2. Előre köszönöm a felkínált támogatásokat. Az írószövetségi Neptun-villa túlzás lenne egy taknyos tinédzsernek meg az apjának. Ezzel tehát ne fáradjál. Ha ilyen könnyű kiadó szobát vagy netán szállodát kapni, akkor szerencse fel. Vagyis egyszóval: július eleji szűkre szabott szabadidődben ezzel – velem – ne fáraszd magad.

3. Problematikusabb, hogy leveled szerint Ti aug. 1-jétől a tengeren lesztek, mi viszont – ahogy látom – aug. 1-jén még semmiképp sem leszünk Kolozsváron, legfeljebb pár nappal később. Az adminisztratív elintéznivalók terén tehát némi bonyodalom áll fenn. Ezt azonban beszéljük meg személyesen.

4. James Joyce – Veress Dániel – Sükösd Mihály háromszöge túl szép ahhoz, hogysem levélben elrontsam. Majd személyesen előadom, fekete humorral leöntve. Nem hagyva ki a negyedik szöget, Kántor Lajost sem.

És várom, hogy jelentkezzél. Napközben a szerkesztőségben, este a lakáson.

A viszontlátásig sok szeretettel ölel:

Mihály

*

Bp., ' 74. VIII. 16.

Kedves Lajos,

tegnap érkeztem haza, minimális másfél órai késéssel, s az oda-utazáshoz képest kellemes körülmények között. (Végig ültem, első osztályú bársonyülésen, sőt, éjszaka olykor még hevertem is.) Idehaza természetesen mindent tökéletes rendben találtam, családom a Balatonon üdült, ezért kiáltott üresbe a telefon. Már utazás közben is forrón sütött a nap, azóta itt kánikula tombol, az újságban olvasom, hogy felétek is: hát szépen kifogtuk a létezhető borús napokat.

Nem mulaszthatom el írásban is megköszönni a kedvességedet; s még inkább Erzsikéét, kiét nem először (s remélem, nem utoljára) élveztem. Én voltam a ti hülyegyereketek a két normális kisfiú mellett (alatt, mögött, körül), s a gondoskodás, amelyre rászorultam, feledhetetlenül jólesett.

Ez a köszönet szava, ezért tárgyszerű ügyekkel nem rútítom el. Mégsem mulaszthatom el megjegyezni, hogy soraimat – bízom benne – munkaasztalodnál olvasod, Marino tanár két fejezete közti szünetben, kikapcsolódás gyanánt. Fordítsd, Lajos, különben Marino tanár nevében, Pestről fogom bombázni Domokos Gézát különféle körmönfont fenyegetésekkel és zsarolásokkal, amelyek mind-mind ellened irányulnak.

Nagyon sokszor ölellek mindnégyótöket, a Kántor-család (általatok, remélem, elvállalt) tiszteletbeli féregnyúlványaként:

Mihály

(sokkal hálásabban, mint megindultságomat palástoló öncsúfolódásomból kiderül)

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Bp., '74. október 12.

Édes, jó Lajosom,

hallgatsz, mint tevenyom a Szaharában. Remélem, nincs más oka, mint tengersok dolgod, valamint prof. Adrian műve fordításának véglegesítése. De azért kicsit aggódom, mert Ritoók-Mész Jancsi átutazóban nem nagyon nyugtatott meg a küldeményeim befutását illetően. (Ill.: nem tudott biztosat.)

Tehát:

1. Rögvest hazaérkezésem után, még augusztusban viszonylag hosszú levelet írtam, ugyanígy, Valóság-*papíron, a* Korunk*hoz címezve. Gondolni sem merem, hogy nem kaptad meg.*

2. Szeptember elején-közepén postáztam D. Kiš megbeszélt regényét, ugyancsak a Korunk*nak címezve. Gondolni sem merem, etcetera.*

3. Kb. két hete küldtem el, Valóság-*borítékban a* Korunk*nak címezve a megbeszélt Allen-cikk xerox-másolatát. Gondolni, etc.*

Válaszolj! Mit kaptál meg, mit nem? Írjál!

Ölel:

Mihály

*

A Neptun-villa – lassan már a távoli múltba tűnő emlék. A Romániai Írók Szövetségének egykori, nagy tekintélyű elnöke, a prózaíró Zaharia Stancu szerezte-építtette, előkelő helyen – a Központi Bizottság, illetve Ceauşescu üdülőjének szomszédságában. Megvolt tehát a bizalom az írótársadalomban – annyira azért mégsem, hogy a tengervíz szintje alatt kihúzott háló ne biztosítsa az elvtársak és a Főelvtárs biztonságát, az állandó szolgálatban lévő őrök mellett. A parti sétány felőli bokrokban is ők, az őrök rejtőztek, a sétálók a fel-felvillanó apró fényekből sejthették, hol fekszenek a katonák. Írószövetségi tagok – köztük romániai magyarok is – kérvényezhettek kéthetes neptuni üdülést. (Bukaresti nagymenők nyarakat töltöttek ott, családostul, szeretőstül.) Nekünk 1974 nyarán sikerült a nyolc- és tízéves fiúval bekerülni a kedvezményezettek közé; és minthogy külföldi íróvendégeket is fogadtak olykor, gondoltuk, Ti is jöhetnétek oda. Végül egyedül jöttél, Mihály, ráadásul nem akartál előzetes szobafoglalást, és miután érkezésedkor eredménytelenül jártuk be az egész üdülőtelep szállodáit szabad szobáért, valahogy kikönyörögtünk a mi villánkban egy szolgálati helyiséget, az ágyneműraktár melletti ágyat; fürdőszobaként ott volt a miénk. És amilyen rosszul kezdődött, olyan nyugtalanul folytatódott a Te tengerparti nyaralásod – de ez már nem a szálláshelyen múlt.

Kis helyesbítés, azaz pontosítás. Adrian Marino, a jeles kolozsvári román irodalomtudós könyvéről van szó (sok évi börtön, politikai elítéltként, iaşi-i egyetemi pályakezdést követő kalandok után telepedett le itt); *Bevezetés az irodalomkritikába* című, több száz oldalas alapművének a fordításába kezdtem (magam ajánlottam, könnyelműen, a Kriterionnak, Domokos Gézának a magyarul való megjelentetését), ami aztán jelentős erőpróbát, évekig tartó fejfájást okozott; felajánlottam a fordítás kettéosztását, és Szisszel, vagyis Szilágyi Domokossal meg is egyeztünk, ő nekilátott a munkának – öngyilkossága vetett véget az egyezségnek. (Utolsó munkája az a talán két oldalnyi magyar változatú Marino-szöveg, írógépében maradt a papír…) Végül Dávid Gyula szállt be a fordításba, 1979-ben készült el a magyar könyv, kettőnket tüntetve fel fordítóként. (A kötetről Voigt Vilmos írt nálatok kritikát.)

Ritoók János barátom, kollégám, műfordító, a *Korunk* szerkesztőségi főtitkára, apja után Miess – és egy csöppet sem Mész, igazi lexikonfej volt. Korai halála a lap és a magyar–német kapcsolatok számottevő vesztesége volt és maradt.

*

Bp., '74. XI. 15.

Kedves Lajos,

noha kedvem lenne hallgatással sújtani, kettős okból nem teszem. Egy: mert nem vagyok olyan lusta kurva, mint Te, kettő: mert érdemi közölni- és kérnivalóim is vannak.

Elöljáróban: köszönöm a Dankanits-művet, amelyet megkaptam és az Igaz Szó-számot, amelyet még nem adott át, csak jelzett Kiss Feri.

Továbbá:

1. Ne nagyon fájjon a szíved, hogy lemaradtál a nemzetközi kritikusi satöbbiről: rengeteg ember, egymás mellé mondott jobb és rosszabb banalitások, a tengerben elveszett a néhány okos szó és előadás. Ahogy ez már ilyenkor lenni szokott. Leveled kézhez kapása után rögtön protestáltam az ügyben magánál Szabolcsi akadémikusnál. A hitelesnek tetsző válasz: a meghívás, kényszerítő okok következtében, írószövetségeknek szólt, nem egyes tagoknak, a tagokat az illető szövetségek

küldték ki. Az más kérdés, hogy Téged például személyesen meghívhatott volna az Intézet; az még inkább más kérdés, hogy a szerb szövetség például elküldte Bányait. (Akivel, plusz Danilo Kiš-sel egy hónapja együtt konferenciáztam egy hasonló sóhivatali körbeszélgetésben Belgrádban; az egyetlen élmény Sklovszkij volt, neki is inkább a személye, mint a szövege.)

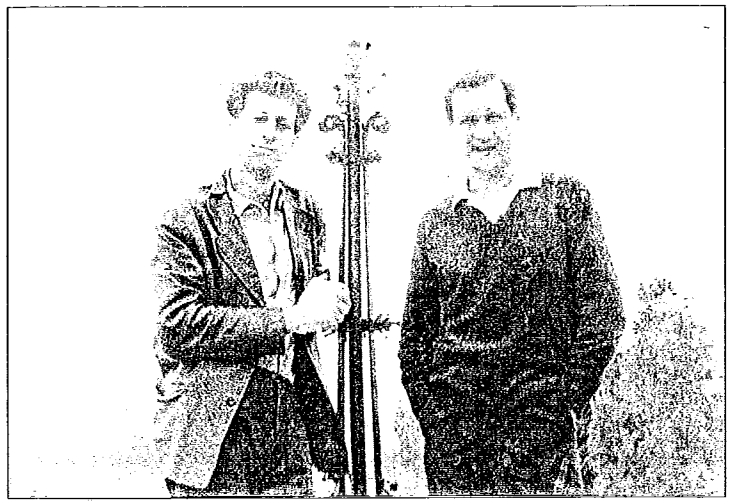

Danilo Kišsel, Szigligeten (1966)

2. Megjelent nálunk Edgár egy (első ránézésre tisztes-nemes) életmű-válogatása. Erről egyebek között eszembe jutott, hogy rég nem írtál a Valóságba. *Tudom, hogy éppen most termeltél Edgárról dolgozatot, de ez talán másvalami: nem lenne kedved egy értelmes-normális bírálatot küldeni? Vagy ha nem, mi másról, ami bennünket érdekel(het)? Ezt tekintsd hivatalos felkérésnek, s ne három hónap múlva válaszoljál rá.*

3. Megkaptam a kolozsvári ifjú titánok gyűjteményét, Bretter forrás- és dokumentumértékű bevezetőjével. Részint átnéztem, részint elolvastam. Még nem tudom, majd Kiss Feri jóvoltából megtudom, mint vélekedtél felőlük; én se szeretem Huszár Vili meg Molnár Guszti meg Gáspárka Miklóska bicskaegyenesítő modorát. De amit épp Gazsika Mikike ide írt volt: az bizony egyszerűen kitűnő. Nagyon nehezen tud-

*nám megmondani, hogy micsoda. De hogy spriccel belőle a tehetség – Németh László kifejezése Szentkuthyra –, arra leteszem a nagyesküt. Nem 26 éves koromban: ma is örömmel elvállalnám. (Bár azért én másképp írnám meg.)**

4. Nálunk mindenféle rosszak vannak. Kiss Ferivel is meg Konráddal is, meg másokkal is – Őrültek *– ugye, ez volt eredetileg az* Égető Eszter *címe? Őrült a jobbra hivatott magyar értelmiség, ki népi őrült, s a mázas köcsögöt kívánja a bűnös nagyvárosba, ki újbalos őrült, s kritikai-igaziradikális szocializmust akar; ki meg egyszerűen csak magánőrült, dühöngő pszichopata.*** *Holott mennyi remek fej, nagy jellem, másra, jobbra hivatott tehetség. Én nem vagyok őrült, gondolom, nem is leszek, én csak szomorú vagyok, s leginkább úszni meg sakkozni szeretek.*

5. Szomorúságom további oka, hogy amikor nem úszom és sakkozom, akkor regényt írok. Alkalmasint kiadhatatlan regényt – azt a régi-régi ifjúsági témát nyúzom –, de nem emiatt szenvedek, arra ráérek később is: dögnehezen készül, nagyon furcsa valami ez. Mint minden barátomat, Téged is felszólítalak: a decemberi Kortárs*ban megjelenik az eleje. (Bár az egész meglenne már, legalább nyersfogalmazványban.) Az ad valami képet arról, milyen is lesz ez a valamicsoda. Tehát őszinte, beható,* nem baráti, *hanem kritikai véleményt kérek. Ezt is vedd felkérésnek.*

Leveled befejező, vallomásos részét sírva olvastuk, Kati meg én. A szeretetről csak hasonlókat tudunk mondani. És nekem is sokkal-sokkal jobban tetszik Erzsike, mint Te. Az egész Családot öleli:

Mihály

** Tehát: bölcs türelmet, baráti-elvtársi kritikát a forrófejű, de tehetséges ifjúság felé.*

*** Ezek az őrültek; a szarokról most nincs szó.*

*

Enyhe megrovással regisztrálom, hogy Dankanits Ádám neve nem szerepel *A Valóság repertóriumá*ban (1958. december–1994. március), vagyis sem tőle nem közöltetek, sem róla nem írtatok. A könyv, amelyet megköszönsz, a *XVI. századi olvasmányok*, úttörő erdélyi művelődéstörténeti munka. Ádám barátom volt – nálad másfél évvel idősebb; a kelleténél ritkábban találkoztunk, előbb Nagyenyeden

a könyvtárban, majd Marosvásárhelyen dolgozott, 1970-ben került Bukarestbe, *A Hét* szerkesztőségébe. Bukaresti lakásukban és Kolozsvárt (nálunk itthon vagy a strandon) folytatott beszélgetéseink nem maradtak nyomtalanok; azt hiszem, Ti is rokon vonásokat fedeztetek volna föl egymásban. (Vagy találkoztatok is?) Egyebek mellett Dankanits hívta fel a figyelmemet a történész Szűcs Jenő tanulmányaira. Szegény Ádám negyvenöt éves korában pusztult el, a bukaresti földrengéskor; mindenki meghalt az összeomlott bérházban – az éppen náluk lakó, tizenhatodik évében járó Kobak is, Szilágyi Domokos és Hervay Gizi egyetlen gyermeke –, csak a kutyájuk élte túl a katasztrófát, egy asztal védte, őrizte meg az egyetlen, ám kifaggathatatlan tanút.

Ma már nem sajnálom lemaradásomat arról a bizonyos kritikusi konferenciáról, ha csak azért nem, hogy hallhattam volna a magyarul már olvasott Sklovszkijt, és talán személyesen megismertem volna Danilo Kišt. Egyszer Bányai Jancsival meglátogattuk volna Belgrádban, de éppen nem tartózkodott otthon. Maradtak a könyvek, a kiváló elbeszélései.

Edgárról hiába kértél könyvkritikát tőlem, a *Mesterek és kortársak* (Kriterion, 1974.) bevezető tanulmányában elmondtam, amit akkor elmondhatónak találtam. (Most látom, a saját példányomon, hogy az általam adott címet – *Balogh Edgár útja az irodalomhoz – vagy a közügyre váltható írásbeliség* – megváltoztatták, *B. E. az irodalomról* került, fantáziátlanul és szándékomat meghamisítva, a gondolatjel elé.)

Az ifjú titánokról – ma már szintén öregedő korukban – sincs Veled vitám. Az „őrültek" címszót a korabeli írások, viták újraolvasásával kellene fölfejteni (a mai őrületek előzményeként), a tisztázás azonban (részemről) sajnos, kényszerűen, elmarad. Viszont le kell szögeznem: Kiss Feri nekem nagyon fontos volt barátként, irodalmárként, elfogultságai (?) ellenére. (Egyszer nálunk mentek keményen össze Bori Imrével, az új fehér abrosz vörösbor-foltja tanúskodik róla, máig.) Sokszor elgondolkodom azon, hogy milyen művelődési miniszter lett volna (a rendszerváltozás utáni MDF-kormányban), ha nem betegszik meg súlyosan. Egy olyan népi elkötelezettségű irodalomtörténésznek, aki Kosztolányiról ír (kitűnő) monográfiát, azt hiszem, a viták ellenére hitele van.

Prózád, az *Ítélet előtt* „elejét", mármint a *Kortárs*ban közölt szöveget fokozott érdeklődéssel olvastam újra. Fontos, ismét történelemfaggató írás – miért nem írtad tovább? (Ahogy tervezted, regénnyé.) Összehasonlítottam az azonos című kötetedben szereplő változattal; látom, a *Kortárs*-beli „elbeszélést" egyetlen mondattal toldottad meg. Maradt, a hagyatékodban, kiadatlan része?

*

Bp., '74. december 5.

Kedves Lajos,

kapásból válaszolok, mert több konkrét üzennivalóm van:

1. Rendben van, tiéd a Csoóri–Marino kettős, Te tudod, hogy lehet őket összepárosítani. Én csak azt kérem, hogy bölcs legyél, közérdekű, s legfeljebb 7 gépelt oldalnyit termelj róluk.

2. B. Nagyot már kiadtam; s kétlem, hogy bonyolult munkafolyamataid sorába Bécsy Tamás vastag könyvét nemcsak recenzálandó, de egyáltalán most mindjárt elolvasandó műként be kell-e iktatni.

3. Antológiapéldányt nem kaptam, igyekszem Kormostól beszerezni.

4. Déry-dolgozatod majdnem mintaszerű volt, mind Tibort, mind Bélát illetően. Hogy Tamást ki ne felejtsem a sorból.

5. Gazsikáékkal is méltányosan bántál, bár ebben az esetben már zavart a túl kurtára szabott terjedelem. És biztos, hogy ebben a kötetben nem a Fábry-dolgozat a lényeg, hanem részint azok az írások, amelyekhez magam is éppen hogy csak hozzászagolni tudok, részint és főként: maga az egész. Hogy ilyen szépen létrejöhetett.

6. Rövidítéseimben a m *általában marhát vagy magánt jelent. Esetedben az utóbbit.*

7. Egry József, természetesen. Ezért írja minden utcatábla és hivatal Egrinek.

Kész is vagyunk. Ölellek barátom, ahogy Veress Dániel szokta volt írni, amikor még hetente írt.

Mihály

Ui. Majd kihagytam, holott nagyon fontos.

Szabadidőmben – vagyis abban a szűk időmennyiségben, amely a regényírás, evés, ivás, alvás, más biológiai szükségletek, plusz olvasás mellett rendelkezésemre áll – válogatást készítek Sinkó Ervin tanulmányaiból. A figurát talán nem kell neked bemutatnom; a munka nagyon szép, nagyon tanulságos, sokat okulok belőle, még sokra fogom tudni felhasználni, remélem. Namármost: biztosan *tudom, hogy olvastam Méliusznak egy szép és tartalmas esszéjét vagy inkább emlékezés-esszéjét Sinkóról. Nagy szükségem lenne rá. A birtokomban lévő* Illúziók kávéházában *nincs. Hol olvashattam? A* Kitépett noteszlapok*ban biztos nem. Pedig úgy emlékszem, könyvben olvastam. Volt a szerzőnek azóta újabb tanulmány(szerű) kötete? Vagy folyóiratban olvastam volna? Drága Lajos, most segítségre van szükségem: derítsd fel, hol olvastam eme méliuszi Sinkó-tanulmányt, s akár könyvben, akár folyóiratban olvastam volt, egy példányt légy oly drága valamiként eljuttatni. És ne nagyon sokára. És előre is nagyon köszönöm.*

S. M.

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Bp., '75. I. 7.

Kedves Lajos,

most csak a kutyának az ő futtában.

1. Megkaptam Széles Klári kezéből az útikönyv-beszámolódat. Nekem nagyon tetszett, már ki is adtam átgépelésre (ami ráfért). Azt hiszem, a többieknek is tetszeni fog, s mihamar megjelenik. Szépen párosítod a párosíthatatlanokat, merthogy megtalálod a szerintem is nagyon helyes centrális magot, a kis népek kis intellektueljeinek utazási kisebbrendűségi komplexusát, illetve a legyőzés esélyeit (a gyakorlatát gyakorlatban Te sem fogod megtalálni soha).

2. Köszönöm Méliusz könyvét; a dolgozat természetesen túlfecsegő és minősíthetetlenül szubjektív (alanyi), de hangulati anyagként fogom tudni használni.

3. Ifjúsági témáról – ezer okból – képtelen vagyok írni a Korunk*ba (máshová sem). Az Arion-előszót elküldhetem, de van-e értelme? Kül-*

földiekhez szól, a magyar olvasó ismerheti téziseimet, ha máshonnan nem, a Küzdelem az epikával *előszavából.*

4. Nagyon fontos volt számomra mindaz, amit regény-előkémről írtál. Igen, körülbelül ezek, ilyenek a problémáim. Ez egy „szelvény-regénynek" készül: ahány szelete-szelvénye van, annyi hangja, nézőpontja. Nagy kérdés, lehet-e így? Majd elválik; bízom, hogy megérem a befejezését, s Te egyben is olvashatod – egyszer – az egészet.

5. Azt a ki(üzekedett) angol értekezést a novelláról a legközelebbi alkalommal futár (gondolom: Kolozsvári Papp Széles Klárika személyesen) viszi és csúsztatja tenyérbe.

Még egyszer minden köszönök. Ölel:

Mihály

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Budapest, 1975. február 7.

Kedves Lajos,

postafordultával kérted, postafordultával kapod. Olyan, amilyen; utasításodhoz híven még átgépeltetni sem maradt időm. Ha értelmét látod közölni, tedd meg, ha nem, dobd el. Csak ahhoz ragaszkodnék, hogy az utószóként feltüntetett „önmentség" ne maradjon le.

Ölel: Mihály

*

Pingpong játékunk (oda-vissza) érthetősége végett egy-két magyarázat az utóbbi két leveledben olvasható utalásokhoz. Könyvkritika írására buzdítottál; a filmesztéta B. Nagy Lászlóról lemaradtam, Bécsyről lebeszéltél; Csoóri Sándor esszékötetéről (*Utazás, félálomban*) és Adrian Marino spanyolországi útikönyvéről (*¡Olé! España*) műfaji rokonság okán együtt írtam (1975 márciusában közöltétek a *Valóság*ban). – Nyilván *A válaszoló és a kérdező* című, a nyolcvanéves Déryt méltató dolgozatot említed, amely tulajdonképpen Pomogáts Béla kismonográfiáján keresztül szól az életműről, de kitér Ungvári Tamás Déry-pályarajzára is. – Két budai lakásotok is az Egry József utcában volt, így gyakrabban jártam arrafelé, s még többször kellett

ráírnom a Neked szóló levelekre; bosszantott, hát rákérdeztem, miért jelenik meg néha i-vel a festő neve. – Végre rátaláltan Allenre, a novelláról szóló angol értekezésre. Én itthon nem tudtam megszerezni a közlő folyóiratot (*The Listener*), Téged nyaggattalak érte. Doktori (nálatok: kandidátusi) dolgozatomhoz kellett; a kinyomtatott, végleges változat (*Líra és novella*) 174. jegyzetében akadtam rá, ez a rejtély tehát megoldódott.

A magyar prózairodalom – átalakulóban annak a tanulmánynak a címe, amely postafordultával érkezett Tőled Budapestről, tehát még elérte a „szokásos" áprilisi lapszámot; mert ugye, egy szomszédos népi demokráciát a felszabadulás ünnepén lehetett, kellő csomagolásban, méltatni – amíg ez a szokás is ki nem ment a divatból, magyarán: letiltatott. Szóval, a harmincadik évfordulós összeállításba csöppentél bele, egy *Szabadság-év* című szerkesztőségi köszöntő után közvetlenül (feltételezem, hogy az Edgár fogalmazása e belső vezér, mert szól a negyvennyolcas szabadságharcosokról és a kommunistákról); Te Illyés Gyula és Nagy Laci egy-egy verse (*Isten vén malmai*, illetve *Így írlak versbe*) előtt állsz. A határon túli társaság jó minőségét a reprodukált képzőművészek igencsak szolgálják: Barcsay Jenő, Bartha László, Kondor Béla, Schaár Erzsébet, Varga Imre, Vigh Tamás. Szociográfia és parabola között cikázó eszmefuttatásod középpontjába pedig Mészöly Miklós került. Egyszóval a *Korunk* Veled, Veletek nem vizsgázott rosszul. (Hát még ha ideveszem a *Tiszatáj*ból készült lapszemlét, amely Szabó Lőrinc népi mesterség-tiszteletét népszerűsíti, Németh László tanulmánya nyomán.)

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Kántor Lajos
KORUNK SZERKSZTŐSÉGE
Kolozsvár
Mócok útja 3.

Kedves Lajos!

Tíz perce kaptam meg a leveledet, postafordultával válaszolok, mert ezek valóban fontos dolgok.

1. Az ígért versekkel nem tudom, mire megyek. Illyésről – az én vonalamon – szó sem lehet: éppen hogy ismerjük egymást. Tehetséges fiataloktól számítok erre-arra, s számíthatsz másoktól is. Amit és amint lehet, küldünk.

2. Marino folyóiratát megkaptam, már ki is adtam francia szemlészünknek szemlézni.

3. A Te recenziódat már nyomják, nemzeti ünnepünkre, március 15-re meg is jelenik. Hozzánk dolgozik mostanában a Korunk szerkesztőségének a nemesebbik fele.

4. Namármost. Erdély, úgy tetszik, minden évben tartogat számomra valamilyen plágium-históriát. Tavaly a máig homályos Veress Dani – Joyce-ügy, most Deák Tamás. Jelenthetem a következőket.

a) Tamás darabját annak idején én is olvastam a KORUNK-ban. Azóta nem járt a kezemben. Jelenleg sincs birtokomban, így szövegösszevetést nem eszközölhetek.

b) Bármi furcsán hangzik: ezt a Háry-részletet magam is '68-ban írtam, egy bizonyos külpolitikai esemény ihletésére. Erre szerencsére tanúim vannak. Ez lett volna az első darabom a Vígszínházban, természetesen nem lett belőle semmi. Ehelyett következett a rémes adaptáció A kívülállóból. *A Háry-szöveg azóta is befejezetlen, annyi van kész belőle, amennyi a* Tiszatáj*ban olvasható, Ilia Miska szüntelen kéziratnyaggatására vettem elő évek után az asztalfiókból.*

c) Dadogva folytatom, merthogy én nem vagyok Veress Dani meg Deák Tomi, s teljesen érzéketlen vagyok plágium-ügyekben, sőt egyéb magán-ügyekben is. (Mint tudod.) De azért mégiscsak: a '60-as évek végén (valamint a '70-es évek elején is, de ez már nem tartozik ide)

Tamás mindig megtisztelt látogatásával, ha Pesten járt. Kéziratával is megtisztelt. Hogy helyezzem el őket lapoknál, színházaknál, a Szerzői Jogvédő Hivatalnál, a Nobel-díjosztó Bizottságnál stb. Másokat is megtisztelt. Viszontszolgáltatás alapján ő is elkérte akkori kéziratait, merthogy érdekelték. Másokét is elkérte. Odaadtam, odaadtuk. Tamás részegre olvasta magát a színe-java irodalommal. (Biztosan emlékszem, hogy A látogatót* *is olvasta kéziratban, hogy ne csak a magam dolgairól beszéljek.) Bizonyára hatottunk egymásra – S. M. és D. T. – drámakéziratainkkal. Én így fogalmaznék, igen udvariasan.*

Summa summárum. Nekem sohse jutna eszembe se Danit, se Tamást, se senki mást, semmivel szemrehányni. De hát sajnos kísértetiesen jól emlékszem mindenre. Komolyra fordítva: próbáld – levelem birtokában – udvariasan, értelmesen, barátian Tamásnak megmagyarázni, hogy ebben az ügyben jobb, ha becsukja a száját. Neki is jobb, nekem is jobb, nektek is jobb, az egész erdélyi és honi irodalomnak így a legjobb. De iróniátlanul: azt mondanám, hogy Deák Tamásnak a legeslegjobb.

Kérlek, küldd meg Tamás lakcímét. Neki is szeretnék valamit írni.

Nyakig ülünk a felszabadulási számunk előkészületeiben, de a magamfajta emberi robotgép kapásból ír a Mócok útjára kétflekkes levelet, ha a helyzet úgy kívánja.

Reagálásodat várva
sok szeretettel ölel

Mihály

Budapest, 1975. február 21.

* Vö: *Agglegény...*

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Kedves Lajos!

Nagyon fájlalom, hogy Széles Klárival sem a márciusi számunkat, sem a xeroxmásolatot nem tudtam elküldeni. A lap most jelent meg, az Allencikkből pedig újabb fénymásolatot kellett kérnem, tekintve, hogy a múltkori a figyelmes olvasás következtében nem érkezett meg. Lappéldányt azóta küldtünk, remélem szerencsésen megkaptad. A fénymásolatot

a soron következő, megbízható postással küldöm. Egyben értesítelek, hogy mintegy 900.- Ft-nyi aprópénz áll rendelkezésedre, lehet belőle vastag, fölösleges könyveket vásárolni, ha legközelebb erre jársz.

Mi újság Deák-ügyben?

Budapest, 1975. március 18.

Ölel:

Mihály

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Budapest, 1975. április 6.

Kedves Lajos,

kicsit összekuszálódtak az események is, a jövő-menő jóembereink is. Úgy tudom, én következem válasszal, de amúgyis írnom kellett, s boldog vagyok, hogy Herédi Gusztiban végre megbízható postásra leltünk. Tehát:

1. Guszti visz lappéldányokat, mind a Te, mind Gáll Ernő közleményeiből. Hogy végre gyönyörködhessetek magatokban. A honorárium-ról, mely bármikor felvehető, mindkettőtöknek írtam levelet – mivel egyiktek sem reagált rá, félek, hogy nem jutott el hozzátok. Így most megismétlem.

2. Guszti végre elviszi a régóta esedékes fénymásolatot Mr. Allentől.

3. Deák Tamással kapcsolatos jóslásaid bizony beváltak: ahány csatornája csak van, annyin okádja honunkba (is) a rágalmait. Ez engem érzelmileg nemigen háborít, de merthogy a dolog komolyra fordult, immár iróniátlanul írom Neked a következőket. És megbíználak – részint, mint barátomat, részint, mint az érdekelt Korunk *rovatvezetőjét –, hogy ahol és akinek jónak (helyesnek, szükségesnek) tartod, közöld, mint véleményemet.*

a) ha én véletlenül még egyszer találkozom Deákkal, szokásaimmal merőben ellentétben szembeköpöm és seggbe rúgom. Én legjobb tudomásom szerint csak csupa szívességet tettem neki, s ez idáig úgy tudtam, hogy kellemes kartársi viszonyban vagyunk. Ez a monomániás és teljesen érthetetlen rágalmazása egész egyszerűen azt az embert idézi, aki a szomszédja ablaka alá szarik, majd ordítani kezd, micsoda disznóság, hogy a szomszéd az ablak alatt tartja a szarát.

b) Nem szívesen, de merthogy Deák T. a rágalmaival rákényszerített: feljegyzést készítettem a Magyar Írók Szövetségének, melyben tényszerűen rögzítettem mindazt, amit Neked múltkor levélben vázoltam. Ezúttal azonban – merthogy Deák kibillentett a kedélyes kedvemből – már nem a finom „keresztbeolvasás", „kölcsönös olvasás" technicus terminusát alkalmaztam, hanem összegeztem Deák budapesti kéziratkalandjait, a saját kéziratai ajánlgatásától kezdve a mások kéziratainak elkéréséig. Rámutatni kényszerültem továbbá, hogy plágiumot Deák Tamás követett el.

c) Én ettől az egésztől már nagyon undorodom. Meg unom is, másra való az időm. Ha van hozzá gyomrod, s ha jónak (helyesnek, szükségesnek) tartod, négyszemközt Deák fülébe súghatod azt is, hogy én még senkinek el nem árultam, hogy vesztette el Pesten a poggyászát, hogyan kapott ezért szép írószövetségi summát kárpótlásul, miként került meg a poggyásza, s miként felejtette el visszaadni a kárpótlás-summát.

Elnézést, de bepörögtem némiképp. Immár higgadtan és négyszemközt: én ezt az egész ügyet ép ésszel felfogni képtelen vagyok. Deák Tamást közepes írónak és hiú, hisztérikus jellemnek ismertem meg, de éppen nem tisztességtelennek. Te fel tudod fogni?

Na, ennyiből elég. Várom közismerten higgadt-bölcs vélekedésedet.

És legközelebb levelezzünk hasznosabb témákról.

Ölel: Mihály

*

Levelezésünk legbonyolultabb időszakára próbálok, három évtized múltán, reflektálni. „Mi újság Deák-ügyben?" – kérdezed 1975. március 18-án, pár héttel később pedig így kezded soraidat: „...kicsit összekuszálódtak az események". Hát bizony, és nem is kicsit.

Újraolvasva az újraolvashatót, mindenekelőtt Deák Tamás groteszkjét, *A hadgyakorlat*ot, a *Korunk* 1968. decemberi számából, és a Te tragikomédia-részletedet – *Háry a körletben* –, a *Tiszatáj*ból (1974. 10.), napjaink posztmodernjének áldásos voltát emlegetem. Ha már akkor – 1974-ben, '75-ben – tudtunk volna róla, ismerve a szövegek vándorlásának újabb kori gyakorlatát, az az egész, átkozott plágium kérdés talán föl sem vetődik, mindenesetre könnyebben túl lehettünk volna rajta. Persze lehet, hogy mai szerzők is háborúskodnak olykor, különösen ha nem történik utalás művükre vagy leg-

alább a nevükre. Te ugyan, mint írod, teljesen érzéketlen vagy plágium-ügyekben, ám a valóban hiú Deák Tamás igenis érzékenynek mutatkozott, sőt egyre hisztérikusabbnak, türelmetlenül követelte a tisztázást tőlünk. Én azonnal írtam Neked, jött is Tőled expresszlevélben a (február 21-i) válasz, majd jöttek-mentek a levelek. Közben szembesítettem a szövegeket. Természetesen elfogadtam az általad jelzett 1968-as vígszínházi kezdetet, ettől függetlenül az objektivitás megkövetelte – az én főtéri szerkesztői szobámmal szomszédos *Új Élet* fiókszerkesztőségi helyiségben ülő Deák Tamás követelése mellett –, hogy a nyomtatásban megjelent két drámai szöveget (az egyre drámaibb helyzetben) sorról sorra hasonlítsam össze. (Az első, Deák–Sükösd konfliktust értelmező leveledben tudatod, hogy Tamás szövegének hiányában ezt az összevetést magad most nem eszközölheted.)

Hát akkor nézzük először, mi jelent meg a *Korunk*ban, 1968 végén. *A hadgyakorlat*ot, egy országos romániai drámapályázaton díjat nyert Deák-groteszk mindhárom felvonását Surány Erzsébet szellemes illusztrációi kíséretében közöltük, elegáns tördelésben. Én ugyan sosem voltam elszánt híve Deák drámáinak (esszéit becsültem a legtöbbre), ezt a közlésre felajánlott darabot azonban elfogadhatónak, sőt az átlagosnál jobbnak ítéltem, rovatvezetői elképzeléseimet nem kellett tehát a főszerkesztőnek megerőszakolnia. (Ernő különben nemigen gyakorolta ezt a jogát.) A hatalom játékainak egy általános humanizmus szintjéről történő ábrázolása-kifigurázása *A hadgyakorlat* – persze, messze elmaradva a lengyel kortársak hasonló témájú teljesítményeitől. (Páskándit is nyugodtan említeném a sokkal jobbak közt, bár Te az ő „abszurdoidjait" nem igazán szeretted.)

És mi a *Háry*? Ahogy indítod, rólunk szóló, polemikus drámai mű: nem csupán azért, mert Háry ibolyaszín huszármentében, piros nadrágban, csákóban, karddal jelenik meg, szemben a Diák hagyományos öltözékével, hanem amit mondanak és ahogy mondják, az legalábbis maian ígéretes. Átmásolom ide a kezdő jelenet elejét.

Háry: Nincs már szívem félelmében, nézni sírom fenekére. Mert látom urunk példájából, mi lehet a holtak porából...

Diák: A síkra, magyarok, fegyvert ragadjatok, hazánk az ellenségtől meg kell váltanotok... Bújt az üldözött, s felé kard nyúlt barlangjába, szertenézett, s nem lelé, honját a hazába...

Háry: Sej, a mi lobogónkat fényes szellő fújja... Fújja a szél, fújja, hazafelé fújja, szegény magyar vándorbakát vacsorára hijja...

Diák (*megélénkülve*): Derűs, emelkedett, jövőt ígérő, optimista szöveget mondasz.

Háry (*megélénkülve*): Borús, nyomasztó, múltat idéző, pesszimista szöveget mondasz.

Diák: Nem igaz, az én szövegeim, alkalmazott csatadalaim, hazai helyzetjelentéseim nem optimisták, nem is pesszimisták, hanem mindig a valóságos helyzetet fejezik ki, ezért a nemzet kollektív tanulságát és önismeretét tükrözik.

Háry: Nem igaz, az én szövegeim, közösségi munkadalaim, történelmi eseményösszegezéseim nem optimisták, nem is pesszimisták, hanem mindig a valóságos helyzetet fejezik ki, ezért a nemzet elpusztíthatatlanságát és élni akarását tükrözik.

Diák: Nem igaz, a te szövegeid, jelmondataid, élménybeszámolóid nem optimisták, nem is...

Háry: ...pesszimisták, hanem mindig...

Diák: ...a valóságos helyzetet fejezik ki. (*Ingerülten*:)
Most ki mondja az én szövegemet? Te mondod az én szövegemet vagy én mondom...

Háry: ...a te szövegedet, vagy te az enyédet vagy én a tiémet? Ki a kicsodáét?... (*Személytelenül*:) Volt egyszer, volt egyszer szegény öregasszony. Volt néki, volt néki tizenhárom fia. Elindula egyik, csodaszarvas nyomán...

Diák (*ingerülten*): Mondom, hogy ez nem a te szöveged, ez neked túl magas. Ez az enyém. A tiéd úgy szól, hogy ha a Föld isten kalapja, úgy hazánk bokréta rajta.

Háry (*ingerülten*): Kikérem magamnak! Az enyém úgy szól, hogy a vész kitört. Vérfagylaló keze emberfejekkel labdázott az égre, emberszívekben dúltak lábai.

Diák: Életünket és vérünket pro regina nostra Maria Teresia... Mária Terézia... I. Ferenc József... IV. Károly... stb.

Háry: Országunk nem rés, de erős bástya a béke frontján.

Diák: Nincsenek kiművelt emberfőink, hiányzanak tudós akadémiáink.

Háry (*személyesen*): Ezt most te mondod?

Diák (*személyesen*): Ezt most én mondom?

Háry: Ezt én mondod!

Diák: Ezt te mondom!
Háry: Az utolsó háborúban *én* mondtam és *nekem* volt igazam.
Diák: *Én* mondtam és *nekem* lett igazam... Különben sem volt háború, nálunk nincs háború, országunk mentes a háborúktól. Körletgyakorlat volt mindössze.

Elnézést, ha untattalak a hosszú idézettel, saját szövegeddel, de szükségem volt rá. Hogy egyértelmű legyen, mennyire rímel arra, amit 1974. május 26-i s még inkább a november 15-i leveledben írtál az elvadult népi-urbánus vitáról, illetve az „őrült" vitázókról: „őrült a jobbra hivatott magyar értelmiség, ki népi őrült, s a mázas köcsögöt kívánja a bűnös nagyvárosba, ki újbalos őrült, s kritikai-igaziradikális szocializmust akar, ki meg egyszerűen magánőrült..." Nyilván az itt megidézett párbeszéd historikus-kortársi iróniáját értékelte a főszerkesztő Ilia Mihály, amikor drámarészletedet beszerkesztette a *Tiszatáj* 1974. októberi számába. Abba a lapszámba, amely Illyés Gyula gondolataival nyit Közép-Európáról, nemzeti türelmetlenségről, délibábos ábrándról, reményről (*Elpuskázott tartomány*); és négy tanulmányból álló tömbbel köszönti a 80 éves Déry Tibort (Béládi Miklós, Bata Imre, Vasy Géza mellett, most büszkén nézem, én is jelen lévő szerző vagyok); a főlaptest költői közt Fodor András, Orbán Ottó, Ágh István, Tolnai Ottó, Dobai Péter, Zalán Tibor, a kritikai rovatot Görömbei András, Grezsa Ferenc, Tamás Attila, Vekerdi László (a Te *Kilátód*at méltatja), Ács Margit, Olasz Sándor, Tamás Gáspár Miklós (*Tudnak-e Kolozsváron gondolkozni?*), Kiss Gy. Csaba fémjelzi; Kósa Ferenc, Csoóri Sándor és Sára Sándor filmjéről (*Hószakadás*) pedig Kiss Ferenc értekezik. Azt hiszem, ez a névsor – különösen 2006-ból visszatekintve! – sokat elmond az Ilia szerkesztette szegedi (?) folyóiratról – egyúttal pedig a *Háry* helyezéséről.

Ahol a tragikomédia-részlet idézését félbehagytam – ott következik a tragikomédia. A körletgyakorlat és a hadgyakorlat ugyanis valóban vészesen hasonlít egymásra, annyira, hogy a véletlen egyezés (nem csupán az alaphelyzeté, a szereplőké, hanem a mondatoké) teljesen ki van zárva. Megvallom, akkor is – 1975-ben – úgy véltem, ma is úgy látom, ez a Te *Háry*dnak jelentősen gyengébb része. A fene érti, hogy mi és hogyan történhetett.

De olvasom, olvassuk az újabb leveleidet.

[Valóság-fejléces levélpapír]

Budapest, 1975. május 6.

Kedves Lajos,

őszintén szólva vártam a híradásodat, mert még azt sem tudom, hogy az Allen-cikk fotómásolatát megkaptad-e, amelyet Herédi Guszti szállított volt haza.

Most azonban muszáj írnom, mert szükség van a segítségedre.

Pontosan úgy történt, ahogy megjósoltad. Deák a szó szoros értelmében elárasztotta ezen országot a vádaskodásával. Ami még önmagában nem lett volna baj, csak kellemetlen, merthogy külön-külön kínos mindenkinek elmagyarázni, hogy is esett az eset. Megindult azonban az én nevemben folyó, rejtélyes levelezés, amelyről biztosan olvastál az És-ben. Alteregóm, fantomom vagy minek nevezzem, eddig egy cikket, egy regényrészletet (nem vicc!) és másfél tucat levelet termelt a nevemben.

Ennek az egész apokrif irodalomnak a tartalma többnyire ugyanaz: az, aki S. M. néven írkál, kikéri magának a plágium-vádat, alázatosan vagy pimaszul magát menti. A cél is világos: D. T. hivatalosan nem tudta közzétenni a vádját, ezért valakinek az a célja, hogy az ügy minél több magyar író meg irodalmár fejébe bekerüljön. Ha ötven ember tudja, akkor ötszáz is tudja. És én rákényszerüljek, hogy nyílt levélben adjak felvilágosítást arról, hogy nem én levelezek és vallomásozom. Így további ötezer ember értesüljön – áttételesen – D. T. vádjairól.

Ebben a pillanatban, szerencsére, úgy áll a dolog, hogy remélhetőleg napokon belül kiderül az alteregóm személyazonossága – mert bár remekül dolgozott, egy-két szamárságot elkövetett –, s végre nyugtom lesz. Mert mit tagadjam, rossz hetek állnak mögöttem, még az én masszív idegzetemmel is nehezen elviselt hetek. Volt úgy, hogy reggeltől estig csak ezt az ügyet „adminisztráltam".

Tőled a következőt kell kérnem.

A mostani iratgyűjtésemben, iratrendezésben sajnos elkallódott legutolsó leveled, amelyen arra a levelemre válaszolsz, amelyben összefoglalom számodra álláspontomat Deák vádjával kapcsolatban. Kérnélek tehát, postafordultával *küldjél a nevemre, lehetőleg* expresszajánlva *néhány sort, amelyben tudatod, hogy megkaptad álláspontomat*

Deák Tamás plágiumvádjával kapcsolatban, tudomásul veszed, s a Korunk *tudomásod szerint nem kíván Deák Tamás plágiumvádjának hasábjain helyet adni. Egészen egyszerű magánlevélre gondolok.*

Erre egyrészt azért van szükségem, mert ebben az elképesztően keszekusza, mocskos ügyben, az apokrif levelek és a pletykák özönében sem én, sem jogi képviselőm, a Szerzői Jogvédő Hivatal nem érti, hogy D. T. miért nem fordul panaszával vagy bírósághoz, vagy a Szerzői Jogvédőhöz. Miért csak magánszemélyként írja a leveleit ismerősökhöz és ismeretlenekhez.

Másrészt: ebben az engem most már nagyon megalázó ál-sükösdi levelezésben, a levelező felderítésében – úgy tetszik – fontos láncszem, hogy Deák sem Romániában, sem Magyarországon nem akarta, vagy nem tudta – végső soron egyre megy – nyilvánossá, officiálissá tenni a panaszát.

Drága Lajos, okos ember vagy és régtől a barátom: ha én azt mondom, hogy sürgős, akkor sürgős. Még azt is mondanám, ha van valami egészen fontos közölni valód, hívjál fel interurbán a lakásomon (261-802, hétköznap minden éjjel).

És adja az ég, hogy agyvérzés vagy infarktus nélkül fejezhessem be ezt a mocskos ügyet. És legközelebbi együttlétünkkor vidáman elemezzük a részleteit.

Leveledet várva ölel:

Mihály

*

1975. május 13.

Sükösd Mihály, Budapest

Kedves Mihály,

mint már előzőleg levelemben jeleztem, megkaptuk és tudomásul vettük álláspontodat Deák Tamás plágiumvádjával kapcsolatban. Úgy tudjuk, hogy egy bizottság foglalkozik a kérdéssel ott nálatok, s nyilván nagyon várjuk, milyen eredményre jut. Minthogy egyik munkatársunkról sem tételezzük föl a plágiumot, bízunk benne, hogy e számunkra érthetetlen rejtélyre fény derül – anélkül, hogy árnyékot vetne akár

egyik, akár másik félre. Egyébként a Korunk nem kíván Deák Tamás plágiumvádjának a Korunk hasábjain helyet adni.

Baráti üdvözlettel:

(Kántor Lajos)

*

Ezt a levélmásolatot – a korabeli Sükösd-levelekhez csatoltan – megtaláltam; a *Korunk* nevében küldött „igazoló papírra", gondolhattam akkor, valamikor még szükség lehet. A többes szám használata nem véletlen, mindenekelőtt a főszerkesztő, Gáll Ernő (is) sejthető mögötte. Persze, ezzel a szűkszavú állásfoglalással (?) semmi sem oldódott meg, nem zárult le. Érkeznek újabb, egyre szomorúbb és egyre kétségbeejtőbb híradásaid.

*

Budapest, 1975. május 25.

Kedves Lajoskám,

nem, nem, még egyelőre nem tartunk ott, hogy D. T.-nél nemesebb témáról levelezzünk. Holott – őszintén szólva – nagyon unom már az ügyet.

Írom, amit tudok.

Először is: nagyon köszönöm legutóbbi, „hivatalos" leveledet. Pontosan egy ilyenféle szövegre volt szükségem nekem is, az itteni szakembereknek is. De ettől az ügy nem lett egy jottányival sem tisztább. Két hónapi eseménytörténet után az egész még mindig rejtélyes.

Próbálok csoportosítani.

Kérdőjelek:

1. Mi az istent akar D. T.? Miért csinálja, amit csinál? Tudnia kell, hogy nem mond igazat. És főként tudnia kell, hogy amit akar: az én elmarasztalásomat nem érheti el. És legfőként tudnia kell, hogy noha ebben az ügyben valamiként én is elszarosodom, menthetetlenül, de igazán szaros ő marad. Megéri neki? Megéri cserében, hogy az itt általában nem ismert nevét ebből a nemes alkalomból megismerteti? Ettől ugyan még nem fogják a darabjait nálunk játszani.

2. Máig nem derült ki, ki írta a fiktív leveleket, a fiktív cikket nevemben. És azóta egy fiktív kisregényrészletet is, a Forrás című folyóiratnak, húsz kemény oldalon. A szöveget olvastam, igen ügyes kompiláció, s kétségtelenül az én tiszteletemre készült.

Én sem merem mondani, hogy ezt az egészet D. T. írja vagy szervezi, vagy itteni ismerőseivel szövetkezve termeli. De valamilyen módon – a szövegek ismeretében állíthatom – benne kell, hogy legyen ebben az undorító dologban, egyszerűen a cui prodest alapján. Az ő plágiumvádját a levelezés beindulásáig fél tucat ember ismerte: Ti, aztán Garaiék az Írószövetségben, aztán még néhányan. A levelezés azt a célt szolgálta, hogy 20 ember tudjon D. T. plágiumvádjáról, adja tovább 200-nak, végül kényszerüljek rá az És-beli nyilatkozatra, s ezúton tudja meg ország-világ. A nyilatkozat után a levelezés abbamaradt.

3. Hogy függ ez az ügy össze a tavalyi, Veress Dani – Joyce-féle plágiumváddal és ál-Sükösd-levéllel? Mert szerintem is összefügg, csak fogalmam sincs, hogy miként.

És egyáltalán: nekem ugyan megvannak itthon a jól fejlett ellenségeim, de az én fantomom túl sokat fordított erre az ügyre ahhoz, hogy itthoni, gorombán viccelő szerzőre gyanakodhatnék.

Eddig a kérdőjelek, most a tények.

1. A Szerzői Jogvédő lefolytatott egy vizsgálatot, amelyben előtártam bizonyítékaimat: a dokumentumokat arról, hogy ez a drámarészlet már Deák drámájának Korunk-beli megjelenése előtt készen állt. Ezt igazolta a Vígszínház, hová '68-ban szinopszisként benyújtottam, igazolták barátaim, kik '68-ban – akárcsak Deák – kéziratban olvasták.

2. Ennek a vizsgálatnak a rövid summája megjelent volna az Ésben az ügy lezárásaként. Közben azonban befutott Deák tiltakozása: nem ismeri el a Szerzői Jogvédő illetékességét, különben is, ő nem jogi, hanem etikai orvoslást kíván. Az illetékeseknek eszébe ötlött, hogy vajon mi lesz, ha az És D. T.-t (akár a legszelídebb formában is, de) elmarasztalja. Mit fog ehhez szólni D. T. közege. A kettős közege. Főként a második közege. És ezek jogos aggályok. Már kezdettől fogva bennem is, másokban is felmerült: nem „súg-e" valaki Deáknak? S diplomáciai ügyet kavarni ebből a szarhalomból mégiscsak túlzás lenne.

3. Garai tehát meghívja Deákot: töltsön itt néhány napot, üljünk össze, próbáljuk meg lecsillapítani. A dolog elég kilátástalannak lát-

szik, mert nyilván mindegyikünk fenntartja a véleményét. De ennél bölcsebb senkinek sem jut eszébe.

4. A levélhamisítványok ügyében rendőrségi vizsgálat folyik, írásszakértői vonalon. (A nevemben gépelt szövegeken elég sok a kézírásos javítás, s ez biztat valamilyen támponttal.) Ez is ronda, hosszadalmas és nem vonzó ügy.

Hát itt tartunk. Nagyon köszönöm Neked is, a Korunknak is baráti aggódástokat és támogatástokat. Meg kell mondanom, hogy a közérzetem volt már jobb is. Nem, nálunk sem hiszi el – legjobb tudomásom szerint – senki hozzáértő, hogy Deákot plagizáltam volna. De az árnyék az árnyék, s ennek velejáróit vastag idegekkel is nehéz huzamosan kibírni. Különösen akkor, ha az ügy pontos körülményeit ismeri három tucat ember, egy országnyi értelmiség pedig csak pletykákat, legendákat, ilyen-olyan részleteket ismer. Ha nem unnám, elképesztő és – más esetben – nagyon mulatságos adalékokat írhatnék a legendaképződés szabályairól.

A legrosszabb az, hogy nem az idegeim tiltakoznak, hanem a munkarendem. Amely az elmúlt hetekben teljesen felborult. Ha valami, ez idegesít leginkább. Éppen most, amikor a szokásosnál is több a féligkész termékem. Talán egy hete, hogy úgy-ahogy normálisan tudok dolgozni.

Most kaptam meg a KORUNK áprilisi számát. Hát ez most nagyon jókor jött! Mindnyájatoknak köszönöm. Én is, kollégáim és barátaim sokszor emlegetjük: ha az ügy így zajlik Pesten, el tudjuk képzelni, mi lehet Kolozsvárott. Nagyon átérzem a helyzetedet, a helyzeteteket. Ahogy a frázis mondja: a férfibarátságok próbája ilyen (bocsánat).

Deákkal mi évekig jóban voltunk. Illetve ő jóban akart lenni, én meg inkább udvariasságból viszonoztam a jóságát. Mígnem pár éve megsértődött valamin, talán nem kapott könyvemből dedikált példányt, s azóta nem levelezünk. De akkor még, a hatvanas évek második felében mindig hozta és küldte a drámáit: elolvasásra, baráti véleménymondásra, színházi beajánlásra. Először akkor sértődött meg, amikor nem őt, hanem Páskándi Vendégségét ajánlottam be a Vígszínházhoz (n. b.: a Korunkból). Ő is elkérte a kéziratimat: hol itt olvasta el, hol futó utazóval küldtem Kolozsvárra. A Háry-részletet mint gyakorló drámaírónak ajánlottam a figyelmébe, értékes véleményét kérve. Még arra is emlékszem, hogy a véleménye nem volt kedvező. (Egyébként joggal: másoknak sem tetszett, azért nem lett belőle darab, azért maradt töre-

dék. Amíg a lelkes Ilia ki nem könyörögte az asztalfiókomból, ahol hat éve elhevert, s egyéb híján egy boldogtalan percemben ezt a kéziratot küldtem el közlésre a Tiszatáj*hoz.)*

Hát ennyi az egész. A legvalószínűbb dolog: jön a nyár, az ügy őszre elfelejtődik. Hogy mi derül ki a fiktív leveleim körül, végül is nem lényeges kérdés. De ez minden szempontból alapos pofon volt a számomra: az ember sosem lehet naiv és jóhiszemű. Talán emlékszel: Thomas Mann bibliai Józsefe egyszer iszonyúan megdöbben, hogy őt nem szeretik bizonyos emberek. Elmereng: miért nem szeretnek ezek engem úgy, ahogyan én magamat, hiszen olyan szeretetre méltó vagyok. Majd korrigál: vagy legalábbis miért nem szeretnek ezek engem úgy, ahogyan én őket.

Nem lehetünk olyan naivak, mint eme József volt. Még egy fontos kérdés: jelent-e meg mostanában Erdélyben regény vagy dokumentum a tiszaeszlári perről, *illetve Eötvös Károlyról és a vérvádról? Merthogy az a kézirat-hamisítvány, amit nevemben a* Forrás*nak küldtek, ezzel az anyaggal dolgozik, illetve ebbe a témakörbe kompilálja bele az én* A kívülállóm *néhány jelenetét. A szándék: a plagizátor Sükösd, lám, most már önmagát plagizálja. Biztos, hogy a tiszaeszlári anyagot* nem magyarországi, *már megjelent kötetből szedte össze az ál-Sükösd, ezt már ellenőriztettem.*

Még egyszer megköszönöm összes fáradozásodat, s hidd el, tudom, hogy személy szerint Te is kényes helyzetben vagy. Éppen azért maradjunk további kapcsolatban: amit fontosnak látsz, bármit kérdezz meg, vagy jelezd felém. Magam is így teszek.

És tegyük át – ismétlem, szerintem nyár végére – normális levelezésünk normális folytatását.

Kati természetesen nagyszerűen viselkedik. Vagy röhög, vagy a fenekemet rúgja, ha olykor melankóliába esem. S fogadja a gratulációkat, mint jövendő londoni magyar kultúrattasséné. Ugyanis a legszebb legendák egyike: a párt és a kormány, hogy a plágiumvád alól kimentsen, Londonba telepít át, s csak akkor jövök majd haza, ha minden elcsitult.

Gyönyörű, igaz?

Ölel:

Mihály

*

Budapest, 1975. július 21.

Kedves Lajos,

Különféle életjeleidre a legfontosabb válaszok:

1. Több szempontból is elkedvetlenített, hogy nem tudtatok elutazni; különösen Erzsikét sajnálom, akinek a „szűzútja" lett volna. Panglos szellemében: ami késik, talán nem múlik. (A célirányos szívósságodat beszámítva.)

2. A magyar-amerikai Ivánnal küldött közleményt megkaptam, Jenő bácsinak továbbítottam.

3. Egy rossz hír, amelyről illett volna korábban szólnom, de gondoltam, tudod Ernőtől, ki a helyszínen értesült róla, s kit szintén érzékenyen érintett. Tehát: ez év elejétől a Szerzői Jogvédő egyértelmű és szigorú átiratot kapott, amelynek értelmében romániai magyar író itt megjelent közleményének honoráriuma forintban fel nem vehető, hanem lejben átutalandó. Kibúvót, kiskaput eddig nem sikerült találni; legalábbis a korábban *megjelent, forintban tárolt, majd az átirat értelmében átküldésre került összegek esetében nem. A jövőben: talán. Nagyon sajnálom; gondolhatod, hogy mindent megpróbáltunk, mind Ernő, mind a Te esetedben.*

4. Plágium-viadalom a jeles Deák Tamással, hogy úgy mondjam, eltokosodott; megszűnt vagy megszűnőben van, anélkül, hogy jogilag lezárult volna. Én igazán büszke vagyok a memóriámra, de ebben az ügyben szóban és írásban annyit és annyifelé közöltem, hogy nem emlékszem, Téged utoljára miről értesítettelek. Tehát elnézést az esetleges önismétlésért: a mi itteni Jogvédőnk igazgatója lefolytatta a vizsgálatot és – kéziratom egykorú olvasóinak tanúvallomásai, valamint a Vígszínház dramaturgiájának dokumentációja alapján – egyértelműen felmentett Deák vádja alól, illetve őt marasztalta el. A vizsgálat rövid summája már épp megjelent volna az Ésben, *amikor Deák levélben tiltakozott: nem fogadja el az itteni Jogvédő vizsgálatát, ő nem itteni állampolgár, különben sem jogi, hanem erkölcsi elégtételre vágyik. Erre itteni mértékadókban felmerült a – kétségtelenül nem alaptalan – gondolat, hogy miért ugrál D. T. ekkorákat; nem biztatja-e valaki; s általában, milyen beláthatatlan bonyodalmakra vezetne, ha az* És *hasábjain – akár a legenyhébb formában – egy ottani magyar író elmarasztalód-*

na. Így hát az Írószövetség meghívta D. T.-t, jönne Pestre, s beszéljük meg a helyszínen az ügyet. D. T. azt írta vissza, hogy jön, amint tud. Azóta nem jön.

Az ügy – ami izgalmait tekinti – körülbelül lefutott. Ha érzékenyebb lélek volnék, hiányolhatnám az erkölcsi – írásban kinyilvánított – elégtételt. Merthogy nem vagyok érzékeny lélek, s merthogy a közvélemény egyértelműen – vagy majdnem teljesen egyértelműen – nem hitte el a rágalmat, igyekszem elfelejteni a dolgot.

5. Gyöngyszem, mely jólesett, odaátról. Sütő üzente meg Kiss Ferivel és Kormossal, hogy ne lógassam az orrom: „nálunk senki sem hiszi el, hogy Sükösd alumíniumkanalat lopott volna." Ugye, ilyet nem lehet kitalálni, ezt tényleg csakis Sütő mondhatta?

6. A fantomomat azóta sem sikerült megtalálni. A jelzett tiszaeszlári tárgyú regényrészletet azért nem juttathatom el Hozzád szövegmintára, mert hosszú hetek óta igazságügyi írásszakértők vizsgálják a rajta található kéziratos töredékeket. Egy vizsgálat pozitív volt, a második negatív. Itt tartunk.

7. A végeredmény: mintegy hatheti, kiesett munkaidő. Amúgy is nehéz, zűrös, munkával túlzsúfolt évben. Most gőzerővel igyekszem pótolni a lemaradásokat.

És ennek jegyében ezt a levelet le is zárom. Azzal a lábjegyzettel, hogy a legutolsó Korunk*ban igazán érvényesnek tetsző színházi dolgozatodat olvastam a nálunk is sikert aratott Kolhaas-drámáról, illetve ürügyén. (Én sajnos nem láttam, megvárom, míg felhozzák Kaposvárról.)*

Drága Lajos, most neked van több időd, nyaraltál is: légy oly kedves munkáidról (múlt, jelen, jövő, a Kövek-kötet, a Marino-fordítás stb.) tájékoztatni. És mindarról, amit fontosnak vélsz.

Remélve, hogy még ez évben Pesten láthatlak,
igaz szeretettel öleli a családot,
plusz a családfőt:

Mihály

*

Bp., '75. X. 3.

Kedves Lajos,

nem vagyok éppen levélíró kedvemben, s ami sosem fordult elő még velem, meglehetős válasz-restanciám halmozódott fel, de Veled, *azt hiszem, kivételt kell tennem. Egyrészt, mert két híradásod is válaszra vár, hosszú hetek óta, másrészt, mert éppen* Te *igazán megtettél mindent a közelmúltban, ami egy jóbaráttól kitelik.*

Nem túlzás, felnőttségem legrondább hónapjai vannak a hátam mögött. Amit nem tudsz: Miklós fiam júliusban igen csúnya vírusos tüdőgyulladást szedett össze, komoly veszélyben forgott, s hiába szedte össze magát, bizonyos utóhatások ma is észlelhetők. Továbbá: Kati édesapja váratlanul meghalt, infarktusban, képtelen körülmények között, holnap temetjük, nyakunkon egy boldogtalan, magányos nagyanya, egy hatalmas, elcserélésre váró lakással. Továbbá: Deák-ügyem őszi folytatása, olvasható végeredménye, a végeredményt megelőző, soknapos, nem kellemes tárgyalások.

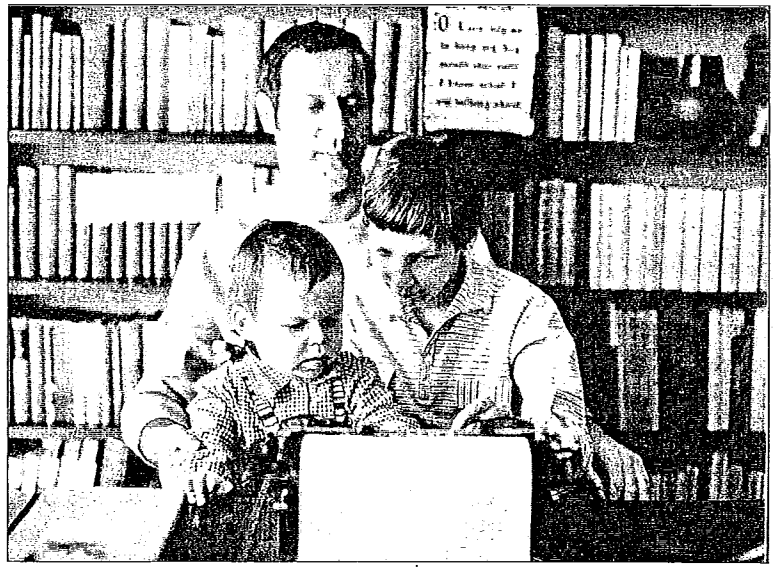

Sükösd Mihály, fiaival (1972)

Itt megállok egy bekezdés erejéig. A részleteket nem tudom megírni: túl hosszú egyrészt, nem levéltéma másrészt. A lényeg: kétszer találkoztam Deákkal, négyszemközt is beszéltem vele. Nem is gyűlöltük egymást. Egyszerűen nem értem, mi történt. Azt állítja, hogy ő sem érti. Kettőnk közül az egyik nyilván elmebeteg, kóros emlékezetkihagyásban szenved. Ragaszkodnom kell feltevésemhez, hogy nem én *vagyok elmebeteg, továbbá* nem én *hazudok.*

Ennyit a személyes rész lényegéről. Amit olvashattál, az a képtelen és – a nem beavatottnak – felfoghatatlan szöveg az Ésben*: valamilyen kompromisszum terméke. A részletekről megintcsak nem tudok nyilatkozni. Megbeszéléseink során Deák is, én is ragaszkodtunk elsőbbségünkhöz. Jogi utat Deák nem akart, engem – magasabb kultúr- (és nemcsak kultúr) diplomáciai szempontokra hivatkozva – illetékeseim lebeszéltek. Deák etikai bizottságot kért, erről őt beszélték le. Végül megszületett, ami megszületett.*

Ha majd találkozunk, elmesélem a részleteket.

A fantomom máig nem lett meg. Deáknak – négyszemközt – nekiszögeztem a kérdést, vajon ő írta-e, közvetve vagy közvetlenül, a leveleket. Természetesen tagadta, s meg kell mondanom, elhihetően tagadta.

Bízom benne, hogy egyszer majd ez az egész rejtély megvilágosodik nekem. És pillanatnyilag szeretném elfelejteni. De – bár nincs lelkem – nem könnyű.

A holnapi temetés után igyekszem e szörnyű év munkaadósságaiból annyit törleszteni, amennyit még szilveszterig lehet. Bár sikerült a rémségek sorozata közben is meglehetősen dolgoznom. Az eredményeket nemsokára imitt-amott olvashatod.

Lajoskám, nem mulaszthatom el újólag írásba adni: legközelibb barátaimon és munkatársaimon kívül Te *voltál az, aki úgy viselkedtél, ahogy ezt az ember a maradék ideáljai nyomán a barátairól feltételezi. És nem nehéz elképzelni, milyen kényes helyzetben voltál és vagy. Nem pletykálok, ha elárulom, hogy Deák az itteni megbeszéléseken csak mint ellenségét emlegetett.*

Köszönöm. És majd túlleszünk az egészen. És remélem, hogy szorgalmasan törleszted a magad adósságait. És remélem, hogy következő leveledben tippeket adsz, miről értekeznél legközelebb szívesen a Valóságban.

Ölel:

Mihály

Új és nem kevésbé rejtélyes mozzanat leveleidben – és a már hónapok óta tartó kínos plágium-ügyben – a fiktív levelek, fiktív cikk, fiktív kisregényrészlet megjelenése. (Sajnos, a „Veress Dani – Joyce-féle plágiumvádra" továbbra sem tudok visszaemlékezni, szegény Danit pedig már nem lehet megkérdezni róla.) Tudatod, hogy a levélhamisítványok ügyében rendőrségi vizsgálat folyik; aztán arról értesítesz, hogy a tiszaeszlári tárgyú regényrészleten látható kéziratos töredék egyik vizsgálata pozitív, a második negatív. (Mi az, hogy pozitív és mi a negatív?) Megkerestem most (2006-ban) a megkereshető tanúkat, pontosabban a kéziratokkal kapcsolatban állt szerkesztőidet, ám sem Ilia Miska nem tud újabb felvilágosítással szolgálni, sem a kecskeméti *Forrás* illetékesei (a mai főszerkesztő, Füzi Laci, pontosabban az általa megkérdezett Szekér Bandi) nem emlékeznek a „fiktív kisregény-részlet" körülményeire. Marad számomra is az, amit az 1975. október 3-i leveledben írsz: „Bízom benne, hogy egyszer majd ez az egész rejtély megvilágosodik nekem."

Valamit még hozzátennék ez utóbbi levél egyik mondatához, mármint ahhoz, hogy Deák a budapesti megbeszéléseken engem csak mint ellenségét emlegetett. Én ugyan őt sosem tekintettem ellenségemnek – jóllehet, tudtam, nem sokra taksálta az irományaimat, sőt mint a következőkből kiviláglik, szerkesztői munkámat sem –, de nyilván barátomnak sem tarthattam őt. Műveltségét elismertem, és becsültem jellemességét; kevesen voltak nálunk, akik a kiszorítottságot vállalva, ennyire ragaszkodtak polgár-voltukhoz, a mindenkori „pártvonaltól" való távolságtartáshoz. Affektáltsága, szellemi arisztokratizmusa viszont kifejezetten taszított. Egyszer engem is meghívott magához – még a kolozsvári belvárosi lakásába –, meg kellett hallgatnom (másokkal együtt) valamiféle Deák-prózát; én ezt a típusú „irodalmi szalont" nem bírtam, anakronisztikusnak érzékeltem. (Barátja, Schuller Rudi az Attila úti otthonában – akit Tamás szerintem utánzott, mondhatnám majmolt – az ilyen felolvasások alkalmával is elviselhető maradt. Rudi – írói vagy inkább műfordítói nevén: Pávai Mihály – kedves, nagyon művelt ember volt, Zolnai Béla egykori tanársegéde a kolozsvári egyetemen; a „felszabadulás" utáni kirekesztettségét méltósággal viselte, humora miatt is szerettük; Láng Guszti révén ismertük meg, a baráti körhöz tartozott, a köztünk lévő

korkülönbség ellenére. Deák Tamás humorát viszont nem nyílt alkalmam megismerni.)

Azt, hogy engem Deák Tamás mennyire gyűlölt – alighanem *A hadgyakorlat* és a *Háry a körletben* körüli botrányt követően különösen –, az a visszahallott „antiszemitizmus" vádban is megfogalmazódott. Érdekes, hogy Gáll Ernőnek is, évek múltán, (1978-ban) felrótta a vele szemben elkövetett bűnt – bűnömet, bűnét, szerkesztői bűnünket –, azt, hogy nem álltunk ki mellette. Hogy nem mellette álltunk ki. Több okból nem idézem Tamás Gáll Ernőhöz címzett leveleit, minősíthetetlen minősítéseit, a Korunk-szerkesztés szempontjait meghamisító kijelentéseit. Hiába igyekezett szegény Ernő, nem tudta megbékíteni Tamásunkat. Amit én most már, utólag sem bánok.

Az ügy ezzel ad acta tétetik. És várom (1976-ban) az új Süköskönyveket. Vagyis hogy valóban folytatódjék, álljon helyre a normalitás. Jelzem, magyarázatként: az útlevélosztály (a belügy) 1975-ben nem engedett el minket Angliába, de igazad lett: 1980-ban mégis csak eljutottunk meghívóinkhoz, Erzsikével, végigutazva Nyugat-Európát. És jöttek még jó dolgok – a fejfájások közepette.

*

Bp., 1976. január 20.

Kedves Lajos,

nagyon őszintén elnézésedet kérem a minősíthetetlenül hosszú hallgatásomért, de lelki-szellemi-fizikai egzisztenciám megóvása érdekében ezt kellett tennem Veled is, más, levélválaszra váró ismerőseimmel is. Vagyis azt tettem, hogy mérhetetlen mennyiségű írásos restanciáimmal december közepén elhúzódtam Pestről, az ünnepekre visszajöttem, az új év elején megint eltűntem, s csak most bukkantam fel. Részint Pest környékén tartózkodtam, egy barátom azilumában, részint Kecskeméten, igen kellemes szállodai és uszodai körülmények között. Itt aztán sikerült is valamennyire rendbe hozni a szénámat, úgy, hogy pillanatnyilag ismét a regényemnek élhetek, sőt, merjem jelenteni, hogy hovatovább talán el is készülök e nagyon furcsa művel. Ezenkívül egyetlen komoly folyó munkám maradt, kísérő tanulmány Musil regényéhez, A tulajdonságok nélküli emberhez, *amely – végre, végre – jövőre megjelenik magyarul.*

Egyebekben az élet megy tovább. A maga szokásos módján, bár most nem a legkitűnőbb keretek között (értsd ezen a szokásos közép-kelet-európai kereteket). Természetesen nálunk is érződnek a gazdasági világválság némely hatásai, plusz ennek szokásos lecsapódásai a szellemi szférában. Mindezek következtében mostanában nem vagyok képes egyértelmű válaszokat adni a hazánkba látogató nyugat-európai újságíróknak és egyéb kollégáknak. Stb. stb.

Szűkebb területeimen pillanatnyilag nem rossz a kép. Megjelent, '75 legvégén az elbeszéléskötetem, ún. „válogatott novelláim" gyűjteménye. Azt hiszem, igen tanulságos dokumentumgyűjtemény, néhány jó írás is akad benne – már nagyon várom a megbízható utazót, akivel Clujba küldhetem. És egyelőre a Valóság *is – talán – tartani képes az 1975-ben elért, nem alacsony szintjét. Példányszámunk elérte a 18.000-t (e percben papírtakarékossági okokból tovább nem emelhető), s két nap alatt elfogy. Hát, körülbelül ennyit ér az ember tevékenysége.*

A részletekre térve.

Hiába, egyformák vagyunk, Te is folyvást új dolgokat, feladatokat halmozol a már felgyűltek mellé. Igazán érdekes mindaz, amit Korunk-felfedezéseidről írsz, bizonyára izgalmas könyv lesz belőle. Ami bennünket illet, mint szerkesztő bizonyára megérted a szerkesztő igényét: nekünk leginkább az egész *anyag summája, koncepciója, filológiai felfedezése kellene; kb. 30 flekknyi terjedelemben. Ezt biztosra is megrendelném Tőled. Ha azonban ez nem fér bele terveidbe, munkaidődbe, jöhet az általad jelzett fejezet is. De itt már azt kell kérnem, hogy ne* in medias res *vágjál bele; „kerekítsd le" esszévé a fejezet-anyagot; az elején-végén jelezd az* egész *koncepcióját-arányait. A Korunk-évfordulót mindenképpen jelezni kívánnánk, s biztos, hogy anyagod nálunk is nagy érdeklődésre tarthat számot. Csak – még egyszer – arra kell irányítsalak: a közös cél érdekében minél általánosabb, minél összegezőbb legyen a dolgozat. S lehetőleg minél kevésbé kronologikusan filoszkodó, legfeljebb a jegyzetekben.*

Ne haragudj a szempontokért, de közönségünknek legfeljebb a töredéke tud általánosságoknál többet a Korunk*ról.*

Marino művének részlete is érdekelne, de inkább 15, mint 7-8 oldalon. És erre vonatkozólag is lád a fenti szempontokat.

A Cahiers *dolgában az én bűnöm, hogy nem adtam hírt. Az ismertetés elkészült, de vagy gyengén sikerült, vagy a műfajban van a hiba:*

a „zanza" igencsak sovány volt, idétlen, Kőrösinek nem tetszett, nem adta le. Objektív okok, mint mondani szokás.

Egy-két kérdés. Mi van a Köveiddel, amik – emlékezetem szerint – már rég meg kellett volna, hogy jelenjenek. Tudsz-e valamit Veress Daniról, aki fél éve beszüntette a levélbeli kommunikációt, minden előzmény nélkül. (Illetve: nyáron, Nyugatról hazatérőben megállt Pesten, s volt egy furcsa beszélgetésünk, amelyben a maga tekervényes-góbés fogalmazásában jelezte, hogy tud ám ő sokat erről a deáktamásos plágiumról, de nem mondja el. Jelezte továbbá, hogy szerinte oksági kapocs van a mostani, meg a két év előtti, hétbeli plágiumügy között, amelynek ő volt a szenvedője. Ebben maradtunk. Ez utóbbi nekem is mély sejtésem, bár persze – mint ebben az ügyben általában minden – homályos és bizonyíthatatlan és főként gusztustalan.)

Aztán: történt-e valami T. G. M.-mel, kinek könyvét megkaptam, de levelemre hónapok óta nem válaszol, s itteni hírek szerint állástalan.

És általában: hogy vagytok azóta?

Nagyjából mindent érintettünk, azt hiszem. Én várok Tőled két kéziratot, egy sajátot és egy fordítást. Te kapsz tőlem – remélem, mihamar – egy vézna könyvet. S kívánom, hogy Te is legalább igyekezzél utolérni a restanciáidat az új évben.

Az egész családot öleli az egész család nevében

Mihály

*

Bp., '76. III. 6.

Kedves Lajos,

postafordultával válaszolok, mert egyéb se kell nekem, mint a Te neheztelésed (meg az Ernőé), amely soraid között bujkál. Hadd oszlassam el legalább ott tehát a homályt, ahol nincs.

1. A könyvemből, rossz tapasztalatok nyomán, postán senkinek se mertem küldeni. Vártam s várok most is megbízható ide- vagy odautazót. Dedikált példányod természetesen két hónapja indulásra készen várakozik, nemkülönben Ernőé is.

2. Marinóról két okból nem adtam hírt. Egyrészt vártam a Te kéziratodra. Másrészt kollégáim még mindig rágják a szöveget, magyarán, nincs végleges véleményük. Őszintén szólva, nekem sincs. A mérleg egyik serpenyője: a szerző kétségtelen tálentuma, a szöveg értékei plusz a nálunk történő publikálás mellett szóló, általam (azt hiszem) jól ismert összes okok. A mérleg másik serpenyőre: a szöveg meglehetősen nehéz, sőt nehézkes, görcsös, mert véglegetesen szabatosságra törekvő, ezért körülményeskedőnek tetsző. Nyilván nem a fordító hibájából, hanem az ilyen természetű elemzések belső lényege okából. Továbbá: ilyen típusú irodalomelméleti anyagot újabban magyar szerzőktől is igen gyéren közlünk, mert hát erre más orgánumok is vannak, magunkfajta orgánum meg csak egyetlenke létezik.

A következőt mondanám. Az a sejtésem, hogy sikerül majd rávenni kollégáimat a közlésre. De ez nem holnap lesz, hanem pár hónap múlva. Próbáld ilyen irányban türelemre inteni a szerzőt. Meggyőződésem, hogy előbb a Te kéziratodat kell közölnünk.

3. Amelyet ezek szerint nagyon várunk, részint a szerző személye okából, részint a Korunk*-évforduló miatt. A májusi számunk gyakorlatilag együtt áll, III. 20. körül tipeg a nyomdába, ebbe tehát nemigen férsz már bele, pláne, hogy még nincs itt a kézirat – de júniusra nézve semmi akadályt nem látok.*

4. Ernőnek egyszerűen azért nem válaszoltam, mert el akartam olvasni becsülettel a könyvét. Ez megtörtént, levél menni fog – köszönöm a baráti figyelmeztetést.

5. Azért, mit tagadjam, a szimatod jól működik. Magán- és közérzetem nem mondható kiválónak. S ennek csak kisebb részben vannak magánokai (sokat mulasztottam, nehezen pótolok, nem haladok kellő tempóban a „műveimmel", öregszem stb.), inkább a közokok a nyomasztóak: rossz az atmoszféra, íróbarátaim fele ilyen-olyan elmebeteggé lett az utóbbi időben, nem-barátaimról nem is beszélve.

Kedves Lajos, nagyon várom a kéziratodat, ha véletlen ottani utazó hozza, mindjárt könyveket is visz. Homály köztünk nem volt, nincs, nem lesz, de nekem is felettébb igényem lenne egy kiadós baráti dumára. Reméljük, tavasszal vagy nyáron találkozunk. Addig is vár amerikai barátunk ajándéka.*

Baráti szeretettel üdvözöl:

Mihály

**N. B. Ki jön tőletek az itteni Korunk-ülésszakra? Te nem?*

Bp., '76. III. 21.

Kedves Lajos,

Moldován Domokos barátomtól megkaptam épségben a dolgozatot. Már olvastam: igen gazdag anyagú és érvelésű, fontos összefüggésekre világító tanulmány. Nagyon tetszett, holott – mint nem-szakember a korunkológiában – első olvasásra nem tudom a filológiai-esztétikai nóvumokat a már ismert dolgoktól megkülönböztetni; de másodjára majd ezt is megteszem.

A kézirat jelenleg gépelés alatt áll, mert kapott formájában nemigen árulja el, hogy tulajdonképpen hány oldal. Kőrösiék majd csak azután fogják elolvasni. Nagyon azt hiszem, hogy nekik is tetszeni fog, s júniusban vagy júliusban közöljük majd. Remélhetőleg teljes terjedelemben – ha mégis hosszúnak találtatik, az általad ajánlott húzásokat fogom eszközölni.

Most csak ennyit. Igen remélem, hogy a Korunk-konferencián végre találkozni fogunk. Ha dolgozatodról végleges és „hivatalos" szerkesztőségi vélemény lesz – nemsokára – újból írok.

Sok szeretettel üdvözöl:

Mihály

*

Bp., 1976. április 26.

Kedves Lajos,

köszönettel megkaptam a könyvedet is meg az üzenetedet is. Most inkább az előbbiről írnék, erősen reménykedve, hogy májusban találkozunk. Nagyon tanulságos volt figyelni a metamorfózist, ahogy különféle előjelű és tárgyú köveidből színházi kövek *lettek. Nagyon reménném, hogy másfajta köveidből is lesz még kötet – ez a mostani igen jól sikerült. Elérted, amit ilyen alkalmakkor nem sokan: sikerült az egykori, helyhez-időhöz-alkalomhoz kötött írásokból homogén* könyvet *szervesíteni. Részint a mondandó nyilvánvaló homogenitása okából, részint, mert igen bölcs és találó ciklusokba rendezted az anyagot. És*

ami talán a legfontosabb: ezen a könyvön is átsüt a most már egészen érett K. L.-i szemléleted, az avantgarde-modernség címszavakkal jelölhető tegnapi-mai áramlatok felvállalása és hirdetése. Ebben az értelemben én a mostani könyvet a Gyökerek *szerves folytatásának – vagy kiegészítőjének – gondolom.*

Zavarom – buzgó és alapos olvasódnak – már csak egy maradt. Én két K. L.-t tartok számon: a hajdani Madách *meg az* Alapozás *terjedelmesebb tanulmányainak szerzőjét, valamint a* Gyökerek *és a* Kövek *íróját. Egy irodalomtörténészt meg egy esszéistát, hogy vulgárisan mondjam. Mármost egyik se kevesebb a másiknál, de – mindkettő elelvesz valamit a másik teljesítményéből. Vagyis a szerző olykor nem tudja, hogy melyik énjét kedvelje jobban, fejtse ki inkább, s ettől tudathasadásos állapotba kerül.*

Erről kell majd legközelebb hosszasan beszélnünk. Erről is. Láttalak, láttunk benneteket néhány napja a Tévében. Mivel gyanítom, hogy Te – Ti – nem láttad-láttátok magadat-magatokat, hadd mondjak annyit, hogy a műsor méltó volt a tárgyhoz. Más kérdés, hogy iszonyú nyomasztó érzés volt nézni-hallgatni.

Remélem, Te is megkaptad könyvemet, s előbb-utóbb el is olvasod.

Rendületlenül remélve a személyes találkozást,

baráti szeretettel ölel:

Mihály

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Bp., 1976. szeptember 13.

Kedves Lajos!

Örömmel értesítelek, hogy előzetes számításaink beigazolódtak: a Széles Klárival küldött kézirat (ill. monográfiarészlet) közös tetszésre talált, s biztos, *hogy ebben az évben megjelentetjük. Hogy melyik számban, még eldöntetlen. Egy kérés: ha van egy órányi fölös energiád, küldenél* ehhez a *részhez valamelyes jegyzetapparátust. Nem olyan sokat és töményet, mint az előzőhöz, de a legfontosabbat talán mégis. Továbbá annak jelzését, hogy ez egy monográfia része.*

Kérek tehát gyors értesítést, hogy rendben van-e így a dolog, továbbá hogy a fiókomban heverő opusz-részt küldhetem-e Bányainak a HÍD-ba.

És aztán megeresztheted a régtől esedékes magánlevelet is.

Boldog vagyok, hogy így történt.

Sokszor ölel

Mihály

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Kedves Lajos,

boldogan jelenthetem, hogy sikerült megtartani ígéretünket: karácsonyra végül is megjelentél. Mellékelten küldök egy példányt, hátha megkapod.

Kellemes karácsonyt és termékeny új évet a szerkesztőségnek is, a Kántor családnak is. És ezek után már semmi kifogásod nem lehet, muszáj levelet írnod.

Ölel

Mihály

(Süköd Mihály)

Budapest, december 6.

*

Gyors visszajelzéseidet annak idején föltehetőleg megköszöntem – most mélyebben elgondolkodom rajtuk. Több mint szerkesztői és több mint baráti gesztus hozzászólásod a küldött könyvekhez, kéziratokhoz (utóvégre nem mindegyik a *Valóság*ot célozta meg); a szerzőnek jólesik a dicséret – és megfelelő adagolásban a kritikai észrevételeket is hajlandó megszívlelni. Ezúttal a „köveket" említed, 1967 és 1971 között írtam ezzel a címmel egyéni rovatomat a *Korunk*ban. Tulajdonképpen laza szálon kapcsolódott hozzájuk kötetem, *A megtalált színház*, bár valóban az alcím erre az összefüggésre látszik utalni („Kövek egy évtized színháztörténetéhez"). Abban az időben sokat közöltem színházról, „szabályos" színibírálatokat is, elsősorban az *Utunk*, Marosi Péter kérésére. Szerencsés találkozások voltak; itt-

hon mindenekelőtt a Harag György színháza, illetve Peter Brook néhány „vándor" előadása, londoni meg bukaresti tapasztalatok. Mármár kezdtem azt hinni, hogy színházi szakember vagyok, zsűrikbe hívtak.

Nem állom meg, hogy el ne mondjak egy, csak anekdota szintjén megörökíthető visszaigazolást. 1989 decemberének legvégén lehetett, már megalakítottuk a Kolozsvári Magyar Demokrata Tanácsot (az RMDSZ egyik elődjét-magvát), a sétatéri színházban tartottuk az első megbeszéléseket, a nagyobb biztonság érdekében (vaskapu!), mert a terrorista veszély híre járta még. A színházbejárót használtuk, az öltözők és az igazgatói iroda felé menet; a szűk lépcsőn összetalálkoztam a jó emlékű kolozsvári vezető színésszel, László Gerővel. Gerő a kölcsönös köszönés után így szólított meg: – Nem jössz hozzánk igazgatónak? Frissen megválasztott kolozsvári „demokrata elnökként" talán komolyan is vettem volna a kérdést, az újabb bizalmat, ha nem a *Korunk* szerkesztése várt volna rám, az új helyzetben.

Ami az igazi „köveket", a folyóiratbeli korábbi sorozatom darabjait illeti, ezekből kötetet 2005-ben sikerült megjelentetni (*A Nagy-elefánt nyomában*).

Újra és újra el kell gondolkodnom az irodalomtörténész és esszéista viszonyán. Melyik énjét kedvelje jobban a szerző? Figyelmeztetsz, hogy egy-egy művön belüli keveredés (a „tudathasadásos állapot") rontja a teljesítményt. Lehet, hogy igazad van. Erről írtál az *Utazás a gyökerek körül* elolvasása után is. Talán már sosem szabadulok meg ettől a kettősségtől... Olykor mégis azt remélem (kapunyitás, érthetőbben: *A mennyei kapu* vagy előtte *A kapu* írása, továbbgondolása közben), hogy sikerül egy testemre szabott sajátos műfajban elmondanom, ami foglalkoztat.

A korunkológia körébe tartozó tanulmányrészlettel nem volt ilyen probléma; *A szelet-embertől az egész emberig* (Moholy-Nagyról, a Korunk és a Bauhaus kapcsolatáról szólt az értekezés), mint írod, jó fogadtatásra talált, szépen hoztátok is a lapban. Egyébként ez nem évfordulós szövegnek készült, a *Kép, világkép* (A régi Korunk az új művészetért) 1977-es kötetének egyik fejezete. Persze ez is összeházasítás, összeházasodás eredménye, amennyiben a képzőművészet, az irodalomtörténet és sajtótörténet határvidékén jár. De hát ez már az „életmű" jellemzője... (Micsoda nagyképűség; van nekem ilyen?)

Különben az 1976-os Korunk-konferencián nem találkoztunk. Ez egy gyönyörűséges történet, ne hagyjuk a feledés homályába veszni. Emlékezetből nem tudnám rekonstruálni a (nem)történteket, szerencsére azonban kéznél – illetve a mai szerkesztőség szomszédságában (Gáll Ernő özvegyének Rákóczi úti lakásában) – van néhány eligazító dokumentum. Mindenekelőtt egy képeslapon küldött üdvözlet (Szakolczay Lajos, Pomogáts Béla, Csatári Dániel és Tánczos Gábor aláírásával), amely az itthon maradt Korunk-szerkesztőt köszönti a lap megjelenése 50. évfordulójára szervezett tudományos ülésszakról. Egy könyv is segít az eligazodásban, a kor (1976!) megfejtésében. A Petőfi Irodalmi Múzeum ugyanis a maga sorozatában (Irodalmi Múzeum), Kabdebó Lóránt szerkesztésében kiadta a május 20–21-i budapesti emlékülés anyagát, itt olvasható Szabolcsi Miklós zárszava, benne a diplomatikus – a „baráti" Romániát közvetlenül nem sértő – magyarázat: „...annak ellenére, hogy azok az elvtársaink, barátaink, kutatótársaink, akik a *Korunk* történetével Romániában foglalkoznak, ma nem voltak köztünk ezen a munkamegbeszélésen, úgy érzem, hogy munkáikat, eredményeiket fel tudtuk használni, és talán a magunk munkájával is hozzájárulunk – az ő eredményeik gazdagításához." Az történt, hogy a román elvtársak nem engedték ki a romániai magyar elvtársakat a magyarországi elvtársaikhoz, nem adtak senkinek sem útlevelet, így az erdélyiek közül egyedül Tordai Zádor tarthatott előadást a Petőfi Irodalmi Múzeumban, ő ugyanis már 1960-ban áttelepült Budapestre (különféle, a *Korunk*kal is összefüggő viszontagságok után). Egyébként valóban impozáns elvtársi felvonulás regisztrálható a gyűjteményes kötet alapján, Szabolcsitól E. Fehér Pálon, Illés Lászlón keresztül Király Istvánig, „a marxista gondolat" jelenvalóságát bizonyító tanulmányokkal, hozzászólásokkal. A Korunk-történet ezen ideologikus megközelítése mellett (vagy azon belül) sokan vonultak fel a tanácskozáson egy-egy részterület, életmű felől közelítve meg a folyóirat múltját, például Kemény G. Gábor, Belia György, Fried István, Czine Mihály, Pomogáts Béla, Bata Imre, Csatári Dániel, Tánczos Gábor, Tasi József, Grezsa Ferenc, Csaplár Ferenc. Nem tudom, Mihály, Te kiket hallgattál meg – egyáltalán ott voltál-e –, de bizonyára tudsz a volt szerkesztő kollégád, Huszár Tibor szinte könyvnyi tanulmányáról. Ha Tolnai Gábort hallottad, valamit rólam is hallhattál, elég bőven

idézett abból, amit Radnóti Miklós és a Korunk kapcsolatáról még 1962-ben, az *Ész*ben közöltem. (Ki is igazít néhol Tolnai, ám elismerően filológusként emleget.) Szóval statisztaként a színen voltam. (A pesti tévéadáshoz több közünk volt, a szomorúságra azonban szintén okot adott.)

Ha az újabb évfordulókra, többek közt a Petőfi Irodalmi Múzeumbeli rendezvényeinkre gondolok – például a tavalyira, Fejtő Ferenccel, a József Attila-emlékezések keretében –, el kell ismernem, hogy 1976 gyászos emléke, szerencsénkre, már szinte hihetetlen. Maradjon is az.

De tartozom még egy kiegészítéssel: annak a felidézésével, hogy itthon miképpen zajlottak az évfordulós ünnepségek. Az 1976. január–februári lapszám eléggé reprezentatív, a szerzőket tekintve mindenképpen (az emlékező-elemző Korunk-történeti tanulmányok után ilyen nevekkel: Szilágyi István, Bretter György, Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Hervay Gizella, Vári Attila, Balla Zsófia, Markó Béla – tehát irodalmunk huszonévesei is, az „öregek", Méliusz, Reiter Róbert, Horváth István és a „derékhad" mellett). Képzőművészetileg sem ünnepeltünk rosszul, sem az illusztrációkat nézve, sem a három éve működő Korunk Galéria kiállításaira gondolva, hiszen az ünnepi lapszám végén olvasható beszámoló Kós Károly, Szervátiusz Jenő tárlatát említheti (1975. december, 1976. január); és az 50. évfordulóra készült el a *Korunk Galéria 50* címet viselő füzet, amely Moholy-Nagy Lászlóval kezdődik és (zsögödi) Nagy Imrével végződik. A botrány ott tört ki, hogy a Hivatal rászervezett minderre – és ennek ott a nyoma a következő lapszámban: „Nicolae Ceauşescu elvtárs üzenete a Korunk folyóirathoz, megjelenésének 50. évfordulója alkalmából"; és ott a szerkesztőségi válaszlevél, majd az „Elnöki rendelet", a magas állami kitüntetésről. A helybeli ünnepség ennek a protokollnak a szellemében szerveződött, az esti bankettre csak a „jobbakat" hívhatták meg a szerkesztőségből. Bevallom, én kaptam meghívót, de társaim iránti szolidaritásból nem mentem el a Continentalban rendezett fogadásra. (Így teljes a leveledben olvasott kérdésre a válasz.)

*

[Valóság-fejléces levélpapíron]

Budapest, 1977. IV. 19.

Kántor Lajos
Korunk Szerkesztősége
Kolozsvár

Kedves Lajos,

megkaptuk, elolvastuk. Az írás nagyon jó, sok újat is mond, gondolatmenetével és szemléletével (kell-e mondanom) messzemenően egyetértünk, de, de, de: ez a téma már sehogy sem fér belénk. Hetente több kéziratot adunk vissza nem is rossz szerzőknek azzal a kényszerű indokolással, hogy széles e hazában féltucatnyi irodalmi és irodalomtörténeti folyóirat létezik, míg a mi társadalomtudományi revünk az egyetlen.

Szeretném, ha méltányolnád az érveinket. A kéziratot – kérésednek megfelelően – átküldtem Páskándihoz.

Mostanában sokat emlegettünk a köztragédiával kapcsolatban. Hollott a magántragédiádról csak most hallottam. Mit lehet ilyenkor mondani? Húzzuk tovább az igát.

Ha utazom, csak ősszel utazom, az egyéb ügyeim is eléggé összekutyulódtak. Ha levegőhöz jutsz, írj már hosszabban.

Sok szeretettel ölel

Mihály

*

Visszakerestem a *Kortárs*ban – az utaló, eligazító szó Páskándi Géza –, nyilván a *Szabédi László és Veronica Porumbacu találkozása* című tanulmányt dicséred – elhárítólag magatoktól (*Kortárs*, 1977. 8.). Szabédi-szerelmem egyik tanújele, de a magyar–román irodalmi kapcsolattörténetben sem érdektelen mozzanatról van szó. Az „összeházasodás" itt is jelen van – a téma feldolgozásában, a román szövegeket ugyanis Erzsike fordította, egyebek mellett a Porumbacu készítette Szabédi-interjút, 1956-ból.

A köztragédia 1977-ben: a bukaresti földrengés. Ebben pusztult el Veronica Porumbacu román költőnő is. Az irodalom és művészet veszteségei közt említhető egy másik, nekünk szintén nem közömbös román költő és műfordító, A. E. Baconsky, az '56-os bukaresti

események után többévi börtönre ítélt prózaíró, Alexandru Ivasiuc (egyik regényét, *Előszoba* címmel, Erzsike fordításában adta ki a Kriterion, 1983-ban), Toma Caragiu, a korszakos jelentőségű színész, színházcsináló. (Dankanits Ádám barátunk és Kobak halálát már fölemlegettem.) – A magántragédia: Édesanyám halála; „ágyban, párnák közt", de a szomszédos kórházban. (Több évtizedes cukorbaj szívszövődménye vitte el.) Édesapám is ott halt meg, tizenegy évvel korábban, a többedik szívinfarktusban. Tulajdonképpen lehetett tudni, hogy vajon nincs már esélye. Sokszor jut eszembe: nincs joga az embernek otthon bevárnia az elkerülhetetlent?

*

Bp., '77. augusztus 22.

Kedves Lajos,

leveled a huszonnegyedik órában érkezett. A huszonnegyedik óra hatvanadik percében. Holnapután indulok Amerikába, januárban jövök haza (remélhetőleg). Zabszem nem fér a seggembe. Sapienti sat.

Kár, hogy nem tudok részletesen válaszolni, mert rég örültem így Kántor-levélnek, mint a mostaninak. Úgy dől belőled, nem *fiatal író, a munkakedv, hogy magam is felpezsdültem. Szoktalak olykor irigyelni.*

Egyetlen fontos információ magamról. Azt a bizonyos regényt – tudod, évek óta készült, tavaly év végén elkészült – a Szépirodalmi nem vállalta, de a Magvető kiadja. Hogy az Isten áldja meg Kardos igazgatót. Persze, várjuk meg a végét.

Szervusz Lajos, szervusz, Kántor család. Egy picit imádkozzatok értem.

Kézcsók és ölelés:

Mihály

*

1977. dec. 23., Berkeley

Kedves Lajos,

remélem, többszörösen csuklottál kincses-Clujon, pár hete, amikor román íróbarátainkmal (ld. később) emlegettünk. Most éppen nagyon elérzékenyült hangulatban vagyok, mert holnap karácsonyeste lesz: emlékezetem szerint az első karácsonyeste, amit a fiaim létezése óta a fiaim nélkül fogok eltölteni. Egyébként is furcsa karácsonyra készülni Berkeley-ben, San Francisco határában: minden ablakban, minden utcasarkon takaros karácsonyfácskát látni, sokszínű elektromos égőkkel ékesítve, közben trikóban-szandálban közlekedik a magyarországi látogató, lévén napsütés és kellemes, kb. 20 fokos meleg.

Továbbá: most vezetem át az ez évi naptáram-kisokosom végén lévő névsort a jövő évibe. Mint rokon-léleknek, nem kell magyaráznom, milyen fontos szertartás ez. Minden decemberben megújuló kérdés: kit érdemes jövőre átvezetni, ki halt meg, ki lett érdemtelen. Úgy döntöttem, Téged átvezetlek.

Komolyabb hangütésben. Lassan ötödik hónapja vagyok itt. Ebből majd hármat a jó Iowa Cityben töltöttem, a nem érdektelen, korántsem érdektelen International Writing Program ez évi magyar részeseként (ld. Szász Imre igen jó könyvét, Orbán Ottó kiváló verseit, Karinthy pár közepes novelláját a tárgyban. Román vendégként itt járt többek között Ana Blandiana a férjével. Mit mondjak, ma is mindenki emlegeti – megmondhatod neki, ha legközelebb találkozol vele. Magam is gyönyörködtem benne, filmről, ahogy a kitűnő verseit mondja a közép-nyugati amerikai szélben, románul, angolul.). Egy nemzetközi állatkert, a szigligeti alkotóház s boldogult ifjúkorunk cserkészcsapata: mindezek keverékeként tudom jellemezni a korántsem érdektelen Programot. Én többnyire a házi medencében úsztam meg az új regényemet írtam, olykor a magyar irodalmat népszerűsítettem, úgy is, mint kritikus, úgy is, mint regényíró. November vége óta aztán repülgetek meg autózgatom szerte az Államokban. Tudtam találkozni Bellow-val meg Norman Mailerrel meg Marcuséval. Utánajártam a mexikói szegénységnek (mit mondjak: Egyiptom és a Te első hazád és a Te második országod legfinomabb keveréke, zajban, szagban, fertőzetben, csalásban, lopásban, hazudozásban). Összeszedtem egy takaros végbélfertőzést. Begyűjtöttem valami újabb meghívást ide, jövőre. Árokba vezettem a bérelt kocsimat. Furcsa dolog vándor magyar író-értelmiséginek lenni az USA-ban: az ember elejétől végig a depressziójával kínlódik. Vagyis az alacsonyabbrendűségi érzésnek és a felsőbbrendűségi érzésnek valami nagyon bonyolult keverékével van körülvéve-megáldva-megverve.

Két román kollégám is akadt; noha megszerettük egymást, nem merem mondani, hogy barátok lettünk, mert később érkeztek, korábban távoztak. Rae (?) Aurél Kolozsvárról és Breban (?) Miklós Bukarestből. Figyelj ide, mert fontos, információhabzsoló-rokonalkatom! Egyikük se tudott angolul, majdnem szemernyit sem. Mindketten szépen beszéltek franciául, de viszont franciául én éppen-hogy-értek. Tehát: Breban (?) Miklóssal, akit igen megkedveltem, szépen, németül szoktunk diskurálni a partikon, a házi uszodában. Nagyobb volt a baj Rae (?) Re (?) Auréllal, holott őt a szomszédos kincses-Cluj bocsájtotta ki. Ő ti. nem beszél németül, viszont szép alapmondatokat tud magyarul, viszont én nem tudok szép alapmondatokat románul. Tehát Aurél román mondatait vagy Miklós fordította nekem németre, vagy valaki más fordította Aurél francia mondatait angolra. És, rá-ció, ne álljál meg! Közben az indonéz meg afgán írókkal szépen kommunikáltam angolul.

Kedves Lajos, boldog karácsonyt, boldog, eredményes új évet, mindenkinek a Kántor családban. Január közepén alkalmasint Pesten leszek. (Kértem három hónapos vízum-hosszabbítást, de nem bízom benne. Pedig S. de Beauvoir-nak ebben az egyben igaza volt: Amerikából vagy két hét vagy két év, legalábbis. Fél év semmi.) Boldog lennék, ha válaszoddal, információiddal január közepén, Pesten felkeresnél.

Változatlan baráti szeretettel:

Mihály

*

Budapest, 1978. május 2.

Kedves Lajos,

a maradék bőr sül le a pofámról, hogy január 26-án kelt, az Amerikából hazatért vándort itthon fogadó leveledre csak most, ekkora késéssel tudok válaszolni.

Örülnék, ha megértenéd – nem a mentségemet, de – a magyarázatomat.

Először. Három nappal azután, hogy megjöttem, Apámat kórházba kellett szállítanom. Orvos-öcsém ekkor még külföldön tartózkodott (egy hónappal korábban ment el, s egy hónappal később jött meg, mint én, Apánkat már nem is találta élve), egy hétig lótottam-futottam-kínlódtam, Apám meghalt (hetvenkilencedik életévében ugyan, de nem könnyen, cukorbajjal komplikált érszűkület), én intéztem az ilyenkor szokásos, nyomorúságos adminisztrációkat, hadd ne részletezzem.

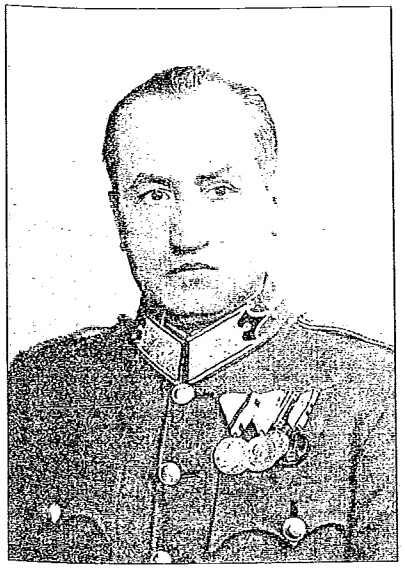

Sükösd nagypapa
(1943–1944-ből)

Másodszor. Millió munka várt, millió munkát vállaltam fel botor módra, egyszerűen máig nem értem utol magam, nem hogy a megírnivalókat, de a fél év alatt felhalmozódott elolvasnivalókat illetően sem.

Harmadszor. Mindenféle kisebb-nagyobb magánproblémák, népes családom különféle tagjaival. Nem tesznek jót a zavartalan alkotói lélekállapotnak.

Vedd még hozzá ezt a példátlan halál-sorozatot, amely a honi magyar értelmiséget az elmúlt hónapok során éppúgy apasztotta, mint az erdélyit. Barátok, ismerősök, élő klasszikusok – hadd ne folytassam ezt se, Te is éppúgy tudod, mekkora, milyen fájdalmas kaszálás volt ez, mint én.

Szóval, űzötten-nyúzottan vagyok, állandó loholásban, restanciák között fuldokolva. Tetézi a bajokat, hogy túl jó dolgom volt, túl jól éreztem magam Amerikában, így hát még mindig nem estem le egészen a kelet-közép-európai rögvalóság talajára (ahogy egykori barátom, Veress Dani mondaná; tényleg, mi van vele? mit csinál?), tele vagyok honvággyal.

Mióta hazajöttem, többnyire apróságokon dolgozom, igyekszek tető alá hozni egy új, elegyes prózakötetet. Nyomdában van – ha jól vagyok értesülve – három könyvem, köztük a régóta esedékes, szakállas, s már nekem is mitikus regényem. Az Amerikában megkezdett új regényemhez még csak egyszer tudtam nekiülni, pár flekk erejéig – jobb volt ezt az itthoni, mindenféle fortyogásoktól távol írni.

Kérnék szépen példányt a Kép, világképb*ől. És van-e baráti példányod a tíz év előtti Hemingway-esszémből? Ha nincs, boldogan küldök a mostani, javított-bővített új-kiadásból.*

Nyomasztó arra gondolni, hogy csak-csupán mennyi közös *barátunk halott, Brettertől Geráig. Néha úgy fest, hogy csak az újvidékieket kíméli mostanában a halál.*

Magam én jól vagyok, egyelőre, csak rettentően hipochondriásan. Remélem, közismert vasegészséged és vasszorgalmad úgyszintén állja a sarat (hogy illő képzavarral fogalmazzak).

Kérlek szépen, ne büntess hasonló késedelemmel, s minél előbb adjál életjelt magadról, munkádról. Örülnék, ha mihamarébb Pesten láthatnálak – én, fogadalmam szerint, nem hiszem, hogy hamarosan felétek venném az utat.

Szóval: újra viszonylag rendszeres levelezést.

Baráti szeretettel:

Mihály

*

Irigységtől nem mentesen olvastam Berkeley-ből, hamisítatlan amerikai borítékban, amerikai bélyeggel küldött leveledet. Nem a fél év Amerikát irigylem – nekünk másfél évtizeddel később a hat hét elég volt, noha nyilván Beauvoirnak van igaza a két hét vagy legalább két év tekintetében –, hanem hírneves találkozásaidat Mailerrel, Bellowval, Marcuséval; bár lehet, hogy én másokat próbáltam volna megkeresni. Leveled óceánon túli hitelességét sok minden igazolja, egye-

bek közt az írógép ékezetnélkülisége. (Manapság, ebben a tőlem még meglehetősen idegen számítógépes-internetes korban, mondanám akár kórnak is, ez már másképp van, noha programja válogatja magyar ékezetek tekintetében is; ami engem, persze a szerkesztőségben, sokszor bosszant, hogy nem tudhatom, mely országból, mely városból jelentkezik az illető kézirat- vagy levélküldő.) A mi Amerikánk, a kilencvenes évek elején, (csak) amolyan magyar Amerika volt, illetve hát többségében az, annak ellenére, hogy körberepültük ezt a hatalmas országot, New Yorktól Chicagóig, Los Angelestől Miamiig, autóval pedig Lake Hope-ra (az ottani magyarok nyári gyülekező helyére), majd a Niagara vízeséshez, sőt Torontóig meg San Diegóig, illetve Keleten, a Mexikói-öbölben St. Petersburgig, a Dali Múzeumba is elértünk. (Talán még olvastad, amit *A nyelv folyosóin* cím alatt a *Korunk*ban erről írtam, 1994 januárjában; a jóval teljesebb *Gyökerek, álmok, tengerek* kötet, 2002-ben, már nem juthatott el Hozzád.)

Hogy milyen lehetett az amerikai (nemzetközi) íróprogramban részt venni, azt többek közt a mi Szász Jánosunk elbeszéléséből, könyvéből tudom elsősorban. A román írótársak közt emlegetett Ana Blandiana szépségét-kedvességét-tehetségét mi itthon, Kolozsvárt valóban megéltük; Bukarestben is találkoztam még vele és a férjével, Romulus Rusannal, a '89-es fordulat után – megismertek persze, egy keveset beszélgettünk, de nem folytatódtak a kolozsvári találkozások. A másik emlegetett kolozsvári, Aurel Rău költő, a *Steaua* főszerkesztője évtizedeken át, nekem mindig csak távolabbi ismerős volt – a költészete sem érdekelt különösebben, bár készséggel elismerem, hogy egyáltalán nem tartozott a (vad) nacionalisták közé. (A *Steaua* ilyen vonatkozásban jó hagyományokat őrzött, hiszen korábban Baconsky szerkesztette.) Nicolae Breban egészen más tál tészta; ő mindig is bukaresti nagymenőnek számított, tehetséges prózaíró, hol hatalomközelben, hol (látszólagos?) ellenzékben, pár évig – Ceauşescu alatt – Nyugaton élt, a Szabad Európában is jelen volt. Családi kalandunk vele az *Animale bolnave* (Beteg állatok) című regényének magyar fordítása körüli; Erzsike vállalta a terjedelmes, eléggé izgalmas, stilárisan viszont meglehetősen laza könyv lefordítását; a szerkesztő Varró János elég furcsán viselkedett (Bustya Bandit, későbbi kollégámat és barátunkat is felhasználta a komiszkodásban), Keresztesi Évuka, ugyancsak a Dacia Kiadó szerkesztője vállalta

a közvetítést a fordító felé, az ügy és a kézirat rendbe hozását. Amíg ez a szerkesztőségi huzavona folyt, Breban barátunk a filmje bemutatójára Cannes-ba ment, kint felejtkezett – ezért a regény magyar változatát már nem lehetett megjelentetni (a német fordítás még a kegyelmi időben elkészült és kiadódott) – a *Beteg állatok* azóta is várja magyar feltámadását. („Kincses Cluj" tehát ilyen ínyencségeket is rejteget.)

Ami pedig az Amerikából hazaérkezésed utáni szomorúságokat illeti, a legközvetlenebb családiakon túl: annyi év után csak az Életrajzi Lexikon III. (kiegészítő) kötetének átlapozásával próbálhatom felidézni, vajon kikre is utalhatsz – megnevezett barátaink, Bretter Gyuri és Gera Gyuri mellett. (Anyai nagynéném férje, a korábban általad emlegetett teológus-irodalomtörténész Sólyom Jenő, a mi baráti információ- és könyvcserélő kapcsolatainknak szintén megbízható ápolója, kívül esik, ahogy nézem, ezen az intervallumon, ő ugyanis már 1976 decemberében meghalt.) '77 nyarától követem tehát az „élő klasszikusok", barátok, ismerősök távozását: augusztusban Déry Tibor és Kós Károly, októberben Kormos Pista, decemberben a pedagógus-irodalomtörténész Vajthó László. (Vajthó *Mai magyar költők* című, 1941-es antológiáját elég sűrűn lapozom fel, máig szép teljesítmény ez a válogatás, József Attilától, Szabó Lőrinctől, Illyéstől Dsidáig, Szabédiig, Weöres Sándorig és Jékelyig, sőt Gellért Sándorig terjedőleg.) Az 1978 januárjában távozottak kigyűjtött listája: Nagy Laci (gondolom, őt is az élő klasszikusokhoz számítottad – nekem ő az volt és maradt!), a székelyföldi faluból származó énekes Palló Imre, a Temesvárt született filozófus-művészettörténész Hauser Arnold, a mi Szemlér Ferencünk (erről a birtokos személyragról hosszabban értekezhetnék – mostanában alig emlegetik már őt, jóllehet volt idő, amikor az értékteremtők közé számított, politikai megalkuvásai azonban nem tettek jó szolgálatot az emlékének). Nem folytatom a keresést – ellenőrzésedet (!) –, lehet, hogy egyre bizonytalanabb talajra érkeznénk (márciusban: Ortutay Gyula, Wessely László)... A névsor mindenesetre érdekes, mondhatni reprezentatív, „honi" és „erdélyi" összefüggésben, olykor a kettő (?) szétválaszthatatlan voltában is. Maradjunk most ennyiben.

*

Bp., '79. január 4.

Kedves Lajos,

boldogan vettem lapodat, olyannyira boldogan, hogy ezúttal gyöngy (bolhafos) betűvetésed sem zavart, nagyítóval silabizáltam ki azt, ami első olvasásra szemüvegen át is olvashatatlan maradt (ti. – sajna-sajna – közben meglett az első olvasószemüvegem). És most iróniátlanul őszintén: boldog vagyok, hogy K. L. ebben a megbolydult – s félő, hogy sokáig bolydultan maradó – kelet-közép-európai világunkban rendületlenül a helyén van, a helyén dolgozik. Ami gyakorlatilag annyit jelent, hogy olvasom termésedet a Korunk*ban – már amennyi folyamatos termésedből a* Korunk*ban megjelenik –, és nagyon várom újabb könyveidet. És természetesen leginkább az tetszik, hogy még mindig elég fiatal vagy ahhoz, hogy örökösen újabb terveken törd a fejed. Hidd el, pár évvel idősebb barátodnak, hogy akkor van* vége, *amikor már új* terv *sem jut az eszünkbe.*

Magamról vegyeset jelenthetek. Nem volt különösebben jó év a hátam mögött hagyott, sok bajom volt, mióta hazajöttem Amerikából, ezúttal főként magánügyi bajok, akárhogy is, kevesebbet tudtam dolgozni a nálam korábban szokásosnál. Mindezek következtében nemsokára válok (minek előjelei, pár évre visszanyúlóan, nem hiszem hogy elkerülték volna sólyoméber tekintetedet, de a dolog mostanra érett be, úgy látszik), utána, remélhetőleg, új élet kezdődik, új és sok munkával.*

Mi egyéb, így hirtelenjében? Új tanulmánykötetem márciusban, hippi-tanulmányom júliusban jelenik meg, a hírek szerint. Állítólag amaz ominózus sorsú regényem, amely oly sok levelünkben szerepelt, szintén megjelenik, még az idén (hiszem, ha látom). Miklós fiam tavasszal érettségizik, a bölcsészkarra jelentkezik a szerencsétlen, apja nyomdokaiban, erre is oda kell figyelnem.

Gyöngy (bolhafos) betűs lapodra egyelőre ennyit. Végül egy javaslat.

Mi lenne, ha 1979-ben visszatérnénk a régi hagyományhoz, s havonta egy (egyetlen) levelet váltanánk, egymást egymás ilyen-olyan állapotáról meg a külvilágról tudósítandó, mintegy 1,5-2 oldalnyi gépirat *erejéig.*

A magam részéről vállalom, mert szeretném.

De az első ilyen levelet Neked kell megírnod, mert hogy én írtam utoljára (ezennel),

Fentiek reményében ölellek és üdvözlöm a családot:

** nem jókedvűen*

Mihály

*

Bp., 1979. június 18.

Kedves Lajos,

régen várt, régtől esedékes leveledet ma kaptam meg, s akkora örömet okoztál vele, hogy azon nyomban válaszolok (Örömömet fokozta, hogy – végre, végre! – kegyeskedtél gépbe írni, régi óhajomat teljesítendő.)

Hát igen, következzék az ős-banalitás. Múlnak a napok, hetek, egymásba csúsznak a hónapok, hovatovább az évek is. Dolgozunk, magunkfajták, a határ két oldalán, betegek leszünk, meghalunk. (Most éppen nagy baj van a magam legszorosabb baráti körében: Örkényt operálták négy hete, a tünetek nem jót ígérőek, a beteg teszi a dolgát, Zsuzsával, a kórházi ágyon a legutóbbi dráma szövegét javítják, én is teszem a dolgomat, barátként, fiatalabb szakmabeliként, javítom a korrektúráit, miegymás. Hideglelős.) További banalitás: a magam korában (45 és fél) már minden napot munkanapnak illenék tekinteni, gondosan beosztani. Ehelyett...

De előbb: Rólad.

Örültem leveledet egyebek között azért is, mert belőle régi barátom, a tárgyilagos világszemléletű és kötélidegzetű munkavégző szólalt meg a régi hangján. Örülök, hogy kész a fordítás (Marino), hogy doktor leszel (én már legfeljebb díszdoktor leszek, halálom után), hogy ennyi műved áll sajtó alatt, illetve megjelenés előtt. Igazán kíváncsi vagyok a Szárny és gyökérre, *újból mondom – néhány hónapos szünet után –, hogy a legjobb műfajodat sejtem ebben a közegben. Móricz-különszámotokat már olvastam, persze, csak gratulálni tudok, a sok-szögű gyűjteményből különösen Szőcs Gézát esett jól olvasni: személyesen nem ismerem, ha belebotlasz az utcán, adnád át kézszorításomat.*

Most magamról, kevéskét.

Először is, igencsak keveset arról, amit gépbe verni is keserves: el vagyok válva *(hogy magyartalanul, de a tárgyhoz képest leginkább szabatosan fejezzem ki magamat),* de jure *is, pár hét óta.* De facto *régebbtől, a gyökerek messzire nyúlnak, némely gyökeret már 74 nyarán érzékelhettél – kitűnő barát és megfigyelő –, közös nyaralásunkkor, az éjjeli, hiábavaló hazatelefonálások alkalmával. Az ügy hosszú volt, kínos-keserves, ma sincs vége, gyermekproblémák, valamint anyagi problémák okából. De erről inkább* irodalmi *áttételben olvass többet.*

Jobb hírek. Nagyfiam, Miklós, szerzővé *lépett elő, tizennyolc és fél éves korában termelt riportját talán láttad az* És *valamelyik, pár héttel ezelőtti utolsó oldalán. Kiválóan érettségizett, az elkövetkező napokban-hetekben felvételizik a bölcsészkaron. Apai öröm, apai gond, apai szorongás.*

Még jobb hírek. Írtam az elmúlt hónapokban egypár jobb-fontosabb dolgot is, ha elkerülte volna a figyelmedet, Babilon hercege *c. novellámat ajánlanám: Új Írás, 1979. február. Ez* tényleg *jó.*

Megjelent, valóban, újabb tanulmányaim kötete, a Közelítések. *Hogy nem kaptál belőle, kizárólag azon múlt, hogy megbízható utazó mostanában nem indult Budapestről Kolozsvárra. Neked dedikált példány az íróasztalom bal felső sarkában csak alkalomra vár. Nyomdában továbbá új novelláim kötete, az a bizonyos regény viszont, beszélgetéseink és levelezésünk többéves tárgya, továbbra is a levegőben.*

Mi egyéb? ősszel pár hétre Indiába utazom, nyilván azért, hogy világossá legyen előttem: Amerika és a „harmadik világ" végpontjai között valóban Magyarország a bokréta Isten kalapján. Augusztus elején Jugoszláviába megyek kicsit nyaralni. Addig a szokásosak: délelőtt úszás, délben-délután szerkesztés, gyermeknevelés, éjszaka munka. A permanens és sokoldalú hipochondriát leszámítva egyébként jól vagyok.

Olvasói, netán recenzensi figyelmedbe ajánlanám legújabb termésünkből Hajnóczy Péter és Esterházy Péter műveit (A halál kilovagolt Perzsiából, ill. Termelési regény). Kiválóak, maradandóak. Állítólag Cseres új regénye is kitűnő, de azt még nem olvastam. (Íróasztalom egyik oldalán a nyaralásomig elolvasandó könyvek oszlopa, másik oldalán a Jugóban elolvasandó könyvek oszlopa. Holott azsúrban szoktam lenni az olvasmányaimmal.) És Gyurkó barátom Doktor Faustusa, persze, amely ugyan nem hibátlan remekmű, de szintén jelentékeny, alapkönyv, ahogy mondani szokás.

Örülök, hogy tetszik a Valóság, mi is nagyjából meg vagyunk elégedve vele. Olvastad Páskándit? – Nem egészen értem a Kőrösi sértődésére, ill. a lapcsere beszüntetésére tett célzásodat. Mi rendszeresen kapjuk a Korunkat, s tudomásom szerint rendszeresen küldjük Nektek a Valóságot. Holnap rögtön utánanézek. Kőrösi különben, mint tudjuk, kiváló főszerkesztő és kiváló jóbarát (sakkpartner), de sértődései irracionálisak, s mint ilyenek, nem veendők figyelembe.

Hát egyelőre ennyi van. Jó volna látni Benneteket, ideje lenne egy kiadós beszélgetésnek. Mikor jössz – jöttök – legközelebb errefelé?

És legközelebb ne hagyjál ekkora hézagot az írásos kommunikációnkban.

Nagyon sok szeretettel ölel:

Mihály

*

Hát bizony javaslatodat nem fogadtam – nem fogadtuk – meg, a havonta esedékes levél megírása elmaradt. Persze nem tudhatom, a megtaláltakon kívül küldtél-e más írásos üzeneteket is, és mennyire voltam én hibás a kölcsönös tudósítások akadozásáért. (Többnyire nyilván az én lelkiismeretemet terheli a kimaradás.) Nőnek a fiaink, pályát választanak, a családi gondokhoz politikai – cenzurális – akadályoztatás társul (felőlünk), a posta egyre kevésbé megbízható.

Pedig továbbra is fontosak nekem, nekünk a Te híreid, irodalmi tájékoztatód, mondhatnám érdemi eligazítód, figyelemfelhívásod. Visszamenőleg még inkább elismeréssel adózom objektivitásodnak. Az idősebbek, kortársak, barátok mellett (Örkény, Gyurkó) Hajnóczy, Esterházy. A „másik oldalon" Cseres Tibor. Azt nem tudom már, hogy éppen mit kellett volna olvasnom Páskándi Gézától, már a határ túloldaláról (1974-ben költözött át; talán, hogy számomra is váratlanul, nyilatkozott a *Népszabadság*ban?). Kőrösi különös természetére nem először és nem utoljára utalsz, szőrösszívűségéhez lassan hozzászoktunk – Gáll Ernőnek írt egyik levelében, 1980-ban találok most hasonló esetre való hivatkozást –, de érdemeit tekintve igazatok volt-van (erről szól az 1998-as Kőrösi József Emlékkönyv); sokan mondjátok, nem kis mértékben neki köszönhető, hogy a *Valóság* olyan hangot és olyan színvonalat képviselt, 1991-ig (nyugdíjba kerüléséig). Azért páran ott voltatok mellette...

Nincs semmi baj, levelezésünk, együttműködésünk – szerkesztőségeink közt is – folytatódik.

*

Bp., 1980. január 2.

Kedves Lajos,

az első megnyilatkozásom: hogy a fenti dátumot kellett leírnom. Az évszámnak nem örülök, gondolom, Te sem örülsz. De hát ezt teszi Veled, velem, mindnyájunkkal a közönyös idő.

Boldog Új Évet tehát.

És térjünk a tárgyra.

Megkaptam a leveledet is, a karácsonyi lapodat is. Hogy nem válaszoltam korábban, annak alapvető oka, október-novemberben egy hónapot töltöttem Indiában, ösztöndíjasként. Utána pedig majdnem rögtön elmentem Jugoszláviába, ahol az Optimistákból *(remélhetőleg) készülő TV-film forgatókönyvírójaként vettem szemügyre mindazon kapualjakat, háztetőket és miegyebeket, amelyek (egyik) mesteremmel, Ervin Izidoroviccsal, valamilyen kapcsolatban voltak, annak idején.*

*Egyébként, azt hiszem, jól vagyok, megvagyok. Sokat írtam ebben az évben, két könyvem jelent meg, mindkettőben nevedre szóló ajánlás várja a megbízható futárt Kolozsvárra. (*Közelítések *című tanulmánykötetemről és* Hippivilág *című üde melléktermékemről van szó, hogy igazodjam a filológusi hűséghez is, az öröklét által elvárt időrendiséghez is.) Egyetlen kudarcélményem, hogy a Neked szóban és írásban rengetegszer jelzett regényem még mindig a Magvető fiókjában lappang, Kardos igazgató szeszélyének kiszolgáltatva. De közben írom a soros regényemet, mi mást tehetnék.*

Még mit magamról? (Ami érdekelhetne, s amennyi kijön belőlem, közismerten szemérmes emberi állatból.)

Mondjunk annyit, hogy

1. nagyfiam, akit hol S. Miklós, hol S. Miklós Áron néven ismerhettél meg első írásos termékeiből, Hódmezővásárhelyen döglődik, mint előfelvételizett katona. Ami annyit jelent, hogy havonta kétszer le-Trabantozom hozzá, lelki meg szellemi vigaszt biztosítani. Oda-vissza egy nap,

majd Te is megtapasztalod Istvánnal meg Lászlóval, hogy ilyenkor mi a magyar istene.

b. Kisfiamat, Gergelyt elvitte a válás értelmében az anyja, ami annyit jelent, hogy kisfiam a hétnek kb. a felét tölti nálam, úszik, teniszezik, meglehetős pénz ellenében.

c. Természetesen a régi lakáscímre írjál a továbbiakban, mert természetesen a régi lakásomban maradtam (1111 Bp.; Egry József u. 36./XI.). Persze nem kevés anyagi áldozatok árán, meg egyéb áldozatok árán, de ezekről inkább nem írok most, majd olvasd ki az életmű soros fejezeteiből.

d. Nem élek egyedül a fentebb megadott-biztosított címen, amilyen szenvedélyes házasodó vagyok, meglehet, legközelebbi pesti előfordulásodkor harmadik feleségemnek vagyok képes bemutatni. Aki civilben gyógypedagógus, tehát célszerű a foglalkozása. (Engem illetően.)

Ennyit magamról.

Rólad.

Hogy időrendben haladjunk.

1. Remélhetőleg Te is, Marino is örömmel olvastátok Voigt Vili recenzióját a könyvről szerény lapunkban.

2. Kell-e mondanom, mennyire boldoggá tesz, hogy kolozsvári barátom doktor *immár? Úgy hiszem, azt kell mondanom magamban, hogy nem kell bizonygatnom. Lihegve várom a* Szárny és gyökér *tiszteletpéldányát, természetesen régóta eldöntöttem, hogy írni fogok róla (vagy az Ésbe, vagy a Tükörbe, vagy saját lapomba). Valahogy úgy sejtem, ez lesz eddigi legjobb, legérdekesebb könyved.*

3. Tamás Gazsitól is, más utazóktól is épp eleget hallok ahhoz, hogy 1980-ban ne szándékozzak Kolozsvárra utazni. Máig megfeküdte a gyomromat a '76-os látogatás, hiába voltak oly példátlanul kedvesek a vendéglátóim. A legnagyobb baj, hogy mindenki fél-elmebeteggé válik, mondta volt legutóbb Gazsika, a legjobbak is lassacskán. Kivéve Kántort, neki acélból vannak az idegei. Jólesett hallanom (NB.: Gazsika ugyan itt él, de öles léptekkel közeledik a fél-elmebeteg állapot felé.)

Nagyon remélem, hogy ezt az évet is a szokott gőzhangya-tempódban dolgozod végig. És sajnos, magam se tudok annyit olvasni, mint kellene: egyre hatalmasabb toronyban halmozódnak fel a nem-tudom-meddig-és-mikorra félretett könyvek.

Lajoskám, minden jót Neked is, a családnak is. Ne várj hat hónapot a válasszal, s gyere minél előbb Pestre.

Sok szeretettel ölel:

Mihály

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Kántor Lajos
Korunk Szerkesztősége
CLUJ-NAPOCA
Str. Mócok 7.
Romania

Budapest, 1980. márc. 18.

Kedves Lajos!

Jó pár hete hosszabb levelet írtam, amelyben beszámoltam mindenről, s kérdeztem ezt-azt. Egyebek közt frissen megjelent könyvedre is igényt tartottam. Már most aggódom, nem kallódott-e el a levél, mert Pomogátstól hallom, hogy ő már megkapta a neki szánt példányt.

Én is várom a magamét, hogy írhassak róla. Életjeleidet remélve sokszor ölel

Mihály

*

Budapest, 1980. április 20.

Kedves Lajos,

mire ezt megkapod, gondolom, már visszaérkeztetek London-országból, ha egyáltalán eljutottatok oda. Most csak annyit, hogy:

1. Kaptam Tőled egy bukaresti képeslapot, gyöngybetűiddel teleróva, a fele olvashatatlan, megfejthetetlen.

2. Kaptam Tőled egy ún. útirajzkönyvet, amelyet recenzeáltam a Tükör*ben, mindjárt megjelenik.*

3. <u>Nem</u> kaptam Tőled tanulmánykötetet, csak Pomogáts Kulu lakásán láttam egy neki dedikált példányt.

4. Két, Neked szóló könyvem még mindig nem kelt útra, mert akárkiben nem bízom meg.

5. Adós vagy egy hosszabb, gépelt levéllel.

És, gondolom, adósok vagyunk egymásnak egy hosszabb, négyszemközti nagy beszélgetéssel.

Én, sokféle okokból, a közeljövőben nemigen szándékszom a Román Népköztársaságba utazni. Remélem, Téged viszont mihamarébb fővárosunkban üdvözölhetlek.

Minek reményében ölel és mielőbb
látni (de legalább olvasni) kíván:

Mihály

*

Elérkeztünk hát a nyolcvanas évekhez. Te a *Közelítések*kel köszöntöttél be, legalábbis hozzánk; Joyce, Musil, Malamud, Enzensberger, Mailer – Krúdy, Sinkó Ervin, Déry, Lukács –, nem győzlek csodálni, mit vagy képes befogni. A *Szárny és gyökér*, az én „cserepéldányom" Hozzád képest szerény kísérlet a világ (hozzám elérő részecskéjének) befogadására. (Szívesen olvasnám újra, hogy mit írtál róla a nekem kedves *Tükör*ben, Fekete Sándor igényes, általam is frekventált képeslapjában.) Te panaszkodsz, hogy olvasatlanul halmozódnak a könyvek íróasztalodon? Örök irigységem kísér informáltságod követhetetlenül gazdag voltáért.

Fiaink – érthetően egyre gyakoribb téma. Természetesen büszkék vagyunk rájuk. Izgulunk, hogy túllegyenek a katonaságon, aztán jön a pályára-állás. Miklós fiad kezdi a sort, valóban ígéretesen, persze, hogy örülök sikereinek. Az én érdemi (apai) beszámolóim későbbre várhatók, büszkeség-versenyben kívánva maradni.

Kevésbé vagyok büszke „doktorságomra". (Azóta az MTA-tól is szereztem egyet, szaporodnak tehát a címek, bár remélem, továbbra sem szenvedek cím- és rangkórságban.) A doktori – Nálatok kandidátusinak megfelelő – fokozatot egy olyan témával kaptam meg, amit Te indulásból nemigen szerettél – líraiság a prózában –, de ezen sem fogunk összeveszni. *Líra és novella* cím alatt jelent meg pár évvel

később a Kriterionnál ez az értekezés – és a kolozsvári egyetem magyar szakosainak előírt bibliográfiájaként szerepelt. A „hírnevemet" persze inkább más műveimmel kívánnám táplálni, de azért jólesett, amikor erről a tényről tudomást szereztem. Egyezzünk meg abban, hogy a doktorságnál fontosabb (volna) nekem az íróság – legalább esszé-szinten. (Mi az, hogy legalább?)

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Budapest, 1980. augusztus 5.

Kedves Lajos,

leveledet megkaptam, majd nem sokkal később – gondolom, Ilia druszám közvetítésével – a Szabadi [!]-tanulmány is befutott. A múlt héten magam is befutottam Jugoszláviából (kitűnő helyen kitűnő két hetet töltöttem, legközelebbre tudok tippeket adni), most törlesztem az ilyenkor mindig roppantra nőtt levél-adósságomat.

Tehát, haladjunk sorjában.

1. Leveled tökéletesen kielégítette információ-zabáló szükségletemet. (Kivéve egyetlen pontot: nem jelezted, volt-e módod belenézni-beleolvasni könyveimbe.) Újból elgondolkoztam, hogy nem szükségszerű elmebetegnek vagy félig-meddig elmebetegnek lenni, ha az íróértelmiségi negyven fölött tart. Benned mindig az tetszett (gondolom, Neked is bennem), hogy megmaradni igyekeztél racionalistának. Imponáló a munkabírásod, a munkaigényességed: mintha tükörbe néznék. Holott korosztályunkban (mert, mint észrevetted, a köztünk lévő párévnyi korkülönbség ma *már nem jelöl semmit) egymás sarkát harapja a sok üldözéses mániás, alkoholista, nárcisztikus, erotomán, korai agyérelmeszesedéses volt-lángelme, Pesten ugyanúgy, mit kincses Clujon. Nem szeretek pletykálkodni, egyetlen példa, szociológiai minta gyanánt: T. G. M. (aki pár éve, magánvéleményem szerint majdnem lángelmének számított) mióta itt van, kevés sort írt le, semmilyen felvállalt fordítását nem végezte el, ezzel szemben lohol, nyüzsög, alkalmasint alkoholizál, s magánéletében játssza a fiatal Lukácsot a századelőn. Szóval, summázva: fogjunk kezet – egyelőre látatlanban – magányos épenmaradottak.*

2. Kőrösi. Mostanában mást sem teszek, mint szóban-levélben mentegetem. Legutóbb Ernőnek írtam, amit Neked most: világéletében modortalan volt, mostanában beteg is volt, öregszik, nő a hasa, viselkedni sosem akart, most egyre kevésbé, nekem is sok bajom van az ingerlékenységével, a makacs-merev előítéleteivel. De, de*: ez nem nagy mellény, ellenkezőleg, a nem létező mellény kompenzálása. Továbbá a* Valóság *c. – mégiscsak valamit érő – világlap nem létezne* így *nélküle. Különben, amikor futó ottjártadban megpendítetted a témát, akkor Szabadiról [!] legfeljebb a vonatkerekeket tudta.*

És ez átvezet a következő témához, merthogy a tanulmányodat holnap adom Kőrösi kezébe.

3. Szerintem az írás kitűnő*, bár Tőled szokatlanul* szabálytalan*. A műfajában is, a szerkezeti építkezésében is. Persze, értem ezt a szabálytalanságot, arra való, hogy arról beszélhess, amiről beszélsz: ezért* kitűnő *az írás. Szerkesztőként egyetlen negatív megjegyzésem van, nevezetesen, a dolgozat még a mi lapunkba is hosszú. (Azóta szépen átgépeltettem.) Barátként és magánolvasóként szintén egyetlen gondom van: a rengeteg idézetből kiderül, hogy Sz. L. – legalábbis* abban *a korban – igencsak rossz verseket* is *írt. A magatartás lehetett akármilyen, de a szöveg: néhol egyenesen gyatra. És ez a gyatraság itt úgy domborodik elő, hogy Te – az esszéista – nem beszélsz róla.*

Namármost: Sz. L. nekem is eddig csak a verselméletéből volt igazán ismerős, a verseit-novelláit-tanulmányait igen hiányosan ismertem. Asztalomon az általad szerkesztett kötet, most pótolom a műveltségi hiányaimat.

Summázva: dolgozatodat mindenképp meg kívánom jelentetni. Nem hiszem, hogy ne sikerülne. De majdnem biztos, hogy rövidítésre kell, hogy kérjünk. Kérlek, mielőtt hivatalosan *is jelentkezem: nézd meg a kéziratot, mit és mennyit tudnál húzni.*

Hát most ennyi jött ki belőlem. Holnap este jönnek hozzánk vendégségbe Pomogátsék, plusz Gömöri a nagylányával, plusz az én nagyfiam, aki pár napja szerelt le, s akinek műveit – remélem mindhármunk érdekében – valaha nemcsak olvasni, de recenzálni is fogod. Majd Rád, Rátok is koccintunk.

Szia, Lajos, majd jelentkezem nemsokára, szerkesztői minőségben.

Ölel barátod:

Mihály

Ui.: Ernőtől kértem a legutolsó könyvét, de még nem érkezett meg. Szólnál neki?

Ui.2. A két fiam csontig rágja a fülem, hogy mikor megyünk már Erdélybe a halott ősöket s a még élő rokonokat meglátogatni. Ugyanakkor ijesztő hírek érkeznek például a latrinaállapotról és az ivóvízminőségről. Kérdezném ezzel kapcsolatban a következőket (az esetleges utazás csak jövő tavasszal lenne aktuális):

a. ha jól emlékszem, legutóbb hagytam valami pénzt a Korunk*nál, illetve Nálad. Jól emlékszem? S ha igen, mennyi ez?*

b. ha mennénk: elképzelhető-e, hogy egy-két éjszakát egy kb. öttagú család el tudna tölteni kincses Clujon, szállodában, normális emberi körülmények között?

c. elképzelhető, hogy fenti esetben nem kell majd szembetalálkoznom az utcán Deák Tamással, legszervesebb erdélyi barátommal, akinek összes műveimet köszönhetem?

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Budapest, 1980. szeptember 4.

Kántor Lajos
Kolozsvár
Korunk Szerkesztősége

Kedves Lajos!

Sajnos, rossz hírt kell közölnöm. Legutóbbi levelem óta valamennyi kollégám visszatért szabadságáról, mindenki elolvasta a tanulmányt. Demokratikus szavazás után az a szerkesztői döntés született, hogy tanulmányodat nem fogjuk közölni. Az alábbi okokból:

1. Lévén a Valóság *az egyetlen társadalomtudományi folyóirat, legalább fél tucat irodalmi folyóirat mellett, egészen különleges esetekben adunk csak helyt* egyetlen *írót taglaló dolgozatnak. Akármennyire fontos jelensége is Szabédi az egyetemes magyar irodalomnak, az ő esetében sem tehetünk kivételt. Ezzel szoros összefüggésben.*

2. Különösen akkor nem, ha a tanulmány ennyire hosszú, és nehezen képzelhető el az érdemi lerövidítése.

3. Ahogy ezt múltkori magánlevelemben már jeleztem: az adott időszakban Szabédi túl sok gyenge verset írt, olykor szinte klapanciákat is. Bármennyire más az elemzési szándékod: akaratod ellenére, malgre lui *ez meglehetősen rossz fényt vet az akkori Szabédire.*

4. Végül, de nem utolsósorban: a szerkesztőség úgy véli, hogy a tárgyalt időszak meg a tárgyalt szerző együtt meglehetősen kényes. Félő, hogy a közlésből nemzetközi bonyodalom támadhatna, ami esetleg sem a szerzőnek, sem a szerkesztőségnek nem tenne jót.

Hát ennyi van. Rettenetesen sajnálom, hogy így történt, de ezúttal kisebbségben maradtam a tanulmányodra vonatkozó véleményemmel. Nagyon remélem, hogy ez a fordulat nem rontja meg a lapunkhoz fűződő, régi kapcsolatodat, pláne nem a kettőnk barátságát.

Küldjem tovább a kéziratot valamelyik másik folyóiratnak? Melyiknek?

Ha időd és kedved engedi, kérlek, írj néhány sort erre a levélre is, múltkori levelem néhány kérdésére is.

Baráti szeretettel üdvözöl

Mihály

*

Szabadi – pontosabban Szabédi. Hihetném, hogy leveled gépbe írása során melléütöttél. (Kétszer is?) Mindenképpen jellemzőnek vélem ezt az elírást: nem Téged jellemez, Mihály, sokkal inkább a kort, az erdélyi és a magyarországi irodalom viszonyát, az adott (mikorra adott?) időben. Szegény Szabédinak folyamatosan nem volt szerencséje. Hiába írt róla (*Alkotó szegénység* című verskötetéről) felfedező kritikát Illyés Gyula a *Nyugat*ban, 1940-ben, egy évvel később pedig ugyanitt (a novelláiról) Schöpflin Aladár – negyven év eltelte után sem tudnak róla Budapesten. A helyzeten nem változtatott a Magvetőnél napvilágot látott, külsejében is impozáns kötet, a válogatott művek *Enyém ez a történelem* cím alá gyűjtése (a már Magvető-szerkesztő Keresztesi Éva segített a megjelentetésében). Persze, mint aki sok évtizeden át foglalkoztam Szabédi életművével, igazán tudom, hogy volt mélypontja is (a negyvenes-ötvenes évek fordulóján), ám aligha alaptalanul tartották rendkívüli tehetségnek olyan kortársak, mint Jékely Zoltán, Makkai László, Mikó Imre – és a fia-

tal Örkény is megkereste levélben Szabédit, amolyan véd- és dacszövetséget ajánlva fel. Neked sem sikerült meggyőznöd szerkesztőtársaidat a Szabédit bemutató-elemző tanulmány érdekében. Ugyancsak korjelzőnek látom a szeptember 4-i leveledben található 4. pont alá sorolt érvet: a tárgyalt időszak meg a tárgyalt szerző együtt meglehetősen kényes, és félő, hogy a közlésből nemzetközi bonyodalom támadhatna, ami esetleg sem a szerzőnek, sem a szerkesztőségnek nem tenne jót. (Ez nyilván Szabédi párthoz való viszonyára, az 1956 körül történtekre, a kolozsvári magyar egyetem felszámolására és a költő-professzor öngyilkosságára értendő.) „Kisebbségi" álláspontod természetesen dicsérendő, Kőrösiék „többségi" magatartásán nem csodálkozom: most utólag pedig sajnálom, hogy ezt a *Valóság*-epizódot elfelejtettem megemlíteni *Erdélyi sorskerék* (Szabédi László és a történelem) című könyvemben – amivel 2001-ben azt a bizonyos MTA-doktori címet elnyertem. (Jegyezzem ide, csekélyke rehabilitációként: 1983 decemberében lehoztátok *A Termés és az uralkodó eszmék* című tanulmányomat, amely Szabédi szerkesztői és gondolkodói nagyságából ugyancsak érzékeltet valamit.)

Látom, néhány év elteltével is kísért Deák Tamás árnya. Ezt még explicitebben megtalálom a Gáll Ernőnek 1980 júniusában küldött levélben. (Innen idézve: „Nekem is fáj a szívem, hogy '74 óta nem jártam felétek. Azóta voltam Amerikában, Indiában, de mint köztudott, Erdélyt semmi sem pótolhatja. Tartózkodásom egyetlen oka, hogy – primitív brutalitással fogalmazva – nem óhajtok Deák Tamással szembetalálkozni Kolozsvár utcáin. Én rinocérosz-bőrűnek tartom magamat, de ez az ügy még ma is nagyon eszi a lelkemet, lévén, hogy tetemes erkölcsi, s főként pszichés károkat okozott nekem. De majd túlleszünk rajta." – Ugyanitt említed, fájdalommal, a *Korunk* és a *Valóság* meglazult kapcsolatát, név szerint Kőrösit – „tüskés-morcos lélek" –, de mentegeted is őt: „a felhám arany szívet takar". Nos, nemrég egyik budapesti kortársunktól, irodalomtörténész barátomtól, a kitűnő Poszler Gyuritól azt hallottam, meglepetéssel, hogy Kőrösi nem szeretett Téged. Ehhez képest hosszú időn át sikeresen dolgoztatok együtt.)

*

Budapest, 1981. július 8.

Kedves Lajos,

köszönettel megkaptam régtől esedékes leveled. Előtte már nőnemű rokonod is felhívott, üzeneted átadandó. Kezdem tehát a dolgok közepén, miszerint:

ez évben vagy legalábbis ez év nyarán-őszén se egyedül, se családostól nem tudunk felétek utazni. Ennek temérdek oka van, nem utolsósorban az ismert magyar közmondás, miszerint sajthéjszaggal csak az egér farka képes jóllakni (ld. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág, Facla, Temesvár, 1978. 233. o.). Helyette adódott egy bulgáriai út, Jugoszlávián keresztül, ezt fogjuk augusztusban megkísérelni.

Térek a tárgyra, azaz az információcserére.

1. Miklós fiam jelentékeny eredménnyel abszolvált a Bölcsészkar első évfolyamán. Lengyel riportja miatt (is) zúzódott be a Mozgó Világ *3. száma, jól kezdi tehát pályáját. Ha a továbbiakban a S. Miklós Áron névvel találkozol (remélhetőleg minél többször): tudd, hogy ő az. – Gergely fiam is jól végezte az V. általánost, jutalmul jön velünk Bulgáriába. Ő még nem ír, de elhatározott szándéka, hogy a Bölcsészkarra iratkozik be, történelmet kutatni.*

2. Megjelent az elmúlt öt évben írt novelláim gyűjteménye,* Babilon hercege *címen, megbízható futárra vár, hogy a kezedbe tegye le. Azt hiszem, nem rossz. Nem rossz* kisebb írások *egyvelege, két regény között.*

3. Addig készültem-vártam K. Lajosról Cseréppostát *írni, míg kiment alólam a szőnyeg: volt* Cserépposta, *nincs* Cserépposta, *felmondtam, búcsúmat az* És *első júliusi számában olvashatod. Nem lehetett tovább csinálni, kisebbrészt az energiám szétforgácsolása, nagyobbrészt az* És *szerkesztőinek kitüntetett inkorrektsége okából. Méliusznak nyilván könnyebb Hajdu Győző angyalmalac-szárnyai védőőrizetében a dolgát végezni. – Most tehát nagyjából szabadságon vagyok, ami azt jelenti, hogy a mindig esedékes kisebb-nagyobb mellékmunkák mellett csakis a soros regényemen dolgozom.*

4. Elbűvölő – nem először, remélhetőleg nem utoljára – a félig kész, az eltervezett, a készülő, a majd csak ezután készülő munkáid rendszerezett lajstromát elolvasni. Leginkább kettő érdekel. Egyrészt a Szárny és gyökér *folytatása (természetszerűen). Másfelől és talán még inkább:*

mi lesz ebből a Vallani és vállalni*ból. A júniusi* Korunk*ra megkülönböztetetten odafigyelek majd.* Cseréppostám *– sajna – nincs többé, hogy regisztrálni tudjam, be kell érned a magánvéleményemmel.*

5. Mégiscsak egyforma – sokban egyforma – génekből lett előállítva a biológiai alkatunk is, meg a belőle fakadó személyiségképletünk is. Tudniillik – tíz éve éppen – én is harmadik nekifutásra szereztem meg a jogosítványt.

Egyébként minden jól van. Mármint, ha leszámítjuk a körülöttünk zsivajgó külvilág ilyen-olyan zsivajait.

Szerinted mikor látjuk egymást? Mármint itt? Egy régtől húzódó, szünetjel nélküli, négyszemközti beszélgetés időtartamára?

Szeretettel üdvözöl,

barátod:

Mihály

** 1974–1979*

*

Sajthéjszag és egér farka metaforád természetesen pontos (de lesz még sajthéjszagúbb is, az évtized vége felé) – szellemiekben azonban egyelőre nem állunk olyan tragikusan. Nézem, hogy miért is kellett megkülönböztetetten ráfigyelned az 1981. júniusi *Korunk*ra; azt hiszem (negyed századdal később), jogos volt a figyelemfelhívás. Szívesen ajánlanám, hogy olvassuk újra a lapszámot, sok érdekességet fedezhetnénk föl benne együtt, 2006-ban. Akár egy Dorin Tudoran-vers magyar fordításával jelezhetném az „érdekességek" természetét. (A *Vallomás* fordítójának, a hozzám közel állt kollégának, Ritoók Jánosnak a neve már gyászkeretben áll.) A nemsokára Amerikába disszidáló román költő a „vattába rejtve" őrzött „gyönyörű szavakat" kénytelen fölcserélni, mert buldogok vicsorognak rá, „vértől gőzölgő agyarak";

kétségbeesve markolom
a sintérek szerszámát
s a jövőbe tekintek
bizodalommal –
szégyentelen bizodalommal!

Több költő és prózaíró szerepel a júniusi *Korunk*ban, jobbak is, mint az egykori népi-helikonista Kiss Jenő, mégis tőle idézek a kö-

vetkezőkben, a számomra kellemes meglepetésként ható 1981-es pillanat visszaidézésére. *Elrendelések* címmel három kortársára emlékezik Kiss Jenő, mindhárom (amint hogy azokban az években ő is) a *Termés* (1942–1944) köréhez tartozott, és 1981-ben már mind a hárman halottak; Horváth István, Asztalos István és Szabédi László – három különböző, „népi demokrácia" magyarázta pályamódosításokkal tarkított (ebben részben közös) sors. Nem részletezem ezeket az életpályákat, csupán Szabédire utalok ismét, az ő súlyos csalódására – és öngyilkosságára. Erről írja itt Kiss Jenő:

Példát akart mutatni mindig ő,
de akkor nem. Nem várta, hogy kövessük,
csak rájött: rossz tanuló az idő,
megérdemli, hogy magunkból kivessük,
nem várta: zúzzuk mi is szét agyunk,
csak annyit mutatott meg: kik vagyunk.

Tulajdonképpen ezt próbáltuk körüljárni a szóban forgó *Korunk*-számban, a banális (az elvtársaknak szóló) „Író és társadalom" fejléc alá besoroltan. Szó van itt Gaál Gábor sorsának tragikumáról, az egykori Korunk-munkatárs, mára meglehetősen elfelejtett Remenyik Zsigmondról (rá Méliusz emlékezik), Egyed Péter a megújuló Sütő Andrásról ír. De valljam be, nem rájuk gondoltam elsődlegesen, amikor beajánlottam a júniusi lapot, hanem az *Írástudóink felelőssége (Arcok – szövegkörnyezetben)* gondolatmenetére, érvelésére – ez utóbbit ugyanis én követtem el. A harmadfél évtizede tartó Gaál Gábor-kultusz után a két világháború közötti erdélyi magyar irodalmat, sajtót némiképpen más megvilágításban akartam láttatni, kiemelve például Kuncz Aladár szerepét, a „Vallani és vállalni" vita és a *Termés* folyóirat jelentőségét. Közelebb kerülni a tényekhez, a szövegekhez – azt hiszem, ebben a „szolgálatban" készült több év munkáját tükröző tanulmányom, s ezt akartam felmutatni Neked. A kísérő képanyagot is beszédesnek gondoltam – Cseh Guszti rézkarcaiból válogattunk (a *Hatvan főember* sorozatát januárban mutattuk be, Benkő Samuval, Kányádival, a Korunk Galériában), G. G. mellett a miénknek (a mai *Korunk*énak) mutatva fel Kunczot, Tamási Áront, Kós Károlyt, az elődök közül Bolyait, Kótsi Patkó Jánost, Petőfit és Bethlen Gábort. Röviden, a normalitást próbáltuk visszahelyezni jogaiba. *És*-beli *Cseréppostá*d búcsúszövegében Te is erről a szándékról be-

szélsz: „...értelmiségi kötelességünk, hogy az így-úgy felfogott dolgokat és magyarázatokat minél több embertársunk tudomására hozzuk". Amikor ebben így vagy úgy akadályoznak, lelépünk. Vagy megkíséreljük visszahódítani a terepet. Talán ez az igazán előrevivő magatartás. De lehet, hogy más fórumot kell keresni. (Ítélkezni csak a tények ismeretében szabad.) Most utalhatnék az én többszöri kivonulásomra az *Ész*ből – legutóbb, amikor visszautasították a Szilágyi Pista regényéről, a *Hollóidő*ről szóló írásomat, nyilvánvalóan „ideológiai" meggondolásból (értsd: csoportérdek) –, de ne fussunk túlságosan előre az időben.

*

Budapest, 1982. január 26.

Kedves Lajos,

annyira megörültem levelednek, hogy szinte *azonnal válaszolok (ahelyett, hogy némi hallgatással bosszulnám meg kivételesen hosszú, fél évig tartó hallgatásodat). Sajátos módon Te is többször eszembe jutottál mostanában. Fúrom-faragom az új regényemet, ami – nagy szóval – valamilyen „totális" szöveg kívánna lenni, teljes életemet felidézendő. Teljes életembe – úgy látszik – Te is beletartozol.*

Haladjunk sorban:

1. Igen, ez történt a nyáron: amíg Ti az Adrián, addig mi Bulgáriában. (A létező szocializmus ezen országáról most annyit, hogy kétszer jártam benne.) Ez nem nyaralás volt, hanem gyermek-felvilágosításra szánt akció – két gyermekkel voltunk –, minek következtében Jugoszláviából csak Belgrád jutott Bulgária előtt, majd a Székelyföld, Bulgária után. Kettő napot ültünk Vásárhelyt a rokonoknál, Kolozsvárra épp az augusztus 23-i ünnepségek kellős közepén érkeztünk, amúgy is kiszaladtunk az időből, tehát szintę megállás nélkül jöttünk haza.

2. Valóban, kettő könyv félretéve számodra: Babilon hercege *(novellák) és* A törvénytevő *(ama hat évig fekvő s a múlt ősszel végre megjelent regény). Nekem a legkínosabb, hogy még nincsenek a kezedben, de mostanában nem akadt a környezetemben felétek utazó. Ha valaki jobb embered mostanában erre utazik, keresne meg, a könyvek átvétele céljából.* Nagyon *kíváncsi lennék a véleményedre; mint köztudomású, mindig kíváncsi vagyok a véleményedre, ezúttal különösen. A megjelent kritikák jobbak, rosszabbak, nem mindig mérvadóak. Barátnődé, Berkes tanárnőé különösképp nem, de ez már egy szóbeli történet. (Barátnődet személyesen nem ismerem, vagy legfeljebb egy köszönés erejéig ismerem, de párbajt vívtunk az öngyilkos lángelme, Hajnóczy ügyében.) G. Ernőnek mondanád meg, hogy* természetesen *az ő számára is várakozik kettő példány.*

3. A múlt évben aktuálmunkák mellett főként készülő regényemet csináltam, a szokásosnál is nehezebben. Ez most nagyregény kívánna lenni, potom 400 oldalon. Mintegy félévnyi munkám van hátra vele (talán több is).

Cseréppostám *fél év után kimúlt, mint tapasztalhattad, sokféle okokból. Visszhangja vegyes volt, magam is vegyes érzelmekkel emlékezem vissza a cserepeire. Főtanulság: aki az adott keretek között nem tud szuverén lenni, ne tegyen úgy, és ne hitesse el magával, hogy szuverén lehet. Java darabjait most igyekszem egy elegyes esszékötetbe átmenteni.*

4. Családi állapotom rendezettnek mondható. Az általad is – Pomogátséknál – megismert Ilonával vagyunk együtt, úgy is (többek közt) mint gyógypedagógus a gyógypedagógiára szorulóval. Egyelőre továbbra is két lakásban. (A lakáskérdés még viszonylag kedvező anyagi feltételek között is bonyolult jelenség, gondolj például Pomogátsékra.) Miklós fiam szociológia-népművelés szakon a második évi vizsgáit gyűri éppen. Fejében kusza prófétai és írói tervek, fejében továbbá a lángelme és a korlátozott tárgyi tudás különös habaréka. Gergely fiam szorgalmas általános iskolai tanuló, már ő is gyenge matematikából, már az ő útja is a bölcsészkar irányába mutat, nyílegyenesen.

5. A világállapot taglalása – Varsótól Kolozsváron át Budapestig – nem e levél témája. Még csak a (feltehetően nagyobb füstöt, mint eredményes lángot termelő) írószövetségi közgyűlés lényege és adalékai sem. Ide most annyi tartozik, hogy a körülményekhez képest a Valóság *él és virul, elértük a 19 000 példányt, a lap megjelenése után általában három-négy napon belül elfogy. Nem a mi érdemünk, hanem a körülményeké meg a konkurencia gyöngeségéé. A 82. 2. számból okvetlenül próbálok küldeni példányt – többféle érdekesség akad benne.*

6. Nyári programunk még teljesen cseppfolyós halmazállapotban, de úgy fest, július második felében itthon leszünk, s boldogan láthatjuk egymást. Nálunk áprilisban lesz a tavaszi iskolaszünet, elképzelhető,

hogy akkor ellátogatnánk Kolozsvárra. Kérlek, válaszolj egzakte: ha előre megbeszéljük, pár napra akad-e akár szállodai, akár magánszállás négy főre? *(Vásárhelyi rokonaink véleménye ebben a kérdésben mindig ingatag, és sosem célszerű, félnek az istenadták.)*

Drága Lajos, együttömben, leveled fölötti örömömben: ennyi. Újabb bizonyságul, hogy kapcsolatunkban én *vagyok a pontosabb dokumentátor. Ahogy ezt majd levelezésünk közreadója Budapesten vagy Bukarestben, valamikor a jövő században, tényekkel is bizonyítani fogja.*

Ezúttal ne hallgass fél évig. És küldjél valaki jóembert a könyvekért.

Szeretettel ölel náladnál is öregebb barátod:

Mihály

*

Bp., III. 23.

[Valóság-fejléces levélpapír]

Drága Lajosom,

hosszú, tartalmas levelem vár válaszra. Válaszoljál tehát. És boldog lennék, ha megolvasnád a mellékelt két [kettő, 2] darab könyvet.

Ölel: Mihály

*

Babilon hercege és *A törvénytevő.* Ideálisan kézbe való, csinos (Budapesten ma úgy mondanák: aranyos) kötetek, mintha a Szépirodalmi és a Magvető összebeszélt volna, a méretet illetően. Mindkettőben 1982. márciusi az ajánlás. Engedelmeddel most a családi ihletésű elbeszélések könyvére reagálok, mert újabban én is hasonló cipőben járok. Hálistennek, ezek a sajátos műfajú írások csöppet sem „aranyosak". A legközvetlenebbül személyes történetek keverednek a történelemmel, utazások emlékei barátok megidézésével, klasszikusok beidézésével. Három, nem éppen véletlenszerűen kiragadott név (mottóból, ajánlásból, leírásból): Csoóri Sándor, Páskándi Géza, Örkény István. Tárgyszerűségbe rejtett szenvedés (a dr. R. K.-nak ajánlott *Szövetség*ben), „falfeliratnak" nevezett magyar história. Mindent befogadni akaró, habzsoló természetedet pontosan tükröző próza. Ezt bizony az utókornak illene számon tartani. Amivel mostanában én

foglalkozom – nem programszerűen kezdtem, levelek, dokumentumok kerültek elő, szinte esetlegesen, de most már folytatni akarom –, az én „kapuim" főként az újabb korokra nyílnak; lehet, hogy meglepetést tudnék szerezni velük Neked. (Esszé? Próza? Száraz emlékirat?) Akarva-akaratlanul a világállapot taglalásába is beleütközöm. (Az én tapasztalataimból hiányzik a Közel-Kelet, Belső-Ázsia, India. És a Te számtalan olvasmányod jelentős része. Helyettük itt a bő kisebbségi tapasztalat, az 1990., sőt a 2000. utáni évekből is.) Ahogy látom, ez a mi mostani közös könyvünk is amolyan kapuvá (a harmadikká) válik.

Irigykedve olvasom a híradást a *Valóság* 19 ezres példányszámáról. (Ennek mi, a *Korunk*nál, kivételes esetben, a Kós Károly – Kalotaszeg szám, az 1973. novemberi alkalmával, alig harmadát értük el, máskor a negyedével-nyolcadával megelégedtünk, hogy aztán a tizedét próbáljuk legalább megcélozni.) Ma már hihetetlen ez a szám, Budapesten is. A *Valóság* pedig, a címében utód, hát... Újabban azt hallom, hogy talán meg is szűnik. (Nem csodálkoznék.)

*

Budapest, 1982. július 2.

Kedves Lajos,

nem, igazán nem állítható, hogy magánlevelezésedben (legalábbis az énreám vonatkozó hányadában) oly pontos lennél, mint objektivált életművedben általában. Sebaj, végül is tegnap megérkezett rég várt, kétszer datált leveled. Rögvest válaszolok, s remélem, a levelet nem kell félbehagyva, egy hónapig (majd egy hónapig) félretennem (a gépből kivennem).

Legelőször persze – önző-hiú élőlény lévén – a könyveimre írtakra reagálnék. Nagyon elgondolkoztatókat közölsz, pro *is,* kontra *is. Tanulságos a magam hasznára-használatára, de kántorlajosi vonatkozásban is. A legtanulságosabb: nyílt ellenszenved Jakab vezér iránt. Honi kritikusaim általában épp az ellenkezőjét rójják fel: hogy túl ellenségesen kezelem Jakab vezért, s – tárgyilagosságba pólyázva – túl sok megértéssel az osztályvezető bírót. Talán olvastál egysmást a sajtóvisszhangból: a* Babilont *általában nagyon dicsérték,* A törvénytevőnek

komplex és ellentmondásos a fogadtatása. Mivel okos és érdemes emberek is *bíráltak (legmélyebben Csetri Lajos a* Tiszatáj*ban), ez esetben a szokásosnál alaposabban is spekulálnom kellett a véleményekről. (Barátnődet és régi vitapartneremet, Berkes tanárnőt* nem *számítom ide. Az ő írásos véleményén* nem *spekuláltam. De ezt tegyük el a személyes találkozásig.)*

Merőben más: családod, családom. Bizonyára a mi fejünk felett is elrepülőben az Idő Vaskalapja: a szemem tükrében két kamaszka-vasgyúró a régi kolozsvári házból, s lám, ki filmoperatőrnek, ki vízipólósnak... Errefelé sem más a szituáció. Miklós fiam tegnap repült el Angliába, hol egyebek közt Gömöriéknél is megfordul, Gergely fiam teniszezik és kamaszodik és rühelli olvasni A kőszívű ember fiait. *Ésígytovább, nyilván a sírboltunkig érően. – Mi az idén nyáron csak a Balatonra megyünk hosszabb időre (merthogy nem akarok folyamatosan kiszállni a regényírásból). Feltehetően július 25. és augusztus 10. körül nem leszünk Pesten. Nagyon örülnék, ha augusztusban találkoznánk – s a családi-baráti együttléteken túl négyszemközt is kommunikálhatnánk, részemről volna miről –, így hát a magam, Pestről való elutazása előtt igyekezlek a megadott magántelefonszámon este elérni.*

Egyebek:

1. Még megérkezése után, behatóan elolvastam a Líra és novellát. *Ez jelentékeny könyv, '82-ből nézve: egy irodalomtudósnak indult, s jelenleg* nem *(szerencsére nem) az irodalomtudósi státuszban tartózkodó szerző terméke. Nyáron ez lesz – ez lenne – az egyik beszélgetésténk. Hevenyészve csak annyit: szerintem előnyét is, hátrányát is viseli, hogy megszakításosan keletkezett, s az első megfogalmazáshoz képest tetemes késéssel jelent meg (a késést mind a fogalmazásmód, mind a jegyzetapparátus bizonyítja). Én – mint tudod – jobb szeretem az újabb keletű esszé-műfajodat, de még egyszer: fontos könyv, jelentékeny könyv. Az alaptézissel szemben tartom évekkel ezelőtti fenntartásaimat.*

2. Ha hozzájutsz és nincs jobb dolgod: egy üres (?) estén elolvasnád a kecskeméti Forrás *júliusi számában megjelenendő regénynyitányomat?*

3. Az általad gyűlölt Valóságot természetesen *érdekli esszé-fejezeted. Egyetlen, előzetes kérdés: a kiválasztott rész ne legyen – ha lehet – 25 gépelt oldalnál hosszabb, s keltse kerek, önmagába zárt írás benyomását. Drága Lajos, nem csak én szeretlek Téged. A* Valóság *is szeret Téged. Maga Kőrösi főszerkesztő is szeret Téged. Hidd el, s ebben a kivételes esetben* se *legyél elfogult, nem méltó hozzád.*

Látod, én aznap *fejeztem be levelem, amely nap elkezdtem. Megőriztem fölényem az utókor előtt.*

Ölel: Mihály

*

Budapest, 1982. augusztus 16.

Kedves Lajos,

utolsó levelem, illetve küldeményed ezek szerint keresztezte egymást. Ezúttal lapidárisan jelezném az alábbiakat:

1. Telefonon elért Lázár Irén (jól emlékszem a nevére?), elmondta az elmondandókat. Mint képzelheted, derűs kedvre fakadtam. Ezek szerint augusztusban nem látjuk egymást. Szabadasszociációs rendszerben eszembe jut hirtelen Beauvoir Mandarinokja. *Üsd fel – ha kezed ügyébe esik –, amit Portugáliáról ír, '46-ból. Jó emlékezőtehetségű, kiváló szemű riporter-regényírónő.*

2. A Balatonról hazatérve kéziratod és az ahhoz mellékelt cetlid várt. Ezúttal felhőtlenül jó hírt írhatok (végre, végre). Az írás kitűnő, *(szerintem) legjobb műfajod legjobb hagyományait viszi tovább. Ami fontosabb: ezúttal ez nemcsak a magánvéleményem. A kézirat elfogadottnak tekinthető, feltehetően már a novemberi számban hozzuk* (ha nem rogyik ránk addig a nemzetközi égbolt, amire azért vannak némi jelek). Most már elhiszed, ugye, hogy Kőrösi (a maga módján) szeret Téged?*

3. Minden egyéb ezek szerint későbbre halasztva. Én – ha élek – szeptember 13-án két hétre a SZU-ba megyek, Belső-Ázsiába, Taskentbe, Szamarkandba, holmi konferenciára. Ha élve visszajutok, elképzelhető-e (egyelőre elvben), hogy október valamelyik hétvégéjén csak úgy, kettesben átugornánk két napra kincses Cluj-Napocába? Ha elvben igen, a részletekről később.

Most (lapidárisan) ennyi. Reméljük a legjobbakat.

Ölel: Mihály

** rövidítés nélkül*

*

Fölényedet az utókor előtt, kedves Mihály, nem vitatom – sőt leveleidnek közlésével és kommentárjával bizonyítom is. Az Idő Vaskalapja – miként a nikkel szamovár – valóban elrepülőben a fejünk felett. Fiaink (a negyven közelében, vagy már túl is rajta) javában a bizonyítás korában járnak. A mi Istvánunk (ő is idősebb a Te kisebbikednél) és a Ti Gergelyetek kevésbé a nyilvánosság előtt teheti ezt – a vízipóló az orvosi pályára állás miatt félbemaradt (az ifjúsági válogatottságnál), legnagyobb sajnálatomra, így az unokáktól, István két fiúgyermekétől és kislányától várhatom, hogy az én nem igazán megvalósult sportbeli ambícióimat kiteljesítsék. (Teniszben még fölveszem velük a versenyt.) Miklósod tanulmányaival sokfelé találkozom, ebben a pillanatban épp az *Ökotáj*ban olvasom Tőle, egyetértéssel, hogy az ökológiai válság elmélyüléséhez hozzájárul a társadalom mediatizációja. Laci fiunk mostanság, az operatőri és rendezői diploma megszerzése után, főleg filmproduceri munkájával van elfoglalva, az Új Budapest Filmstúdió talán még a *Korunk*nak is tud segíteni, legalábbis a „határon túli" jelenlétben. Mellesleg: beválasztották az Európai Filmakadémiába.

Az Idő Vaskalapja szegény Berkes Erzsi fölött is végleg elrepült. Lehettek – voltak – extrém kritikai véleménynyilvánításai, számomra azonban Ő megmarad a jó emlékezetben, kritikusként és barátként is (jóllehet élete utolsó éveiben megszakadt kapcsolatunk). Sajnos, már nem tudjuk lefolytatni a vitát, hogy Te miért írsz visszatérően oly irritáltan róla a leveleidben.

Pontosítás végett: az üzenetvivőim közt említett Lázár Irén leánykori nevén Kántor Baba, vagyis a nővérem. Beauvoir *Mandarinok*ját nem tudom levenni a könyvespolcról, marad a találgatás, a feltételezés, hogy ily közvetetten a mi egyre romló (romániai) viszonyainkra kívánsz utalni. A jó hír viszont valóban jólesett: a *Fekete szél* nekem is kedves esszé (a hivatkozott Faulkner változatlanul kedvencem – ebben újra találkozunk), harmadik útikönyvem, a *Milyen az út?* (1983) tizedik fejezete lett. Köszönöm a közlést, Kőrösinek is.

*

Budapest, 1983. október 20.

Kedves Lajos,

kaptam volt Tőled – július és október közötti időben – összesen egy (1) db levelet, egy (1) db levlapot, valamint (Széles Klári baráti közreműködésével és szertefolyó magyarázataival körítve) egy (1) db kéziratot. Mostanig halasztottam a választ, erre két okom volt. Első és fontos ok: jó hírt akartam okozni. Talán sikerül: tanulmányod (változatlan szöveggel) a mai napon nyomdába ment, feltehetően decemberben, legkésőbb januárban megjelenik. Jó írás, fontos írás, igen tisztességes írás, igen aktuális írás. Második és mellékes ok: úgy gondoltam, ha K. L. majdnem egy éven át tartja a száját és tollát, s egyetlen hírrel vagy sorral nem informálja az úgynevezett barátját, akkor az úgynevezett barátja kicsikét megsértődik. Megsértődtem, elmúlt, folytathatjuk ott, ahol abbahagytuk.

Tehát: remélhetően birtokodba került még tavalyi, novemberi számunkban kinyomtatott dolgozatod, a Fekete szél. *(Mert erre sem érkezett visszacsatolás, feltételezhetően nem a Te hibádból.) Az embernek oly kevés az öröme: e kevés örömök egyike, hogy láthatóan megvagy, állsz (ülsz) a helyeden, folyamatosan dolgozol, helytállsz, teszed a dolgod. Mindenféle kedves látogatóim, Tóth Sanyitól Herédi Gusztin át a fiatalabbakig meséltek mindenféléket. Hadd idézzem számodra mostanában egyre sűrűbben olvasott kedvencemet, Marcus Aureliust, kinek egyik sarokmondása így hangzik: „Nyomás, Lajos, munkálkodjál, míg ki nem fingasz." (Az eredeti latinban* Lajos *helyett* Mihály *szerepel.) Tartsuk magunk a Mester intelméhez.*

Fanyar kedvemben vagyok (mint a fentiek talán érzékeltetik) már huzamosabb idő óta. Hosszabb ideje lelkileg az ötvenedik születésnapomra készültem, e hó 4-én átestem rajta, azóta készülök az ötvenegyedikre. Nem jó születésnap, majd meglátod nemsokára. Objektívebb nyalánkságok is fanyarítják az ember kedvét. A Konrád-szindróma. A Csoóri-szindróma. A Mozgó Világ*-szindróma. (Azt jósoltam, legkedvesebb barátnőid egyike, Berkes Erzsébet lesz az új főszerkesztő. Csak picikét tévedtem, az én legkedvesebb barátnőim egyike, P. Szűcs Julianna lett az új főszerkesztő.) A Lancranjan-szindróma (az újabb menetben nb. lapom-lapunk – szerzői jelenléted által a Te lapod is – felte-*

hetően újból sorompóba lép). És tágíthatnám kifelé, széles e világ szívderítő jelenségei felé.

Különben remekül vagyok, szűkebb-tágabb házamnépével együtt. Vastag új regényemet (melynek az általad dicsért Kemény Zsigmond *is az egyik részlete-betétje) még a nyáron befejeztem, várja a nem könnyű megjelenését. És hát dolgozom a következő regényen, tanulmányon, miegyében, lévén ez az állítólagos dolgom.*

Ennyit, hirtelenjében, drága Lajos. Jó lenne mihamar Pesten látni. Ha nem sikerül, a levélírással ne várjál újabb szűk esztendőt.

Ölel:

barátod Mihály

Ui. 1. Rengetegen halnak meg errefelé, szűkebb-tágabb baráti körömből is mostanában. Ez sem jó.

Ui. 2. Ezt már komolyan kérdezem. Valóban olyan jó prózaíró (regény-esszéíró, esszé-regényíró) Méliusz, ahogy újabb, illetve újabban kiadott művei alapján képzelem? Vagy csak becsap a hozzám igen közeli író-jelenség? Örülnék, ha öt sorban eligazítanál, az ebben a kérdésben kevesebbet tudót. Csak azt ne mondd, hogy ezek a könyvei mind túlírtak, locsogósak stb., mert az nyilvánvaló. De az az álom-rész, (vízió) a svéd *büntetőtáborokról – hát az sejtésem szerint világszínvonal.*

Ui. 3. Mit csinál Székely János, a magányos lángelme? Mit csinál Veress Dani, az ál-lángelme? Az ember itt ül, és nem tud semmit.

*

A születésnapokkal, pláne a kerekekkel, már így vagyunk. (Azt szokták mondani, aki nem hal meg idejében, az megöregszik. Hát most már mi a jobb?) De vannak azért – késői – örömök is. Az előbb telefonált Poszler Gyuri a Kosztolányi tér 5-ből (közel van, mint tudod, a Ti Egry utcátokhoz), olvasta a könyvéről a *Tiszatáj*ban megjelent írást; az ő köszönete nekem sokat jelent. De tulajdonképpen nem a két budai cím közelsége indokolja, hogy hivatkozzam a telefonbeszélgetésünkre, hanem hogy említi a szegedi lapban közölt tanulmányt a Lăncrănjan-ügyről (a történész Vincze Gábor a szerzője). Hát szóval így kerekednek ki a dolgok; mert épp a telefon megszólalása előtt léptem a könyvszekrényhez, hogy kivegyem a *Függőhíd* című (1993-as, a pécsi *Jelenkor* által vállalt) kötetet, kikeresve a Ion Lăncrănjanra

vonatkozó – sűrű – passzusokat, egyeztessem az időpontokat. (Nem tudom, eljuttattam-e Hozzád ezt a nekem nagyon fontos könyvet – meg kellene nézni könyvtáradban, valamelyik fiadnál –, a névmutatóban ellenőrizhetően számos olyan név szerepel benne, melyek kifejtése levelezésünkhöz akár lábjegyzetként használható. Persze Méliusz is ott van, rá még visszatérek.)

Először is Lăncrănjan. Mindjárt negyed százada, hogy a *Cuvînt despre Transilvania* (Beszéd Erdélyről, 1982) című publicisztikai kötete, a magyarok elleni egyik legdurvább támadás megjelent – ez eléggé széles visszhangot keltett. Ti a Száraz Gyurka könyvnyi válaszát közöltétek a *Valóság*ban (a Gyorsuló Idő sorozatában is olvasható); nekünk nem adatott meg a nyilvánosság előtt tiltakozni, maradt a levelek lehetősége – illetve a „kinti" megszólalás. Arra sem emlékszem már, hogy volt-e alkalmam felhívni a figyelmedet (persze csak 1990 után tehettem volna): a *Kortárs* 1988. júliusi számában Fodor István álnév alatt megjelent tanulmány (*Magyarok – mai román regényekben*), amely Száraz Gyurka felkérésére készült, szerénységem műve. Itt a *Beszéd Erdélyről* folytatásáról is szó van, a *Toamna fierbinte* (Forró ősz, 1986.) című Lăncrănjan-regényről, amely méltó folytatása gyűlöletkeltésben a négy évvel korábbi publicisztikai támadásnak.

Méliusz. A Lăncrănjan-ügyben természetesen velünk volt. (Merthogy nem mindig és mindenben.) A *Tranzit kávéház* engem is meglepett (a „svéd" jelenet valóban jó, azaz hátborzongató), 1983-ban megzengtem a *Korunk*ban (*Periratok a közelmúltból* címmel, más emlékiratokra is kitérve). A *Város a ködben* újrakiadása pedig igencsak indokolt volt, szerintem ez a regény is Méliusz életművének javához tartozik. Egyszóval ismét jó a „képzeleted", irodalmunk erdélyi (vagy: ezúttal hangsúlyosan romániai) részét illetően.

A túloldali szindrómákhoz behatóbb ismeretek alapján mernék csak hozzászólni, bár feltételezem, pontos a jelzésed, a levélbeli sejtetésed. (Berkes Erzsit viszont, továbbra is kérlek, ne bántsd.)

Végül, de nem utolsósorban: Székely Jánosra méltán figyelsz. Én ugyan távolabb állok tőle (lehet, hogy távolabb, mint a Kolozsvárt Marosvásárhelytől elválasztó 105 km), írói nagyságát azonban elismerem. Lehet, a prózaíró és a drámaíró lassan fölébe nő a költőnek. Daniról nem tudok újat mondani Neked.

Bp., '84. február 22.

Kedves Lajos,

vettem, még múlt év december közepén egy (1) darab leveledet. Meglehetősen késve küldöm az esedékes választ – amiként egész, korábban szaporább levélváltásunk mostanában lelassult. A magam részéről ennek semmiféle különös okát nem látom; öregszünk, én már vénember vagyok, Te is mindjárt ötven leszel; egyre több az egyszerre halasztható-tatlan és nevetséges dolgunk, az úgynevezett megírnivalónk.

Amit Rád vonatkozóan az azonnali levélválasznál fontosabbnak éreztem: az öröm és elégedettség, hogy tanulmányod a decemberi számunkban sikeresen megjelent (és jobb olvasói körökben-rétegekben meglehetős sikert aratott). Félve kérdem, kaptál-e példányt, olvastad-e önmagad – mint köztudomású, a Fülöp-szigetekre meg Lappföldre megbízhatóbban továbbít a posta.

Vegyük sorra a fontosabbakat (fontosabbakat?).

1. Múlt év végén két könyvem jelent meg. Az egyiket ismered, merthogy két regényem új kiadása, de a másik ún. reprezentatív esszé-alkotás, fennállásom félszázados jubileumára. Mindkettőből példányok félretéve Neked és Ernőnek. Megbízható utazóval mennek, avagy: megbízható utazó jelentkezzék nálam.

2. Te és Ernő.... Hát igen, lassan ti ketten maradtatok azok, akik számomra értéket és nosztalgikus emléket egyszerre jelentenek. Ül az ember itt a Lenin körúti szobájában, hallja a sok tényt, fél-tényt, pletykát Rácz professzorról meg Huszár íróról meg a többiekről. Ül az ember, semmi biztosat nem tud, de nagyon elkeseredik a szájíze.

3. Ha jól számítom, legeslegutolsó könyvedből nem *kaptam, holott* – természetesen – *igényt tartok rá. Megbízható utazóval stb.*

4. Neked ezt könnyebb elintézni, mint nekem innen, akár levélben, akár telefonon. Ha Méliusszal valamilyen módon kapcsolatba kerülsz, jeleznéd, hogy kérnék a legújabb könyvéből. Ugyanez vonatkozik Szász Jancsira, illetve újabb esszéköteteire. (Ők is a kevesek közé tartoznak, akiket mindig kedvvel olvasok, illetve kíváncsian várok. Ők is? Ki kell javítanom magam. Nagyon sok érték született mostanában arrafelé. *Pusztai János:* A sereg, *csak úgy kapásból. Stb. stb.)*

5. Igen, felnőnek a gyerekek (e bárgyú közhelyt nem vagyok képes elégszer közölni Veled, de hát ennyi végtére talán megengedhető két (2) darab két-fias apa levélváltásában). Szurkolok a fiaidnak, mi mást tehetnék. Az én Miklósom jövőre végez (legalábbis szociológián), Szabó Dezső nézetrendszeréről készít valamilyen korszakos művet, s amennyire ez napjainkban elmondható, lucidus elmével körülbelül a helyén van, a helyén tartózkodik. Gergely fiam gimnáziumba készül, ő is jó formában abszolválja idei iskolai évét. Egyébként is: köszönöm, a körülményekhez képest megvagyunk, jól vagyunk.

6. A körülmények persze olyanok, amilyenek. Kint is, bent is, a szomszédban is. Ma vettem narancsot, banánt, kubai rumot, mindhármat megemelt áron, de mégis. Ifjúkorom egyik alap-barátja sok-sok pénzt kapott Herder emlékére. Ifjúkorom másik alap-barátja a Tíz kicsi négert *rendezi (!) a kecskeméti színházban. Ifjúkorom további jóbarátja a nemzetiszín sebeit nyalogatja, duzzog és vár*. A többi jobbára hülyülőben vagy már elhülyülve.*

Illendő volna túlélni. Illendő volna érdemes művekkel túlélni.

Tegyünk erre – Te is, én is – a hátralévő években szerény kísérletet.

Ölel:

Mihály

** Mire? Miért?*

*

Bp. '84. október 3., 23 h.

Kedves Lajos,

vettem mai napon szept. 23-án datált leveledet. Ehhez képest – szokásom szerint – azonnal válaszolok. Teszem hozzá, hogy ha nem Te művelnéd velem (immár több év óta) ezt a levélbeli, nem csekély szünethagyás-mennyiséget, vérig sértődtem volna. Szokásom ellenére. Ellenben mivel Te műveled velem mindezt, belátom, hogy:

a. vannak szubjektív indokaid,

b. vannak objektív indokaid,

c. sztoikus, tehát egyebek között tűrő (eltűrő) alkat vagyok,

d. majdnem húszévnyi barátságon nem lenne szép, ha K. L. trehánysága ejtene foltot.

Térnék fontosabb tárgyakra.

1. Tudtam örülni – szívből, igazán, ami nem kevés fogyó és egyre kesernyésebb életemben – Erzsike megjelenésének. Ő olyan, amilyen volt. Amilyennek megismertem annak idején. További szerelmi vallomást nem a férjnek mellékelek.

2. Tudok örülni, hogy a professzor *– maradjunk ennél a főnévnél – látogatása nálunk egyelőre elmaradt. Nem untatnálak a részletekkel, mit tököltünk Kőrösivel, hogy: egyáltalán miként fogadjuk, miként bánjunk vele. – Ami a dolog érdemét illeti: fel nem tudom fogni, hogy igazándiból miről van, miről lehet itt szó. (Amit Ernőről írsz, mások is mondják-írják. Összeszorul a kérges szívem. Tudod jól, hogy Ernő a kevés emberek egyike, kiket őszintén szeretek és becsülök. Egyszerre.)*

3. Tudok örülni, hogy holnap – ha éjjelre nem pusztulok el – ötvenegy éves leszek. Nem dicsőség, nem szégyen. Örülök továbbá, hogy okt. 8-án – ha odáig nem pusztulok el – az USA-ba megyek, kicsinyke előadásokat tartani. Szintén nem dicsőség, szintén nem szégyen.

4. Ellenben Cs. Szabó meghalt. Nem messze tőlem légvonalban, korrektúrával a kezében. Akármi és akárhogy történt: állítom, hogy szép *élete volt. Mint példaképének, Rotterdami Erazmusnak.*

Kedves Lajos, egyre szakadozottabb kommunikációnkban a legkevésbé azt viselem el, hogy egymás könyveiről nem tudunk eszmét cserélni. Remélem, nyomatékosításom nélkül is tudod: minden, *beérkező újabb művedet betűről betűre megolvastam, megolvasom. Kívánom, hogy ugyanez történjék pl.* A paradicsom kapujával *is.*

Egyébként semmi fontos. Illetve csak csupa fontos, *ahogy Tandori szokja volt írni. Jövőre talán a kezedben lesz új – korszakos – regényem kinyomtatott változata. Jövő utánra ugyanez újabb esszéimből.*

Mi egyéb?

Természetesen új regény, új tanulmányok.

Természetesen felnőnek a fiúgyermekek. Kolozsvárott is, Pesten is. Gergely gyermekem (kit talán karon ülő pólyásként láttál utoljára) hovatovább akkora, mint vízipólós fiad.

Tenisz, úszás, gyaloglás. Igen helyes. Addig. Amíg. De addig csinálni kell, mindenesetre. Egyetértek.

Legyél oly kedves ne egy újabb fél évig várni a válasszal.

Barátod:

Mihály

Látod, milyen vagyok. Most (vagyis 2006 márciusában) is megspórolok egy levelet, azaz a két 1984-esedre együtt reflektálok. Öregszünk, mondod Te mint „vénember", ötvenegy évesen. Mit szóljak én ma, a hatvankilenchez közeledve? Hát akik közelebbi-tágabb környezetemben a nyolcvanas vagy éppen a kilencvenes éveiket tapossák – és még aktívak a kultúrában? A színész Senkálszky Endre túl a nyolcvanon még megbízható teniszpartnerem volt, mi több, a kilencvenet meghaladva továbbra is játszik a kolozsvári magyar színház sétatéri színpadán. A kilencvennegyedikben távozott a nekünk változatlanul (és korántsem magas kora miatt) példaképnek számító Kós Károly, s az ő szobrász fia, Kós András már ugyancsak a kilencvenkettediket tapossa, és most is gyalog jön el zsűrizni az '56-os emlékműpályázatunkat, sőt ha kell, feljön a második emeletre, a Kolozsvár Társaság új, főtéri székhelyére. Szóval azt akarom mondani, hogy az 51-gyel nem lehet kérkedni, de még a 69-cel (68-cal) sem.

És akkor két szerkesztőről; az egyiket íróként, a másikat professzorként emlegeted. Mindkettő érdemi szereplő lehetne „A hiúság szocialista (kelet-közép-európai) vására" című traktátusban, de lehetne az regény is (noha oda talán színesebb egyéniségek kellenének; most olvastam Viktor Jerofejevnek *A jó Sztálin*ját, Te a könyvet, sajnos, már nem láthattad, a prototípust viszont megélted; biztos élveznéd Jerofejev művét, mert hát regényt igazán a szörnyetegekről lehet írni, de azért a kiszolgálókról is). Huszár Sándor, aki Bukarestben *A Hét* című lapot vezette (amíg a Ceauşescu-korszakban egy hisztérikusan felnagyított hülyeségért le nem váltották) és Rácz Győző, a *Korunk* Gáll Ernő utáni főszerkesztője (ő szinte az utolsó percig, 1989 októberében bekövetkezett haláláig szolgálta a rendszert): részben hasonló pályát futott be. Huszár jött lentebbről, őt a gyárból emelték ki, Rácz már az egyetemről került a párthoz (a megyei bizottsághoz), onnan a folyóirathoz, előbb főnökhelyettesként, aztán az élre. (A nyolcvanas években már pártaktivistákat kerestek a lapokhoz, a kulturálisokhoz is.) Huszár Sándor emelkedésének útját a kolozsvári *Utunk*tól a színházigazgatáson át *A Hét*ig nem próbálom ezeken a hasábokon végigkövetni, az ottani pozitív (és negatív – az ő tudatában persze csak pozitív) szerepét sem. Ráczról szándékom szerint bővebben fogok majd írni, ha megérem, hogy eljussak a negyedik (?) kapuig, *A Korunk kapui* Rácz-korszakához. (Nem állom meg, hogy be ne idéz-

zem magam, ezeknek az éveknek a korabeli jellemzéseként. Volt ugyanis a pártnál egy bizonyos Koncz elvtárs, félanalfabéta, aki elkezdett vezércikkeket írni – a *Korunk*ban is közölt, természetesen. Helyzetünk érzékeltetésére mondtam: volt a romániai magyar irodalomnak egy Kuncz- és most van egy Koncz-korszaka.) Teljességgel megértelek Titeket, hogy kínban voltatok: mit fogtok csinálni, ha megérkezik a *Valóság*hoz Rácz elvtárs mint „cseregyerek" a *Korunk*tól. (Nekünk naponta kellett tudomásul vennünk a szerkesztőségi jelenlétét, „kompromisszum-készségét", sőt annál többet. Pedig nem így indult a szerencsétlen. A hiúság, hogy ő a pártbizottság tagja – miközben elit értelmiségi –, az agyára ment; a telefonba mindig bemondta mindkét, illetve mindhárom minőségét: a professzorit, a főszerkesztőit és a pártosat... De nem folytatom a pletykálkodást, ez a komplexus bővebb kifejtést igényel.)

Igen, Szász publicisztikáját, esszéit érdemes volt követni. És Pusztai Jancsi írói pályájának első (itthoni) szakasza ugyancsak megérdemli a figyelmet. *A sereg* bátor tett volt. A Te (volt?) barátaidat nem az én tisztem minősíteni. Ha jól fejtem meg a neveket, a pályán vannak, és nem kevés dicsőséggel.

Cs. Szabót illetően a legteljesebben egyetértünk. Valamelyes kultuszát próbáljuk itthon, Kolozsvárt is megteremteni, emléket állítani városunk iránti szeretetének, illetve a gazdag életműnek. Nem megy könnyen, még a „műveltek" is alig hallottak róla. Nagyon remélem, a centenárium elmúltával nem marad abba a továbbra is időszerű ébresztés.

*

Budapest, '85. november 11.

Kedves Lajos,

bármily hihetetlen is számomra, de, úgy tetszik, írásban vagyok képes kommunikálni Veled. Mint egy gyönyörálom: úgyszólván ott tudjuk folytatni, ahol – a Jóisten tudja, mikor – abba kényszerültünk hagyni.

Mondom tehát – először – a legszükségesebbeket. Mióta nem vagyunk képesek érintkezni, legalább két levelet írtam Neked, mindkettőt

a Mócok útjára, hivatali borítékban. (Lehet, hogy háromszor is írtam, de erre már az én memóriám sem emlékszik vissza.) Jelzésekből nem volt nehéz tudatosítani, hogy a levelek nem értek célhoz. Ekkor abbahagytam a levelezést.

Majd történt az, ami még engem is döbbenetként ér. Ottani *közös barátaink pirulva, de nem voltak hajlandók levelet magukkal vinni. (Nem egyvalaki. Talán nem is két-valaki. Hadd ne említsek neveket. Természetesen értem őket.)*

Hozzászoktam, hogy messzebb vagyunk egymástól, mintha egyikünk *Alaszkában létezne. Most talán nagyobb szerencsénk lesz.*

Mondom, másodjára, ami bizonyára legjobban érdekel (erről is küldtem előszóban hírt, hosszú hetekkel ezelőtt, valaki ismeretlennel, ki engem felhívott, miután Veletek nyaralt). Illyés-tanulmányod be van tördelve, a decemberi számban megjelenik, igen méltó környezetben. Terjedelme okából a megfelelő oldalon (a harminckettediken? harmincegyediken? nincs előttem a kézirat) abbahagytuk. Ott, ahol Te előzetes leveledben jóváhagytad. Mindenképpen küldünk példányt, a többi a római istenek dolga.

Mondom tovább. Ha levelezni nem is tudunk, könyveidet, tanulmányaidat olvasni tudom. Úgy veszem észre, az utóbbi években egyik kedvelt tanulmány-műfajoddá lett a filológiai fehér foltokat eltüntető, gondosan adatolt irodalomtörténeti dolgozat (egyéb példák helyett: ez a mostani Illyés-tanulmány). Úgy hiszem, nagyon jó műfaj, hézagpótló műfaj, teherbíró műfaj. Egyetlen kritikai észrevételem: csak ki ne szorítsa egyéb műfajaidat.

Tehát: mi van egyéb műfajaiddal? Hol tartasz az úgynevezett életműveddel?

Kedves Lajos, ironizálok is, meg nem is. Minél vénebb leszek (s vénülsz Te is velem, kedves öreg öcsém), annál nyilvánvalóbb, hogy alapvető családi kötelmeinken túl (ezt én főként apai kötelmeimre értem) úgyszólván egyedüli dolgunk: úgynevezett életművünk, úgynevezett életműveink tető alá barkácsolása. Legyen ilyen, legyen olyan, de mégiscsak legyen életmű.

Minek jegyében (a Valóság-csináláson túl) az elmúlt időszakban leginkább csak dolgoztam. És dolgozom, és dolgozni fogok, ameddig képes vagyok, illetve képes leszek. Jövőre majd megjelenik egy vaskos

tanulmánykötetem. Úgyszintén jövőre (remélhetőleg) megjelenik egy régtől húzódó regényem. Most vagyok kész egy újabb regénykével. És így tovább; hadd forogjon a malomkerék.

Miklós fiam szintén az életművét kezdi alapozni. Mit tegyen szegény, máshoz sem ért, mint Szabó Dezsőhöz meg a század eleji magyar anarchistákhoz. (Laci fiad találkozott és értekezett vele.) Gergely fiam lusta gimnáziumi tanuló, őt a képmagnó jobban foglalkoztatja, mint az irodalom plusz társadalomtudományok.

Hogy veletek részletesen mi van: holnap megtudom Laci fiadtól, kivel találkozni fogok. Hogy tágabban mi van Veletek: többen mesélték mostanában, legrészletesebben és leghitelesebben Ernő. Kiről azért hadd súgjam meg, a háta mögött: ez a régi gárda *imponálóan elnyűhetetlen. Elég rég nem láttam-láttuk személyesen Ernőt ahhoz, hogy megállapíthassuk: kívül-belül nagyon keveset változott, nagyon keveset rongálódott. Ahhoz képest. Mindahhoz képest. Mindazokhoz képest. (A Marsról is érkezett az elmúlt hetekben látogató: dr. Imre Tóth, regensburgi egyetemi tanár. Kivel én [húsz] kerek húsz éve találkoztam személyesen utoljára, akkor még a királyleány férje volt. Mit mondjak: a szelleme és az iróniája neki is töretlen.)*

Hogy nálunk tágabban mi újság: az utcalátványról és a közhangulatról Laci fiad bizonyára beszámol. Nb.: az utcalátvány közelről sem adja vissza az objektív romlás, rosszabbodás mértékét az utóbbi évekből. A romlás, rosszabbodás persze viszonylagos fogalom: nem kell varsói vagy éppen belgrádi mértékre gondolni. Ami vészesen elromlott: a jelenkori magyar irodalom jelenkori helyzete (ha van ilyen, s nemcsak a fonákja, a negatívja létezik). Szerencsére művek vannak, művek születnek, de a közeg: mondhatni kiábrándító. Író nem olvassa az írót, író nem beszél az íróval. Vagy azért, mert író nincs az íróval beszélő viszonyban, vagy azért, mert írót nem érdekli a másik író. Legalábbis az én (hajdani, egykori, néhai) korosztályomban. Néha már az a monomániás gondolat környékez, hogy egyes-egyedül nekem fontos, hogy lehetőség szerint minden értéket számon tartsak, minden fontosabb művet elolvassak.

A világ tehát – körülöttünk – enyhén szólva nem minden világok legjobbika. Ami persze nem ment fel bennünket attól, hogy végezzük benne az általunk elképzelt dolgunkat.

Külön bekezdést érdemelne az áttelepült írótársak itteni sorsa. Mondjuk, hajdani vitatársamé (vagy hogy is nevezzem), Deák Tamásé. Kit legutóbb egyszerűen nem ismertem meg egy lektori szobában, egy véletlen találkozás alkalmával, olyannyira kiment a fizikai formájából. De inkább fájdalmasabb példa: Láng Guszti. Hogy mivel morzsolja napjait, el nem képzelhetem, mivel nemigen fordulok meg Szombathelyen. De hogy e hazában egyetlen sort sem tett közzé, azt bizonyosra állíthatom.

Kedves Lajos, temérdek derűs tényről és jelenségről tudósítottalak. Hiába, az élet nem egy habostorta, *ahogy a* Tanu *című magyar filmben többször elhangzik.*

Kérlek, tudósíts derűsebb tényekről és jelenségekről. Kérlek, találd meg a módját a tudósításodnak.

Erzsike kezét csókolom, Téged a régi barátsággal ölel:

Mihály

*

Mostantól a Tőled érkező borítékokon nincs postabélyegző – a levelek biztos célba jutása a posta kikerülésével volt lehetséges. Nem mintha felforgató tevékenységre buzdítottuk volna egymást; a diktatúra őrületének, a román gyakorlatnak ez persze csak az egyik megnyilvánulása volt – kiegészítve a tévé elsorvasztását, a külföldi rádióadások zavarását, a telefonbeszélgetések lehallgatását (közvetlenül is, helyi központokból, no és a beszerelt mikrofonok által, amelyekből aztán '89 decemberében jó néhányat megtaláltunk, persze nálunk is).

A Romániában élő polgár életét ez a „rá-vigyázás" messzemenően meghatározta. Ha írás volt a mestersége, éppenséggel. Csodálkozol, hogy az utóbbi években kedvelt tanulmány-műfajommá vált a filológiai fehér foltokat eltüntető, gondosan adatolt irodalomtörténeti dolgozat. (Mint a *Valóság* 1985. decemberi számába bekerülő: *Illyés Gyula – és a béke asztala.*) Hát igen, erre még nyílt némi közlési lehetőség. Bár például Illyés nálunk hovatovább a nacionalista támadások középpontjába került. (Ezért is volt érdemes tényekkel bizonyítani az ő barátság-keresését.) Egyébként egyre nagyobb bűnnek számított a külföldi közlés – a hivatalos cenzúra-pecsét megszerzésének elmulasztása, a kiküldött kéziratok esetében is. 1987-ben egy ilyen

„feldolgozás" tárgya lettem, a szerkesztőségben összegyűlt pártelvtársak jelenlétében; a kilátásba helyezett jövő: a *Korunk*ból való eltávolításom. (De mégsem hagytam abba a publikálást, nálatok sem.) A szerkesztői munka ugyancsak egyre lehetetlenebbé vált, előírásokat kellett (volna) teljesíteni. Így több időm maradt átjárni az akkori szerkesztőségi helyiségünkkel szomszédos Egyetemi Könyvtárba, régi újságokat, folyóiratokat böngészni. Ettől még nem tiltottak el, meglévő szerkesztői státuszom pedig megengedte, hogy a „D", esetleg az „S" kategóriákba került – vagyis a „Document" és a „Secret", azaz „Titkos" jelzetű – anyagokat (újságokat, folyóiratokat) olvashassam, a tanári olvasóban. Kíváncsi volnék, vajon ez a foglalatosság is bekerült a titkosszolgálati jelentésekbe? Egyszer rászánom magam, és megpróbálok hozzájutni a Bukarestben (?) őrzött dossziémhoz. (Eddig csak azt láttam, amit egy román lap közölt, néhány éve, valamelyik írószövetségi kongresszus előtti időből; és ami odaát készült, s az Ilia Miska megfigyelési adataiból rám irányult.)

Az emlegetett Tóth Imre a Gáll Ernő *Korunk*jának köréhez tartozott, Bukarestből Nyugatra kerülésének története izgalmas olvasmány volt számomra a közelmúltban. Biztos élvezettel olvasnád a regensburgi professzor őszinte vallomásait, párton belüli és már azon kívüli kalandjainak történetét.

Láng Guszti ha nem is sűrű, ám jelentékeny „odaáti" megszólalásairól már szóltam; a szombathelyi főiskolai tanítás mellett igazán fontos tanulmányokat közöl – hálaistennek már itthon, Erdélyben (nem utolsósorban a *Korunk*ban) is.

Most még az 1985. novemberi és az 1987. októberi leveled közti hatalmas hiátust kellene valahogy feloldanom, megmagyaráznom – ám erre (a már említett cenzúra-viszonyokon kívül) nem találom az indoklást. Valahol csak lappanganak leveleid-üzeneteid e két esztendőből. Mindössze az itt következő, engem (az adott időben) pontosan jellemző saját levelem rossz indigós másolatát találtam meg (nyilván az ügy súlyára való tekintettel készítettem másolattal a Nektek küldött szöveget). Íme:

*

Kolozsvár, 1987. szept. 25.

Kedves Mihály, kedves „valóságos" barátaim,

tegnapelőtt végre valami hírt kaptam az „Aranykulcs – dialógushoz" c. írásomról (a román esszéhez esszéizálva hozzászóló, dialógusra serkentő elmélkedésről). Ha pontos volt a közvetítés, az írásmű jónak ítéltetett, „számon tartjátok", de a nagy kavarodás, a kialakult hangulatok miatt egyelőre nem közlitek (vagyis számra forrasztjátok). Erről lenne egy-két szavam; szeretném, ha megértenétek: nem a hiúság és nem az a (várható) 2–3 ezer Ft ültet le most az írógéphez (mint az a szemét Végh Anti hiszi, ill. híreszteli rólam, noha tőletek nem remélhetek „kemény valutát", Östreicher Emil ugyanis nem *a Ti emberetek), hanem a bosszúság, amely mostanában sűrűn elfog, amikor a dolgok félig-ismeretén vagy nem ismerésén, rossz interpretálásán és az önjelöltek, az itt gyengének bizonyult szatócsok előtörésén alapuló konjunktúra és dekonjunktúra érvényesülését látom nemegyszer (persze, adott körülmények között nagyon töredékesen, ill. megkésve) a sajtóban és a könyvkiadásban. Ma reggel éppen Bartók román kolinda-feldolgozásait hallottam említeni a rádió műsorismertetésében, és ez jó emlékeztető; lehet ugyan, hogy nekem is vannak már komplexusaim (bár igyekszem egészségesen élni), de nem hiszem magam Bartóknak – a példája mindenesetre jó, tragikus élményeivel együtt, arra, hogy elgondolkozzunk a világ változatlanságán. A gyűlölködés, a megmagyarázható – sokunkban, sőt azt hiszem, már valamennyiünkben élő – ingerültség, harag nem lehet a mégiscsak „közös dolgok" megítélésének alapja. Egyetlen lehetséges alap – tudományban, művészetben, közéletben stb. – a kölcsönös megismerés, egymás alkatának, múltjának, gondolkodásmódjának, jelenének a megismerése. Az akarva, nem akarva folyton találkozó (és ütköző) múlt kutatása is nyilván azért fontos, hogy továbbgondoljuk – a jelenbe és a jövőbe; mostanság viszont, a menekülés, a kitelepedés megállíthatatlannak mutatkozó súlyos járványának az éveiben (amelyhez foghatót mi itt elképzelni sem tudtunk eddig) úgy tűnik, kezd különválni a programszerű (nyilván szükséges és hasznos) múltfeltárás és a jelen megítélése, a jövő elképzelése, legalábbis annak ránk vonatkozó része. Az egyik fél részéről világos – és megfogalmazott – a szándék, a másik ilyen-olyan irányban keresgél, próbálko-*

zik, miközben az ő segítségével is folyik a kiürítés. Nos, én itt nem óhajtok belemerülni e valóban létkérdések, vörösmartys kérdések taglalásába – mindössze nyomatékosan szeretném felhívni a figyelmeteket arra, amit a román „esszépanoráma" tudatosított bennem, s amit szerettem volna legalább ezreknek továbbadni, a Valóság *útján. Mert továbbra is meggyőződésem, hogy elfogultságra nem elfogultsággal, hanem józan elemzéssel kell válaszolni – és ebben a legfőbb segítségünk az, amit román kollégáink önmagukról írtak és írnak, gondolnak ebben a században. A sajnálatos korán távozott Domokos János, aki ugyancsak a saját bőrén tapasztalta meg (gyermekkorától) az együttélés valóságát, és így légvárépítés, illúziókergetés vagy hőzöngés helyett vállalta a megismertetés szolgálatát, nyilván szívesen fogadta (sőt kérte) a szóban forgó szöveget, az tehát néhány hónap múlva megjelenik az Európa esszé-antológiájában, válogatásom élén. Az én szándékom viszont az volt, hogy épp a* Valóság *megalapozott tekintélyét és népszerűségét felhasználva, juttassam el gondolataimat szélesebb olvasóközönséghez. Érteném idegenkedéseteket, ha kincstári szöveget kaptok vagy olyat, amely „semlegességével" tovább borzolhatja az amúgy is felborzolódott idegeket; no de itt – ha figyelmesen olvastátok – nem erről van szó, hiszen megpróbáltam egyidejűleg belülről és kívülről nézni a dolgokat. Márpedig épp ez hiányzik a legtöbb ottani közleményből. Ezért súlyos veszteség, hogy a minket legjobban – idegeinkben, vérünkben, gondolatainkban, olvasmányainkban, táplálkozásunkban, utazásainkban, városainkban és falvainkban, megmaradó vagy lebontandó házaink falai között – érintő kérdésekről éppen mi nem szólalhatunk meg, sem itt, sem ott; vagy jobb esetben beszélnek helyettünk és a nevünkben az áttelepedettek – akik széles skálán helyezkednek el, az okos józanoktól a dilettánsokig és a konjunktúralovagokig. Természetesen nem kívánok egy újabb „schisma-pört" indítani, most már az itteni és ottani erdélyiekre tágítva a szakadást és szakítást; ellenkezőleg, éppen feldühítnek bizonyos (sokszor sajnos ellenőrizhetően elhangzott) pletykák, amelyek a saját jobb helyezkedés érdekében mocskolják a másik „képviselőt", érdemeket tulajdonítanak el és ki – s nemegyszer érdemeket, munkásságuk miatti szenvedéseket hazudnak ott, ahol ez viszonylag ellenőrizhetetlen. Az olcsóság, a szakmai tudás és ismeretek felszínessége, a nemzeti színű kérkedés léphet így a felelős vers, regény, tanulmány helyébe – alkalmat adva különféle ellenérzésekre és*

támadásokra. Nem sorolok neveket, gondoljatok utána; alkalmasint szívesen mondok példákat is. Engem ugyan, tudtommal, még nem érintettek ezek a pletykák, egyebekben sem panaszkodhatom a közlési tér (legalábbis a „túloldali") hiánya miatt, legfeljebb most a Valóság *vonta meg tőlem bizalmát. (No, igaz, hasonló értetlenséggel találkoztam a* Nagyvilágnál *is, román irodalmi fordítások esetében.) Döntésetekbe természetesen nem szólhatok bele, mindenesetre az alapállás tisztázását alapvetően fontosnak tartottam, függetlenül e mostani közléstől, nem-közléstől.*

További jó munkát kívánva, változatlan barátsággal köszöntelek valamennyieteket, „valóságosakat" (maradjatok azok!)

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Budapest, 1987. október 21.

Kedves Lajos!

A sors különös játéka, hogy Debrecenben feladott leveled ugyanaznap érkezett, amikor a Valóság 10. száma, s benne dolgozatod megjelent. Ez utóbbi tény tulajdonképpen feleslegessé tenné az alább következőket. Leveledben azonban – kimondva-kimondatlanul – olyan, Tőled teljesen szokatlan indulatok látszanak dúlni, hogy sok évtizedes barátságunk töretlen megóvása érdekében néhány dolgot talán nem árt megjegyezni, ill. pontosítani.

1. Nem tudom, a kedves, csinos és értelmesnek látszó hölgy (nevét sikerült elfelejtenem), akivel legutoljára üzentem, pontosan adta-e át a közlést. Az üzenet lényegileg így hangzott: a tanulmányt legjobb színvonaladhoz méltó, igen jó esszének tartjuk, mindenképp közölni kívánjuk, de nem tudjuk megmondani, hogy a kialakult, zavaros és áttekinthetetlen államközi-kultúrpolitikai helyzetben pontosan mikor lesz erre mód. A mód, mint mellékelten tapasztalható, a vártnál korábban érkezett el. (Nem szívesen beszélek első személyben, de ebben picike szerepet magam is játszottam.)

2. Az imént említett „helyzet" azonban a kelleténél komolyabb-súlyosabb, s következményeiben egyelőre megoldhatatlannak-feloldhatatlannak látszik. A részletek még egy konzulátuson át küldött levélben sem

férnek el. Annyit azonban megjegyeznék, hogy a múlt évi emlékezetes népgyűlés szövege és némely szónoka még olyanokban is bundás indulatokat keltett, akikre ez egyébként eddig legkevésbé sem volt jellemző. Az ott megnyilatkozó magyar szónokokat igen keményen és felejthetetlenül számon tartják. És természetesen azokat is, akik nem *szólaltak fel.*

3. Mintha a kelleténél jobban a szívedre vennéd Végh Antal rád vonatkozó sorait. Ha ez számodra megnyugtató: minden itteni barátod és pályatársad (már akik számodra jelentenek valamit) erről a pamfletről ugyanígy vélekedik, mint én. Tehát lesújtóan.

4. Hogy Aranykulcs-tanulmányodban miről van szó, feltehetően megértettem-megértettük: ennek bizonyítéka a közlés. De magyar–román ügyekben az a tárgyilagos látásmód és higgadt hang, amely Téged és itt néhányunkat remélhetően jellemez: egyre inkább kisebbségi hang. Rémisztően eldurvultak az indulatok és elgorombult a hang.

5. Leveled jelentős része célzásokkal és utalásokkal van tele az ide áttelepültek és az otthon maradtak közti ellentétekről, különféle vádaskodásokról, kóbor hírekről stb. Ezeket csak részben tudom követni. Ahol érteni vélem, kire-kire célzol: feltehetően egyetértünk.

Ez a levél a Külügyminisztérium útján megy el és remélhetőleg szerencsésen megérkezik kincses Kolozsvárra. Mellékelten küldünk két lapszámot s az én két könyvemet, mely utóbbiakhoz jó olvasást kívánok. Kívánok továbbá lehetséges talponmaradást ebben a nyomorúságos világban. S remélhetőleg egyszer még látni is fogjuk egymást.

Családodat sok szeretettel üdvözli, Téged a régi barátsággal ölel

Sükösd Mihály

*

Kedves Mihály, majdnem húsz év múltán kérek elnézést, megértést (nem tudom, annak idején megtettem-e). Hihetetlenül indulatos – és a *Valóság* szerkesztőit illetően 1987 szeptemberének végén ezek szerint már okafogyott – levelem kétségbeejtő helyzetünkben született; hogy miben éltünk mi a nyolcvanas évek végén, azt egy mai fiatal valószínűleg fel nem foghatja; Ti, határokon túli barátok, kortársak persze tudtátok, de aki naponta szembesült a felszámoltatás gyakorlatával – a „kiteljesedő" romániai szocializmus többséget is sújtó hétköznapjaiban –, az néha elveszítette korábban szívósan őrzött (általad gyakran emlegetett) higgadtságát, egyensúlyérzékét. Maga az *Aranykulcs – dialógushoz* viszont, ma is azt hiszem, kiegyensúlyozott, a normalizálás szándékával írt esszé a XX. századi román esszéről.

Az Európánál Domokos János által kezdeményezett esszékötet viszontagságos történetét itt nem kívánom összefoglalni, csak a „végösszeget" mondom (nem forintban, az elviselhető volt): 1998-ban került kinyomtatásra, szerényebb formában, *Szegényeknek – palota* címmel, a Balassi Kiadónak köszönhetően. (A három fordító: Borsi-Kálmán Béla, Kántor Erzsébet és Zirkuli Péter.) Az Európa ilyen nem piacos könyvet akkor már nem vállalt fel, hiába náluk kezdődött a munka.

Talán Végh Antit is meg kellene követnem, noha abszolút rászolgált a levelemben használt jelzőre. Egyszer majd leírom találkozásaink, megromló barátságunk históriáját. Most csak annyit, hogy az általam is kifejezetten jónak tartott könyve, a *Miért beteg a magyar futball?* után írt egy, számomra minden szempontból elfogadhatatlant (*Gyógyítóatlan*), és én megírtam a véleményemet (*Levél a malomból, Végh Antalnak*). Valahol nyilván közöltem a szövegemet, amire ő dühödt ebként belém harapott. Hát erre a friss sérelemre utal az a zárójeles rész a levelemben.

És aztán jön levélváltásaink utolsó éve (a nálam előkerült leveleid tanúsága szerint): 1988.

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Kedves Lajos!

Január 25-én kelt leveledet három nappal ezelőtt megkaptam. Egyetértek, hogy a személyesebb élménycserét halasszuk máskorra (mindenképpen nagyon várom a regényeimről szóló beszámolódat).

Térve a mostani közvetlen tárgyra: Kőrösivel is megbeszéltem, így mindenképpen érvényes az ajánlatod. Írnál tehát egy alapos, esszéisztikus olvasónaplót Pomogáts könyvéről, illetve könyve ürügyén, ahogy Neked megfelelő. Tizenkét kemény gépelt oldalt tudunk biztosítani a Napló és Kritika *rovatunk számára.*

Minden egyébről, az ottani és az itteni, más-más módon szörnyűséges dolgokról magam is reggelig tudnék írni-, beszélni,- de ezt tegyük

el máskorra. Kéziratodat várva, s az egész családnak lehetséges fennmaradást kívánva

Budapest, 1988. február 29.
szeretettel ölel

Mihály

*

[Valóság-fejléces levélpapír]

Budapest, 1988. április 26.

Kántor Lajos
Kolozsvár

Kedves Lajos!

Mindkét leveled és mindkét küldeményed szerencsésen megérkezett (már ez is nagy szó a mostani világállapotban).

Röviden mondom az alábbiakat:

1. A Pomogáts-könyvről vagy könyve ürügyén írt kritikai esszét példaszerűen alapos, higgadtan elemző írásnak érezzük, amely minden szükségeset elmond a tárgyról. Valamennyiünk tetszését elnyerte, s valamelyik következő számunkban közölni fogjuk. (Hogy Béla mit szól hozzá, nem tudom, lehet, hogy kicsikét felhúzza az orrát, már csak azért is, mert amúgy acélos idegeit erősen megviselték a nyugati magyar irodalomról írt könyve kapcsán kapott ocsmányabbnál ocsmányabb bírálatok és üzenetek. Ő mindkettőnk barátja: ha Te ezt és így láttad jónak írni, mi ezt és így fogjuk közölni.)

2. Kevesebb jót tudok írni az Egyed-interjúról vagy műhelydialógusról, vagy minek is nevezzem. Lajoskám, mint tudod, meglehetősen ismerem és figyelemmel kísérem a jelenkori erdélyi irodalmat. Ennek ellenére – becsületszóra mondom – Egyed Péter szövegének számos utalását, rejtett célzását, nyílt vagy áttételes vonatkozását-asszociálását képtelen voltam követni, illetve megfejteni. Gondolhatod, hogy a terepen kevésbé jártas kollégáim fokozottabban éreztek így. Azt kell mondanom, a szöveg ebben a – tudom jól, hogy sokban kényszerű – formájában olyannyira hermetikus, hogy a Valóság *értelmiségi átlagolvasói számára jelentős részben követhetetlen.*

Fájlalom, hogy ezt kell írnom, de ez a kollektív szerkesztőségi vélemény, egyben magánvéleményem is. Kérném értesítésedet, eljuttassam-e valamelyik más folyóirathoz a kéziratod, vagy küldjem vissza.

3. Végül személyes ügyben. Igazán tudtam örülni annak, amit regényeimről írsz. Álszerénység nélkül úgy gondolom, hogy ez valóban két jelentős opusz, a kritikai visszhangra sem panaszkodhatom. Roppantul örülnék, ha valóban módot találnál írni róluk. A Korunk*ban, szerző és címek említése nélkül? Hm. Elég nehezen tudom elképzelni. Csak felvetem: hátha a mindkettőnktől nagyra becsült Csordás Gábor vállalná véleményed közlését. Tudom, hogy ő is szereti ezeket a regényeket.*

Mostanra ennyit. Bízva abban, hogy levelezésünk ezen a nyomorúságos diplomáciai úton sikeresen folytatódik, válaszodat várva ölel
barátod

Mihály

*

Ezek hát a birtokomban lévő (megtalált) utolsó Sükösd-levelek. Pomogáts Béla barátunk könyvéről valóban kritikai szöveget küldtem a *Valóság*nak – címe utal a változó helyzetre: *Jelen idő (múlt idő?) az erdélyi magyar irodalomban* –, barátságunk Bélával szerencsére nem sínylette meg a bírálatot. A miénk se, Mihály, amiért az Egyed Péter ifjú filozófus-írónkkal készített beszélgetésünket nem tartottátok közölhetőnek – a magyarországi (*Valóság*-) olvasó számára. Nézem a folyóiratotok repertóriumát; még egyszer (a '88 júliusi Pomogáts-bírálat után) szerepelek benne, a változás hónapjában. A cím után nem sikerül azonosítanom a szöveget – *A birtok határai (Hitek, vélemények: 1902–1980)* –, a *Valóság*-számot nem találom (1989. 12.). Ez bizonyára nem a *Birtokon belül? Téli beszélgetések Erdélyben* kötet valamelyik interjú-darabja (a megszólítottak: Sütő András, Kányádi Sándor, Szabó T. Attila, Balogh Edgár, Harag György, Horváth Imre, Lászlóffy Aladár, Markó Béla, Egyed, Tompa Gábor és a kolozsvári román prózaíró, Augustin Buzura); nekem kedves volt ez a könyv, akkor nálunk életveszélyesnek számított, a budapesti Pallas (1989-ben!) a hátsó borítón ezt kellőképpen ki is emelte. Most persze büszke vagyok a szerkesztői figyelemfelhívásra: „Látlelet ez a könyv az erdélyi magyarság szellemi állapotáról, amely már a ma-

gyarnak maradást is veszélyezteti. Miért válik a magyar kultúra otthontalanná, miként lehetetlenül el, hogyan lehet egy két és fél milliós kisebbséget intézményesen megfosztani nemzettudatától? Ugyanakkor a magyar szellemi élet elé tornyosuló akadályok mellett általánosabb érvényű következtetéseket is levon, melyek magyart és románt egyként kínoznak – a szabadság hiányáról beszél a kötet, amely nélkül nincs harmonikus emberi fejlődés. »A szabadság hiánya mindenre magyarázatot ad – mondja a román Buzura –, fedezi a sikertelenségeket, az intellektuális restséget... Egy nép sorsa felelős szellemeinek számától függ, márpedig felelős szellemek csak a szabadság igazi légkörében formálódhatnak.«" (Ezt a jó szöveget Buzura sajnos az 1989. decemberi romániai fordulatot követően nem hitelesítette, beállt Ion Iliescu posztkommunista rendszerének szolgálatába – amit máig sem értek.) Hogy én milyen birtokról és milyen hitekről, véleményekről értekeztem a *Valóság*ban, utolsó alkalommal, azt majd egy pesti lapkollekcióban igyekszem megnézni és utólag ideírni (magamnak elsősorban, hiszen Te nyilván ezt is számon tartod).

Idáig érve, önreflexióimat lényegében lezártnak tekintettem, már ami *Az Idő Vaskalapjá*ban közlendőket illeti. És akkor egy újabb, mélyebb fiókkutatás (mást kerestem, az épp Kolozsvárra érkezett Láng Guszti barátom kérésére) – meghozta a nem várt eredményt. Sajnos, nem került elő újabb (régi) leveled, ráakadtam viszont *A birtok határai* 54 flekkre rúgó gépiratmásolatára. Azt nem tudhatom – nincs Tőled információm –, volt-e odaát visszhangja (már amennyi e félkötetnyi betűtengerből belefért a *Valóság* 1989. decemberi számába), nálunk biztosan nem volt, nem lehetett, mert mire e számotok ideérhetett volna, elkezdődtek Temesvárt, majd Bukarestben, Kolozsvárt, illetve más városokban a Ceauşescu-diktatúrát megbuktató események, s az 1902 és 1980 közti „hitek, vélemények" tőlünk nézve vakmerőnek számító összegyűjtését túllépte a történelmi idő. Most idéződött fel bennem – de nem tudom biztosan behelyezni a decemberi (?) napokba –, hogy amikor a nekem sok adatot, könyvet szállító irodalomtörténész kollégámnak, a jeles Ady-kutatónak, Bustya Endrének megmutattam a kinyomtatott (és valaki által ide elkerült) változatot, Bandi barátom erősen csóválta a fejét, féltésének adott hangot, őrültnek nevezett.

Valószínűleg még december 21. előtt lehetett.

Arra gondolva, hogy a jelzett okokból annak idején nemigen juthatott el az olvasóhoz, ide másolom *A birtok határai* első három oldalát; utóvégre folytatása ez levélbeli beszélgetéseinknek. És fontos jelzése annak, hogy Te, Mihály, Ti ott, a *Valóság*nál nem akárhogyan figyeltetek ránk. A „birtok" kérdésének körüljárását – irodalomtörténeti, művelődéstörténeti dokumentumokkal alátámasztva – egy friss Kányádi-versidézettel (mottóval) indítottam, amely az erdélyi magyarok lelkiállapotát pontosan fejezte (fejezi) ki: „vannak vidékek legbelül". Innen már az én szövegem következik, illetve az évek során felkutatott-megtalált „prózai" idézetek sora.

Erdély: Tündérkert.

Talán érdemes volna történészi, filológusi kutatómunkával meghatározni e metafora születési körülményeit, helyét, idejét, szerzőjét (?) – ami persze még nem jelentené érvényességi körének megvonását. A XX. századi köztudatba alighanem Móricz Zsigmond hozta be (vissza?) a Tündérkert történelminek vélt fogalmát, amely aztán – vagy jóval Móricz regénytrilógiája előtt? – függetlenedni próbált a históriától és az irodalomtól. Századunk utolsó negyedében már nemigen juthat eszébe bárkinek is újraérvényesítenie a ködösen-szép megnevezést; két világháború, a köztes és a későbbi évek legalább a metaforizálás tekintetében óvatosságra intettek – gondolhatnánk. Ám ott is ellenkező bizonyítékokra bukkanunk, ahol a legkevésbé várnák. Ki gondolná például, hogy egy Párizsban, 1927-ben megjelent tanulmánykötetben (amely, elég fantáziátlanul, a Tanulmánykötet *címet viseli)* Erdély *címszó alatt lényegében a tündérkert kortársi képét vázolja föl valaki, „egy lassan pergő, széles, mély látású, egy valósabb, belsőbb értékelésű világszemlélet, egy tökéletesebb vallás" vállalását, szemben a rohanó világgal? Mert ezt teszi a székelyudvarhelyi származású Csanády György a Párisi Magyar Akadémia többek között Bányai Kornélt, Féja Gézát és Jancsó Elemért felvonultató kiadványában, a programadó Ajtay Miklósénál anyagszerűbb, de ugyancsak tagadhatatlanul romantikus hangvételű eszmefuttatásában. Íme, egy hatvankét esztendővel ezelőtt lelkesen, bizalommal papírra vetett illúzió: „Spengler megrokkant Európájában Erdély az utolsó emlékezése az ember ifjúságának. Erdély a gyermeki bizalom, a hinni tudás, bátorság, kacagás, tetterő, jóakarat, minden, ami az emberiség arcáról már rég lekopott.*

Erdély Európa orgonájának vox humanája."

A távolság, a nosztalgia, a költői képzelet vagy a jól hangzó publicisztikai fordulat keresése íratott le ilyen mondatokat? A keresése annak, amit az illető – a sok ezer, tíz- és százezer illető (1989-es becslés, adat) – útközben valahol elveszített, és amit legalább így vél megőrizhetni mégis. Az emlékezéssel, idealizálással – miközben tudja, érzi, hogy a tündérvilág, a mesevilág elmúlt. „Az a döcögő lajtorjásszekér. Erdély egy örökké külön világ volt, ebben a világban. Egy forduló volt a két világfolyam, Kelet és Nyugat összeágazásán, zivatarok s nehéz telek kivájta kis öböl, amelyben fennakadva rengett, kerengett belé-hullt falevél, pozdorja, könnyeső, vérhab, mosolyszivárvány. Öböl, amelyet a havasok megközelíthetetlen és áthághatatlan falakkal zártak körül. Mindegész Erdély az a kis Torockó falu volt, amelynek sajátmagán kívül soha sem volt szüksége semmire, senkire, amelyből nem vágyott el senki, soha, sehová. Mely idegen nációval nem elegyedett, mely minden kenyerét, minden kultúráját és minden fényűzését abból a földből vette, amelyen élt. Európa kellős közepében így élni: ezt volt az isteni tréfa, a nagyszerű anakronizmus."

*Anakronizmus (volna) nem csupán az itt (Csanády által) felvázolt önellátó, zárt öböl-társadalom, hanem a hit is, hogy ez Erdélyben még létezik, jellemzően-létezik. Hogy akár 1927-ben így lehetett. Természetesen nem a budapesti rádiós és szerkesztői pályát befutott, elfeledett (1952-ben elhunyt) lírikussal akarunk megkésett vitát folytatni. Az esetleges, ám szimptomatikus példából kiindulva, egy illúzió e századi történetéhez hordjuk az adatokat, érveket és ellenérveket, mintegy nyolcvan év erdélyi magyar irodalomtörténetében, a sajtó és a könyvkiadás elfeledett vagy csak részlegesen számon tartott, félig-bevallott múltjában tallózva – azzal a meggyőződéssel, hogy az itt-lét alapkérdéseiről szólunk, akaratlanul is. Vagy inkább akarva. A XX. századi Erdélyhez kötött, korszak-meghatározó, illetve korjellemző írói életművek (Ady, Tamási Áron, Kós Károly, Szabédi László) fő motívumainak, folyóiratok (*Nyugat, Erdélyi Helikon, Termés, *Korunk), újságok és hetilapok (*Ellenzék, Brassói Lapok, Független Újság*) jelentős megnyilatkozásainak, akcióinak vagy éppen programjának közelébe kerülünk bő idézetekre építő tallózásunkkal (amely nem csupán előkészítője, de következménye is több évi irodalomtörténeti vizsgálódásnak, elemzésnek és összegezésnek). Csomópontokból kiindulva vagy hozzájuk érkezve, er-*

délyi, illetve az erdélyi fórumokon megszólaltatott írók és publicisták magyarság-tudatát a szűkebb és tágabb haza, a szomszédság, Közép-Kelet-Európa viszonylatában mérlegeljük. Nem feledkezhetünk meg ugyanis arról, hogy egy ilyen térségben „a birtok" több jelentésű, különböző oldalakról közelíthető meg. Reális történelmi kép csak e megközelítések szembesítéséből alakulhat ki – erre azonban az érdekeltek ma még nemigen mutatkoznak érettnek. A (változó?) magyar Erdély-szemlélet mellett behatóan ismernünk kellene legalább a románt és (a szász meg sváb lakosságnak a magyarénál korábban megkezdődött, veszélyesen gyors fogyása ellenére) a németet. De hiszem objektíven és kritikusan-önkritikusan a magyart sem ismerjük! Holott a józanító – történelmileg egyedül elfogadható – megközelítés, a romantikától megtisztított tárgyismeret lehetne egy emberi jövő alapja a Keleti- és Déli-Kárpátok karéjában.

Nem Tündérkert, külvilágot és keveredést nem ismerő „kis öböl" – de talán egy új hinni tudás, a mai nemzetiségi (kisebbségi) letargiával szakító cselekvőképesség újra lakható otthona. Legalábbis csírája, reménye egy ilyen otthonnak.

A bizonyítónak szánt szövegátvételek, magyarázatok Ady-fejezettel kezdődnek (ennek megszületésében biztosan Bustyának volt döntő érdeme), az 1902-es tusnádi Székely Kongresszus önvizsgáló-kritikai megállapításaival folytatódnak; Bánffy Miklós és Kós Károly 1910-es, 1911-es figyelmeztetései a „birtok" veszélyeztetettségéről a Trianonnal bekövetkezett birtokvesztés tényében realizálódnak, amire természetes élni akarással az „erdélyi országút" gyaloglói-gyakorlói keresik a pragmatikus választ: maga Kós, a költő Tompa László, Kuncz Aladár, Tamási Áron (a hosszú lehetséges névsorból itt ők kerülnek reflektorfénybe). A „köztes" négy év (1940–1944) észak-erdélyi tapasztalatát, új figyelmeztetéseit Szabédiék folyóiratával, a kolozsvári *Termés*sel próbáltam ismét emlékezetbe idézni, hogy aztán a második világháború lezárulását követő új, romániai helyzet egy-két momentumával próbáljak szólni a „birtok" mostoha állapotáról. Aztán visszaérkeztem a *Korunk*hoz, a nálunk 1980-ban közölt, „Nemzedéktől nemzedékig" ankéthoz (Gáll Ernő, Aradi József, Molnár Guszti, Egyed Péter idézésével), illetve a gyergyószárhegyi írótalálkozó kísérletéhez (ezt Domokos Gézával, Zöld Lajossal együtt

találtuk ki, szerveztük). E históriainak akart ív felvázolását a korabeli – 1989 december előtti – hangulatunkat kifejező mondatok zárták:

Az 1981-es szárhegyi írótalálkozóra már nem kerülhetett sor. (Csak a sajtó-beharangozásig jutottunk el.)

A hiteket és véleményeket – a hitetlenség, a vélemények elhallgatása s a menekülés váltotta fel.

Egyelőre.

Mert talán nemcsak a históriára tartoznak majd a megidézett nemzedékek. A gondjaik. A gondjaink.

Az utolsó sorok visszautaltak Kányádira, az idézett verssorra. Azt hiszem, nem indokolatlanul; hiszen ma is mondhatjuk, józan lírával: „vannak vidékek legbelül".

Nekem – miután leveleidet újraolvastam, még inkább – Te is ezekhez a legbelső vidékekhez tartozol, Mihály. De mi történt 1990-től a barátságunkkal? Mert említettem ugyan, e könyv elején, hogy a „szabadság mámora" engem is elkapott, a politika majdnem beszippantott, a folyóirat-szerkesztés pedig tartósan lekötött – de miért nem találkoztunk, leveleztünk tovább, ha kihagyásokkal is? Biztos vagyok benne, hogy nem Te vagy a hibás. Bizonyítja az 1991-ben a *Korunk*ban közölt vallomásod, a Kónya Sándornak adott interjú, „Az erdélyiség-tudat változásai" című összeállításunk számára. Remélem, nincs ellene kifogásod – és (jog)utódaid sem szólalnak fel tiltakozólag –, hogy ide másoljam k*orunk*beli búcsúírásodat. (Nem annak szántad, sajnos az lett.) A cím nyilván a szerkesztőségben alakult ki: *Erdélyinek lenni nem dicsőség és nem szégyen*. Az alcím pedig: Kónya Sándor beszélgetése a budapesti Valóság szerkesztőjével eredetről, örökségről, az ebből fakadó felelősségről és arról, ami Európában is egyedülálló.

Beszélgetni nem kötelező, de szabad, s az esetleg búvópatakként föltörő vallomás kivételes emberi szabályt erősíthet: ki ahol kezdte, nem ott végzi. Erdélyi vonatkozásban egyre hitelesebben. Emberi szárnyakról letépni a föld karmait?! Nem mai keletű az ikaroszi törekvés és következménye sem. Persze nem kizárólagosan érvényes ez Sükösd Mihályra, akivel harmadik találkozásunkkor a budapesti Valóság *szerkesztőségében ülünk. Nem egy regényét, novelláját, szociográfiáját, tanulmányát és esszéjét számon tartja az erdélyi közvélemény, aligha sejti viszont, hogy az író maga erdélyi származék. Bevallom, következetesen készültem és ragaszkodtam a faggatáshoz, emiatt fogalmaztam így első kérdésemben:*

– Kedves Mihály, ismerem írásaidat, érdeklődésedet Árva Bethlen Katától Kemény Zsigmondon át a jelenkori erdélyi magyar irodalomig, és most talán merészen s egy kicsit durván mégis megkérdem: lényegében mi kapcsol téged Erdélyhez? Onnan származol? Vagy valami más?

– Számítva egy ilyen „brutális" első kérdésre, kettős a válaszom. Bármennyire nem szeretek magamról beszélni, muszáj itt egy kis lírai családtörténettel kezdenem, tudniillik az én erdélyiségem – majd később visszatérek erre az „én erdélyiségemre", mert ez babitsi kifejezés – elsősorban családi örökség. Apai ágról sok évszázadra visszamenően erdélyi származék vagyok. Édesapám a múlt század utolsó évében Erdélyben született, egy Marosvásárhely melletti kis faluban, Márkodban. Mai szóval úgy is mondhatnánk, hogy középbirtokos családból. Mindezt megírtam a *Halottak napja, feltámadás* című regényemben is. Édesapám 1920-ban, közvetlenül a trianoni döntés után, finoman fogalmazva, illegális módon átszökött Romániából Magyarországra. Frissen érettségizett ember volt, és nagyapámék feltehetően lefizették azt a fuvarost, aki szénásszekerében átcsempészte apámat a határon. Az általa meséltekből ismerem a jelenetet, ahogy a román határőrök szuronyos puskáikkal körülszurkálták a szénásszekeret, melynek az aljában lapult. Apám tehát már Magyarországon, Szegeden végezte el az orvosi egyetemet, magyarországi lányt vett el feleségül, édesanyámat, a Dunántúlról. Gyakorlatilag úgy festett, hogy az ő erdélyisége ezzel befejeződött. Csakhogy a történelem közbeszólt. Felejthetetlen emlék: valamikor a negyvenes évek elején, kisgyerekkoromban, apámnak lehetősége adódott, hogy az egészen frissen visszacsatolt Marosvásárhelyre visszatérhessen, immár a családjával. Képzeld el a szituációt. Nagyapám évtizedek után, hosszú két évtized után, akkor látta először viszont Magyarországra szakadt, orvossá lett fiát, akkor látta először a fia feleségét s a két unokáját. Én akkor jártam életemben először Erdélyben.

– Hány éves is voltál?

–Hat-hét. Hétéves kisgyerek voltam, de hát egy gyermekszembe sok minden belefér, és jól elraktároztam én ezeket az emlékeket. Telt-

múlt az idő, átvonult felettünk a háború, és megérkezett a béke. És most elmesélek valami rettenetesen kegyetlen dolgot. Valamikor 1946-ban, 85–86 éves korában, Márkodon meghalt erdélyi nagyapám. És apám, aki nem akárki volt akkor, mert orvosezredesként az akkori magyar kormány honvédelmi minisztériumában teljesített szolgálatot, ezzel a rangjával sem kapott kiutazási vagy beutazási engedélyt. Nem lehetett ott az édesapja temetésén. Életemben olyan állapotban apámat nem láttam, mint akkor. Ilyen viszonyok voltak, mondom, még a magyar koalíciós időkben is. S amennyire ezt átszámítom, '46–47-ben Romániában sem volt még kommunista diktatúra, hanem egy demokratikus kezdet, látszólag persze, mert a dokumentumok fényében ma egészen más derül ki. No de tartsuk be a kronológiai sorrendet. 1959-ben sikerül újra már idős apámmal Erdélybe látogatni. S a lényeg az, hogy akkor még rengeteg rokonunk élt Marosvásárhely környékén. Azóta is többször megpróbáltam papíron tollal kiszámítani, hogy nekem hány unokatestvérem élt ott, de soha nem jutottam a végére. S ma, amikor a fiaim is ezzel próbálkoznak, hát ez egy teljesen lehetetlen számításnak, példának bizonyul. Úgyhogy mondhatom: genetikailag, vérségileg ez kapcsol Erdélyhez. És még valami. Teljesen véletlenül, de családi címerünk is van. S ez a címer állítólag magától Bethlen Gábor főtanácsadójától, Péchi Simontól származik, ő adományozta bizonyos Sükösd Jakabnak, aki hadnagyként szolgált Bethlen Gábor seregében. Így történt, vagy nem így történt, a tény az, hogy a történeti irodalomban Sükösd Jakab az első Sükösd, akit valamikor a XVII. században nemesként jegyeztek. Volt aztán egy üknagyapám, magam is írtam róla egy novellát, Sükösd Sámuel, aki 1849-ben tábori lelkészként a Tömösi-szorosban vesztette életét az Erdélybe betört cári gárdahadosztállyal vívott küzdelemben. Sükösd Sámuel nagytiszteletű úr képzeletbeli arcképét emlékezet után rajzolták meg, s az ma is ott függ az ágyam fölött. Ennyit a vérségi kapcsolatról. Még egyszer mondom, nem szoktam ilyenekről beszélni. Nem dicsőség és nem szégyen, hogy az ember erdélyi származék. Anyám révén a legkevésbé sem vagyok erdélyi származék, de hát ahogy az ember idősödik, összegyűjti ezeket az emlékeket, és hát próbálja rekonstruálni az örökségét. Természetesen már nem jó szellemi szinten.

Amiről viszont sokkal felszabadultabban beszélnék, az a kapcsolatom az erdélyi irodalomhoz. Amit megint két nagy korszakra kell

bontanom. Egy szellemi korszakra, az évszázadokra vonatkozóan, és egy jelenkorira. Bizonyára te is jól ismered, és remélem, neked is megvan otthon az *Erdélyi örökség* című tízkötetes nagyszerű önéletírási krónikagyűjtemény. Valamikor a negyvenes évek elején állította össze felejthetetlen mestereimnek felejthetetlen egyike, Cs. Szabó László, Makkai Lászlóval együtt. Én a legsötétebb ötvenes években, itt Budapesten egyetemi hallgató koromban bukkantam rá valamelyik antikváriumban. Nem a tízkötetes sorozatra, hanem egy-két példányára, és aztán évekig tartó szívós utánajárással szereztem meg a hiányzó köteteket. Hogy az erdélyi önéletírás virágzása korában az akkor még nem létező magyar regényirodalom helyét-szerepét olyan nagyszerű mesterek pótolták, mint Bethlen Miklós, Kemény János, Árva Bethlen Kata, Apor Péter, Cserei Mihály és mások – ezt én Cs. Szabóék gyűjteményéből tanultam meg. És hát ma is büszke lehetek arra, hogy amikor immár kezdő íróként, esszéistaként lehetőségem nyílott reá, én rendeztem a hatvanas évek elején sajtó alá Árva Bethlen Kata csodálatos, felejthetetlen Önéletírását. Az a benyomásom, hogy az a tanulmány, amit akkor bevezetőként közöltem, életem egyik legjobb esszéje. De persze, Bethlen Katáról írva az embernek akkor olyan mestere lehetett, mint Németh László.

– *Neki is ajánlottad.*

– Neki is dedikáltam, igen. És kettőnkön kívül – elnézést ezért az összevonásért – igazán érvényest nem is írtak Árva Bethlen Katáról azóta sem. De el kell mondanom ezzel kapcsolatosan egy brutális, kegyetlen epizódot. A hatvanas évek kezdetén, amikor még szó sem volt a Ceauşescu-rezsim első liberális korszakáról, hanem a legszigorúbb gheorghiu-deji uralom időszaka volt, Bethlen Kata némely írásai Magyarországon nem voltak elérhetők, mert kolozsvári és marosvásárhelyi könyvtárakban, illetve levéltárakban őrizték ezeket. Mit tehet egy kezdő ilyen esetben? Megkerestem azt az erdélyi, romániai magyar írástudót, aki annak a korszaknak a szakértője volt. Nem mondom ki a nevét, meghalt azóta, egyébként jeles férfiú. Írtam neki egy levelet, hogy igen tisztelt professzor úr, ez és ez vagyok, Bethlen Kata műveit rendezem sajtó alá, és kérem a segítségét, hogy bizonyos, itt nem elérhető forrásokhoz hozzásegítsen. Két hét után az illető nyílt levelezőlapon – amit először nem is értettem, hogy miért – válaszolt. Nem mondom, hogy gorombán, de nyíltan

elutasító üzenetet küldött, 10–12 kézzel írott sort, hogy nagyon sajnálja, de az ott érvényben lévő törvények értelmében nem állhat a rendelkezésemre. Na most, ezt az igen jelentékeny, jó nevű irodalomtörténészt, egy ősi erdélyi család sarját megvetném ma haló porában, ha nem tudnám, hogy viselkedése az akkor kényszerű magatartási, viselkedési forma volt. Erdélyi volnék ebben? Lehet. S mivel az erdélyiekkel való további kapcsolataimról beszélnem kell, három személyi kapcsolatot említenék a továbbiakban. Valamikor magánlevelezésben kerestük és találtuk meg egymást Kántor Lajossal. Elnézést, hogy ezt az ő lapjában mondom. Ő is hűvös lélek, én is hűvös lélek vagyok, de hát ez nem lehetett akadálya annak, hogy előbb kemény szakmai, majd magánbarátságot kössünk. Ez az egyik. Ugyanezt mondhatnám a másfajta életkor erdélyi hangsúlyaival Gáll Ernőről. Mindkettővel ebben a szobában, ahol most ülünk és beszélgetünk, a *Valóság* szerkesztőségében, számtalan órát átvitatkoztunk és beszélgettünk egy olyan közös nevező jegyében, mely e két emberrel való kapcsolatomat fémjelzi ma is. Akiről viszont meghatódva kell beszélnem, hát az Bretter György. Én nem mondanám, hogy ő olyan fontos szerepet játszott az erdélyi magyar szellemiség történetében, mint Kántor Lajos, mint Gáll Ernő. Más volt az ő szerepe, de ahogy írásaiból és példaszerű magatartásából kiolvasható, Bretter egy legjobb értelemben vett, és nagyon komolyan hitt reformmarxizmusból, revizionista marxizmusból, mindenesetre egy legkevésbé sem ortodox marxizmusból átállította önmagát független, szkeptikus, racionális filozófussá. Azért nem mondom, hogy neoliberálissá, mert ezt a fogalmat akkor még nemigen használtuk sem Kolozsvárt, sem Budapesten. Az ő nem olyan korai halála, nem annyira alap, mint amennyire meggyőződésem, hogy ha él, ma ő is odahaza marad, nem telepedik át Romániából. Másrészt meggyőződésem, hogy ő is az első vonalban állna, valamilyen romániai magyar liberális – ha nem is párt-, de értelmiségi mozgalomban.

– Lehet, mert már akkor iskolát teremtett. Pont a korosztályom volt, amelyik példaképének fogadta el és tette meg őt.

– A számból vetted ki a szót, Sándor. Ha nem írt volna élete utolsó szakaszában olyan kiváló tanulmányokat, mint amilyeneket írt, akkor az iskolájával marad fenn. Világító szellem volt Bretter György, nem tudok mást mondani. És így kell szemléletet váltani. A vele való

hosszú-hosszú órákig tartó intellektuális diskurzusokban a legkevésbé sem zavart, hogy ő marxistaként kezdte, és talán kommunista is volt. Én soha nem voltam az. A marxizmust tanultam, de soha nem voltam marxista sem. És látod, ez a kettőnk közötti dialógusokat soha nem zavarta. És most, miután ez a vallomások órája – áttérve az erdélyi szépprózára –, azt kell mondjam, hogy nekem ezekből a korábbi időszakokból két író nyújtott maradandó teljesítményt. És hát most nem azokkal a nevekkel fogok előhozakodni, amelyeket általában emlegetni szoktak. Az egyik Székely János, nem a verseivel, hanem a prózájával. A lírában nem vagyok illetékes, de van neki egy korábbi műve, a *Soó Péter bánata*, már azzal levett a lábamról, ám *A nyugati hadtest*, az úgy kitűnő, ahogy van; s ha az elmúlt évtizedek erdélyi irodalmából egyetlen művet kellene kiemelnem, hát akkor az *A nyugati hadtest* lenne. Világképében, stiláris tökélyében, az emberi magatartás példajegyében egyaránt. A másik a már nem egészen fiatal – nekem kortársam –, de nem is a mai Páskándi Géza, aki még Erdélyben írta két – meggyőződésem szerint – világirodalmi színvonalú drámáját. A Dávid Ferencről és az Apáczai Csere Jánosról szólókat. Hogy miért? Hadd legyek őszinte. Az erdélyi irodalomból nekem nem az úgynevezett realista, tradicionális, az úgynevezett sorsvállaló és helytálló irodalom, hanem a tűnődő, gondolkodó, a regényt az esszéhez közelítő műfajok érdekelnek. Mondok egy példát: kiváló regény Pusztai Jánosnak *A sereg* című regénye, amelyen ugyan láthatóan és hallhatóan ott van a francia nouveau roman ihletése, de azért ez egy önálló, szerves mű. És meg kell mondanom, hogy olyan idősebb írónak, mint Szabó Gyulának a legkevésbé sem a korai Móricz- és Tamási-ihletésű *Gondos atyafiság*át és környékét szeretem, hanem ezt a fantasztikus történeti-filozófiai dokumentumegyveleget, amit Erdély vérzivataros évszázadairól az elmúlt évek során – sok kötetben már – *A sátán labdái* cím alatt kiadott. Ezt sem mind kedvelem, de hát ebben nagyszerű dolgok vannak, kivételes részletek. Na most, nem lennék őszinte, hogyha nem mondanám el: nekem az említetteken kívül nagyon sok más erdélyi íróbarátom, íróismerősöm van. Neveket most nem említek. De különféle erdélyi városok különféle lakásaiban – Kolozsvárott és Marosvásárhelyen és pláne annak környékén, de Sepsiszentgyörgyön is – hajnalig tartó beszélgetéseink voltak a hatvanas évek végén s a hetvenesek közepén arról,

ami akkor is aktuális volt és most is az, hogy az erdélyi magyar értelmiségnek a hivatása a helytállás, a várta mint fogalom, az őrző és megőrző szerep. Meg kell mondanom, hogy rendkívül indulatos viták voltak. De nekem bármely ország, bármely nemzetiség és bármely értelmiség nacionalista szólamai ugyanazt jelentik. Ettől feláll a nemlétező szőr a hátamon. A gorombaságig menően vitáztunk, mert szerintem egy adott szörnyűséges rezsim népelnyomó nacionalizmusára nem lehet nacionalizmussal válaszolni. És egyszerű múló események fényében, a jelenlegi romániai és magyarországi eseményeket figyelve és tudomásul véve ugyanez marad a véleményem. Nem hiszem, hogy ebben a régióban bármiféle nacionalista jelszavakkal és magatartással egymáshoz közelíteni vagy összebékíteni lehessen. Tudom, hogy ezzel iszonyú haragot gyűjtök a fejemre, de el nem hallgathatom. Én nem szerettem azokat az erdélyi éjszakákat, amikor hajnalfele valamelyik magánlakásban, sok bor és pálinka elfogyasztása után a részvevők – jó költők és jó írók – rázendítettek a *Székely Himnusz*ra. Akkor sem csatlakoztam hozzájuk, és meg is haragudtak rám ezért. Éppen azért nem, mert ez a himnusz rossz szöveg, rossz zene és rossz mitológia.

A XX. század végéhez közeledve Csaba királyfi nekem ne legyen erdélyi metafora. Na most, én tudom, hogy te érted, amit mondok, és nagyon remélem és bízom abban, hogy feltételezett olvasóink is érteni fogják. Amíg ilyen archaikus mitológiákban gondolkodunk, hogy „maroknyi székely porlik, mint a szikla", és mondom én, „maroknyi kenyai porlik, mint a ...", és kurd és örmény stb., addig nincs mit remélni önmagunktól. Mert a székely is csak egy a sok közül. Semmivel sem különb és semmivel sem rosszabb senkinél. De ebből életfogytiglanig tartó hátrány-mitológiát gyártani – hiba! Ugyanitt szeretném nyomatékosan leszögezni: különféle időkben és különféle országokban nekem sikerült román írókkal, romániai román írókkal kontaktust teremtenem. Ebben a szobában is többen megfordultak, és pontosan azzal a benyomással maradtam, mint ahogy egy magyar vagy amerikai vagy akármilyen nemzetiségű kollégámmal való beszélgetés után is. Más benyomás volt az, amit olykor mint PEN-delegátusnak, mint hivatalos küldöttnek Nyugat-Európában vagy Amerikában, vagy akárhol el kellett szenvednem. Olyankor, amikor én egy magyar delegáció tagja voltam, és egy hivatalos román delegátus szó-

nokolt. Ez már a Ceauşescu-rezsim legszörnyűbb éveiben történt, és én pontosan tudtam, hogy az, aki ott szónokol, az kötelező feladatot teljesít. És este alig várja, hogy a szállodai szobában jól leihassa magát, és könnyel a szemében bocsánatot kérjen tőlem. Volt ilyen példa, aztán a továbbiakban igyekeztem az ilyesmitől eltekinteni. Arra akartam ezzel a terjengős közbeiktatással kilyukadni, hogy nem tudok más utat elképzelni a mai új erdélyi magyar értelmiség és írói értelmiség számára; nem tudok más utat elképzelni a megújult és nagyon ígéretes *Korunk* számára, mint minden progresszív liberális, demokrata román értelmiségi elittel való együttműködést. Partnereket kell találni; és csak együtt, másként nem megy. Csúnyán közhelyes dolgok ezek, de hát vannak közhelyek, amelyeket nem árt újra és újra értelmezni.

– Közhely már az is, hogy az együttélésnek és a toleranciának Erdélyben hagyománya volt és van. Talán emiatt szeretjük mi erdélyiek olykor hangoztatni – és jó néven vesszük, ha másoktól is halljuk – azt, hogy Erdély a tolerancia és a megbékélés klasszikus földje...

– Hát klasszikus példák vannak...

– Bethlen Gábortól kezdve, ugye, aki meghagyta, hogy úgy cselekedjünk, hogy valahogy megmaradjunk. De hivatkozhatunk Kós Károlyra, a transzszilvanizmus egyik jelentős alakjára...

– Nem ismerem eléggé sem az életét, sem az életművét. Illetéktelen vagyok...

– Az igazság az, hogy bizonyos esetekben az ő példájába kapaszkodunk ma is. S mert Bretter Györgyről beszélgettünk, talán jó elmondani, hogy fáj és sajog a köztudatban, hogy pont a Bretter-iskola tanítványainak legjelesebbjei vallották egy idő után: „ahogyan élek, az a hazám". És következett a kivándorlás, a menekülés stb. Ma már ott tart nem egy erdélyi magyar filozófus-jelölt, nemhogy Erdélyben, de sehol sem akar magyar lenni... Közben a közös nevező használata azért nem lehetséges már az együtt élő erdélyi népek között, mert pont az erdélyiség fogalmán belül, pontosan az identitástudattal van a legnagyobb baj. Mert mondjuk az erdélyi magyarság megpróbálja azt vallani és csak azt vallani magáról, ami. S ha nem így történik a többséggel is, ebből egyfajta hisztérikusság adódik. Mert általában, ha egy nép nem azt mondja, ha mást mond magáról, mint ami, s azt nem tudja elfogadtatni, akkor hisztérikussá válik. És éppen ez a hisztérikusság teheti le-

hetetlenné az együttélés és megbékélés távlatait. Októberi számunk is ezt feszegetné, ilyen körülmények között, hogy szemléletváltás után miben is állhatna erdélyiségünk és sajátos identitástudatunk.

– Amit én mélyebb értelemben Erdélyről megtanultam, azt nem akárkiktől tanultam. Egyrészt Jászi Oszkártól, a jeles politikustól, aki a maga föderációs terveivel valami olyasmit vélt kieszelni fél évszázaddal ezelőtt, hogy jobbat azóta sem találtak ki. Az ember reménykedik, és szeretné, ha az olyan regionális kezdeményezésekből, mint a magyar–lengyel–csehszlovák vagy magyar–olasz–osztrák kombinációk, Románia sem maradna ki. Ha pedig kimarad, akkor az ő baja. És máris elszégyelltem magam, ha rátok gondolok, akik maradtatok. Másrészt Cs. Szabó Lászlótól tanultam meg olyan dolgokat, amelyek ma is érvényesek, és brutálisan ki is mondom. A jelenlegi európai feltételek között egy önálló Erdély létezését én nem tudom elképzelni. Ehhez egyszerűen gyermekien utópistáknak kellene lennünk. El tudok képzelni viszont – a még évekkel ezelőtt is elképzelhetetlennek vélt kelet-európai átalakulások után – egy olyan új Magyarországot, és nyomatékosan hangsúlyozom, el tudok képzelni egy olyan új demokratikus Romániát is, amelyek, ha nem is tejtestvérekként, de legalább azon a szinten létezhetnének, amilyen szinten ma Ausztria és Magyarország együtt létezik. Ahol egy bukaresti vagy budapesti parlamenti jelenés vagy sajtóhír már nem fokozhatná hisztériává az irracionális ellenszenvet. Kérlek szépen, te ugye ismered Bibó klasszikus írását a német hisztériáról. Meg kellene írni két párhuzamos tanulmányt. És ha majd Konrád Györggyel egyszer leülünk, PEN-elnöki feladatként javasolni fogom neki, hogy bízzunk meg egy kitűnő magyar történetfilozófust s egy kitűnő román történetfilozófust, készítsenek két párhuzamos tanulmányt: a) a magyar történelmi hisztéria okairól, genealógiájáról és jelenkori kudarcairól és b) úgyszintén a román hisztériáról is. Amíg ezt ki nem beszéljük magunkból és egymásból, magunknak és egymásnak, addig itt semmi nem fog menni.

– Nemrégen, éppen Kós Károly erdélyisége kapcsán, olyasmit fogalmaztam meg, hogy nálunk művelődési és szellemi alapokon létezik valami, aminek ha a valóság ellentmond, izzani kezd, miként a szenvedély. Te hogyan látod ezt a dolgot?

– Így, ahogy te. És ezt a jelenséget az összes fény- és árnyoldalaival együtt. Mert egy bármikori közép-európai rendezés keretében

Erdély kihagyhatatlan, elfelejthetetlen kategória, melynek kellemes hőmérsékletre van szüksége, kint és bent is egyaránt. Ennél okosabbat nem tudok mondani. Illetve elmondok még egy anekdotát, amit tulajdonképpen Benkő Samu mesélt el nekem. 1940 őszének egy gyönyörű délelőttjén, amikor a második bécsi döntés nyomán már meghúzták a határt a visszacsatolt Észak-Erdély s a Romániánál maradt Dél-Erdély között, pár száz méterre a határtól 12–13 éves fiúként, rövidnadrágban és tornacipőben ott álldogált Benkő Samu, és arról merengett-gondolkozott, hogy micsoda is ez. Hány ország van itt? És ő most hova tartozik? Magyarországhoz vagy Romániához? Avagy éppen Erdélyhez? És látod, azóta sem lettünk bölcsebbek. Az erdélyiség érzése nem az identitástudat érzését jelenti. Az erdélyiség egy jelző a sok közül. Aki nem ott él, annak egy méltóságot jelentő jelző. Aki pedig ott él... – de helyettetek nem beszélhetek.

Budapest, 1991. augusztus 16.

*

A véges – és szomorúan tapasztalom: egyre végesebb – emlékezet rovására írom, ám tény, hogy semmilyen visszajelzésről nem adhatok számot; sem azt nem tudom, hogy szóltam-e (írtam) Neked az interjú elolvasása után, sem arról nincs tudomásom, hogy Te miképpen láttad szöveged helyezését a neves szerzőket felvonultató súlypontos *Korunk*-számban. (Az öreg itthoniaktól – a történész Jakó Zsigmondtól, Imreh Istvántól, Kiss Andrástól és Balogh Edgártól – Benkő Samun át Kányádiig, Cs. Gyímesi Éváig, Tőkés Lászlóig, Markó Béláig és Szőcs Gézáig ível a munkatársi névsor, a „kintiek" közül pedig megtalálható itt R. Várkonyi Ágnes, Pomogáts Béla és Schöpflin György éppúgy, mint Esterházy Péter és a Münchenben élő K. Lengyel Zsolt.) Ha nem tettem meg annak idején, most pótolom a mulasztást: teljesen egyetértek Veled, ítéleteddel – az elmúlt másfél évtized csak aláhúzta igazságaidat. Őszintén örülök, hogy Kónya – akkor belső munkatársunk – elment Hozzád, és magnóra vette ezt a beszélgetést. Azt kell higgyem, hogy Te magad utószónak szántad ehhez a könyvünkhöz.

Tartozom még egy válasszal. A 60. születésnapodra kiadott és nekem „ősrégi barátsággal" dedikált esszéköteted, *A hajnalcsillag és*

a sötétség (1993) olvasatával, benyomásaim közlésével. De félek, hogy ez már nem fog beleférni ebbe a kötetbe. Annyi mindenről írsz – Horthy Miklóstól és Bethlen Istvántól Kádárig és Rajkig, Szabó Dezsőtől Esterházyig, Camus-től Danilo Kišig –, hogy ezt a hatalmas röpülést, röptetést nehéz követni. Azt írod az előszóban: „1990-től minden megváltozott. Külső és belső szükségszerűségből egyaránt." Fogadd el, hogy az én életformám is, és ez nem kedvez az elmélyült olvasásnak. Illetve, 1993-ban ez egyértelműen így volt, mostanában talán javul (?) a helyzet; mármint ráérősebb leszek, erre próbálom rávenni magam.

Veled, veletek – Lázár Pistával együtt – ez történt, „ráérősileg", amikor akaratotoktól függetlenül, 1993 októberében „szabadságoltak" a *Valóság*tól. Engem felháborított az eljárás, valamit valahol írtam az ügyről – nem találom. Csak remélem, hogy még eljutott Hozzád...

Hozzám viszont (érdemben legalábbis) most, jó tízéves késéssel jutott el a Te átfogó és fontos összefoglalód a *Mozgó Világ*ban (1993. 12 – 1994. 1.), a *Valóság* általad közvetlenül megélt három évtizedéről (1963–1993). Tanulságos olvasmány, s még inkább az a leveleidből kibomló képre rávetítve. (Vagy fordítva, hiszen az „alanyit" meghaladó tárgyszerűség az igazi kiindulópont.) Első meglepetésem – bár nem igazán az –, a megjelenés helye; minthogy korábban (a levelekben) nem nagy elragadtatással nyilatkoztál a váltás utáni szerkesztőkről (Berkes Erzsi, P. Szűcs Julianna). Végül is megértem választásodat, az új szakaszát élő folyóirat kultiválását. Mint ahogy azt is meg kell értenem – noha nem olyan könnyű –, hogy a *Mozgó*ban felvázolt, sőt részletezett *Valóság*-történetben nem jut egy picinyke hely sem Erdélynek, a „speciális" témáknak, az itteni szerzőknek, a *Korunk*nak. Különösen, hogy oly szépen beszéltél erről, rólunk az 1991-es interjúban (a Kónyának elmondottban), nyilván túl szépen is. A *Mozgó*ban mindössze két villanást találtam: ott, ahol a népi-nemzeti irányzatról beszélsz, ennek keretében említed „a szomszédos országok magyar kisebbségeinek helyzetéről" a hetvenes-nyolcvanas években közölt tanulmányokat (konkretizálás nélkül); s a demokratikus ellenzék szerepeltetése kapcsán szó esik arról, hogy „Tamás Gáspár Miklós még Kolozsvárról juttatott el kéziratokat" Hozzátok. Lehet, hogy ez a reális arány. De az is lehet, hogy az otthoni

(budapesti) közönségnek, az adott időben, ennyit fölemlíteni éppen elég volt. Nem vitatom tovább – ezt ketten tudnánk igazán megbeszélni.

Módszeres és alapos „lapszemléd" egyébként engem tökéletesen meggyőzött. Lényegében minden, amit a szerkesztőség születésétől (pontosabban 1963 decemberétől) a „fénykorig" elmondasz róla; a fénykorról például, „amikor a jobb magyar értelmiség huszonöt éves életkortól hetvenéves életkorig, igényesebb egyetemi hallgatótól igényesebb miniszterhelyettesig e folyóiratot olvasta, belőle tájékozódott". Tisztelem vezérlő elvedet: „Halottakról vagy jót, vagy az igazat." Különösen érdekes számomra, amit a hatalomhoz (hivatalos kultúrpolitikához, politikusokhoz, kultúrpolitikusokhoz) való viszonyról mondasz, beszédes példákkal idézve meg a kort, a változó korokat. Hegedűs András, Mód Aladár, Wirth Ádám, Aczél György, „Knopp elvtárs" szerepéről. Különösen „Aczél György kétértelmű esernyőjé"-ről.

Erről jut eszembe, amit tulajdonképpen sosem tisztáztunk: miért érezte oly otthonosan magát a szerkesztőségi helyiségeitekben, a Lenin körúti bérház emeletén Marosán György? Amikor Pesten járva felmentem Hozzád, nemegyszer láttam ott, olvasásra berendezkedve (nem cenzorként, hanem otthonos vendégként) Marosán elvtársat – akit én a népi humor szelíd változatával a magyar munkásosztály legnagyobb példaképének tudtam, nem beszélve az 1956 utáni gyászos szerepléséről. Őszintén megvallom, ez a nem kívánt találkozás Marosánnal, a *Valóság* szerkesztőségében, mindig zavart. Nem éreztem magam kitüntetve általa. Ezt most nem hallgathatom el, amikor a „belülállás – kívülállás" dilemmájáról olvasok *Valóság*-értékelésedben. (Persze, tudom, hogy akkoriban Marosán már kívülállónak számított, Kádár „puha diktatúrás" rendszerében.) Ettől függetlenül érdekes a hipotézised arról, hogyan nézhették a „demokratikus ellenzék" egyes tagjai, az egykori „Lukács-óvodások", a későbbi szabaddemokraták a *Valóság*ot: „...alkalmasint a csalafintán machiavelliánus Aczél-kultúrpolitika amolyan belföldre-külföldre egyaránt alkalmas, értelmiségi mintakirakatának tekintették a szerkesztőséget. Megtoldva a feltételezéssel – mivel természetesen keresztül-kasul ismertük egymást, ahogy az Magyarországon s főként Budapesten legalább a századforduló óta szokásos az értelmiségi belvilágban –, hogy a folyó-

irat pragmatikusan ravasz szerkesztői remekül értik, miként alakítsák ki helyzetüket: a rendszeren belüli legalitás és a rendszer kerítésrácsain kikacsintó félellenzékiség agyafúrt szerepkettősét." A Te elemzésed, ellenérveket sorakoztatva, nyilván más – pozitív társadalmi szerepet bizonyít, mert egyfajta változást készített elő. Én Veled értek egyet – korántsem zárva ki az aczéli „agyafúrtság" jelenlétét. A *Korunk*-történet ismeretében irigykedve olvasok a Nálatok érvényesült szabadság-formákról, a cenzúra-hiányról, konszenzusos döntéseitekről. A mi szerkesztőségi életünkben ('89 decembere előtt) Ti voltatok az elérhetetlen példa, vágyaink tárgya. És persze sok munkatársatokat elirigyeltük volna, a közgazdászoktól a történész Szűcs

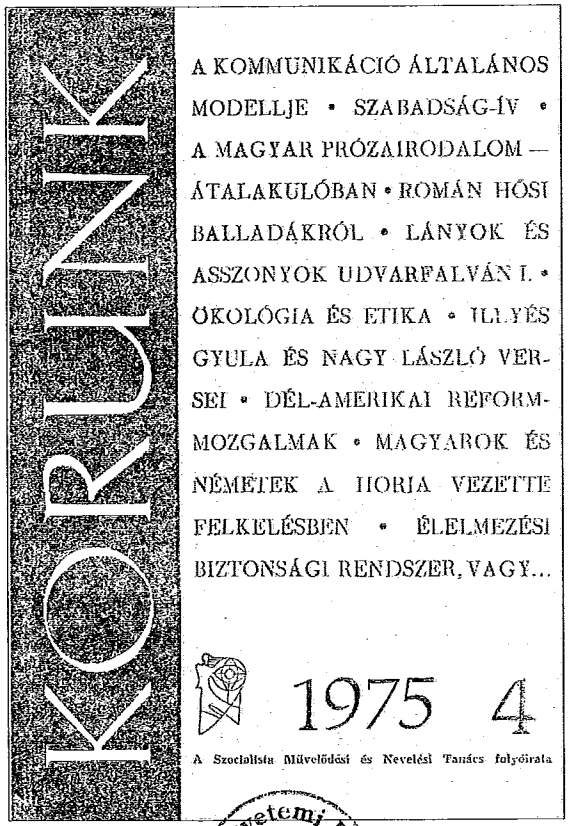

SZTE Egyetemi Könyvtár
SZEGED
4

Jenőig és az irodalomtörténész, szociológus Hankiss Elemérig. (Arra viszont büszke vagyok, hogy például Hankisst újabban mi is közölhettük – de ez már egy másik korszak.)

Szerkesztői és írói önjellemzéseddel zárom közös könyvünket. Az idézett *Valóság*-tanulmány „alanyi záradékában" olvasom: „*Mit akar ez az ürge?* – kérdezzük gyakran Ottlik Gézával. Esetemben többnyire írni és olvasni akart, meg lankadatlanul kíváncsinak maradni. Mostanáig nagyjából sikerült."

Nyugtass meg, ebben ugye nem változtál, most is kíváncsi vagy, velem együtt, hogy mit szólnak olvasóink, a kortársak és a fiatalok, *Az Idő Vaskalapjá*hoz?

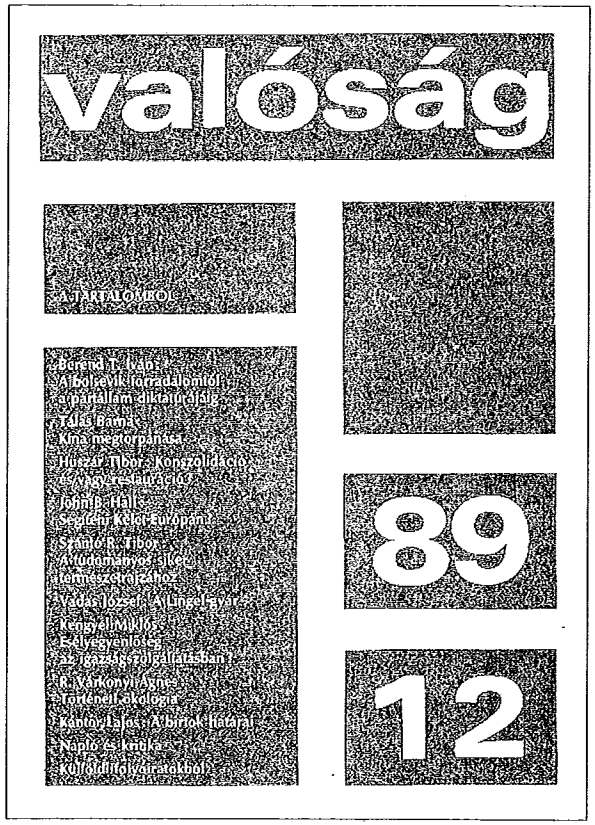

Névmutató

Abody Béla 51
Aczél György 199
Ács Margit 112
Adorno, Theodor 93
Ady Endre 46, 186
Ágh Attila 89
Ágh István 112
Ajtay Miklós 185
Alexa Károly 20, 22
Allen, Walter 97, 105
Apáczai Csere János 193
Apor Péter 191
Aradi (Schreiner) József 47, 187
Aragon, Louis 62
Arghezi, Tudor 13
Árva Bethlen Kata 189, 191
Aszódy János 44, 46, 47
Asztalos István 157

Baconsky, Anatol 134, 140
Bácski György 19
Bágyoni Szabó István 78
Bajor Andor 60, 62
Balázs Sándor 59
Bálint Tibor 19, 20, 62, 94
Balla Zsófia 133
Balogh Edgár 9, 17, 18, 23, 26, 27, 41, 42, 45, 48, 55, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 80, 91, 93, 94, 99, 101, 105, 183, 197
Bánffy Miklós 187
Banovich Tamás 46
Bányai János 49, 52, 99, 101, 130
Bányai Kornél 185
Barcsay Jenő 105
Bárdossy László 53
Barta János 21, 22
Bartalis János 62
Bartha László 105
Bartók Béla 177
Bata Imre 32, 112
Báthory Zsigmond 55
Beauvoir, Simone de 137, 163, 164
Becsky Andor 19
Bécsy Tamás 102, 104
Béládi Miklós 38, 112
Belia György 132
Bellow, Saul 139
Benedek Elek 155
Benkő Samu 40, 48, 50, 59, 64, 65, 157, 197
Berkes Erzsébet 34, 159, 162, 164, 165, 167, 198
Bethlen Gábor 157, 190, 195
Bethlen István 198
Bethlen Miklós 191
Bibó István 196
Blandiana, Ana 136, 140
Bodor Ádám 63, 94
Bodor Pál 34, 40, 60
Bolyai Farkas 48, 52
Bolyai János 48, 52, 157
Bori Imre 27, 37, 101
Borsi Kálmán Béla 181
Bosnyák István 49
Brâncuşi, Constantin 81
Bözödi György 52
Breban, Nicolae 137, 140
Bretter György 53, 56, 59, 76, 89, 91, 93, 94, 99, 133, 139, 141, 192, 195
Brook, Peter 81, 131
Buda Ferenc 67
Bustya Endre 140, 184, 187
Buzura, Augustin 183, 184

Camus, Albert 198
Capote, Truman 27
Caragiu, Toma 135
Ceauşescu, Nicolae 15, 41, 68, 81, 133, 140, 171, 184, 191, 195
Ciulei, Liviu 81
Corso, Gregory 45
Cushing, George 88
Czine Mihály 32, 42, 48, 66, 91, 92, 132
Csák Gyula 10, 27, 60
Csanády György 185, 186
Csaplár Ferenc 132
Csatári Dániel 132
Cseh Gusztáv 157
Csehi Gyula 22, 25, 48, 49, 59, 61, 91, 93, 94
Cserei Mihály 191
Cseres Tibor 144, 145
Csetri Lajos 162
Csoóri Sándor 27, 45, 46, 102, 104, 112, 160, 165
Csordás Gábor 183
Csurka István 28, 29, 32, 56

Dankanits Ádám 34, 98, 100, 101, 135
Darvas József 9, 10, 11, 29
Dávid Ferenc 69, 193
Dávid Gyula 98
Deák Ferenc 80, 81
Deák Tamás 106, 107, 108, 109, 110, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 152, 154, 175
Déry Tibor 32, 41, 81, 102, 104, 112, 141, 149
Dobai Péter 112
Dobozy Imre 10
Domokos Géza 47, 96, 98, 187
Domokos János 178
Dőry Virág 45
Dsida Jenő 40, 42

Egry József 102
Egyed Péter 76, 157, 182, 183, 187
Ehrenburg, Ilja 17
Enzensberger, Hans Magnus 149
Eötvös Károly 118
Erdei Ferenc 9
Esterházy Péter 34, 45, 144, 145, 197, 198

Fábián Ernő 47
Fábry Zoltán 102
Farkas Árpád 44, 46
Faulkner, William 52, 164
Fehér Ferenc 51, 91, 93, 94
Fehér Pál, E. 90, 132
Féja Géza 185
Fejes Endre 12, 28
Fejtő Ferenc 133
Fekete Gyula 29
Fekete Sándor 91, 149
Fenyő István 32
Filep Antal 42
Fischer, Ernst 24, 25
Fodor András 17, 112
Fodor István 167
Földes László 62, 76
Fried István 132
Fülöp János 11, 29, 32, 39, 41
Füst Milán 29
Füzi László 123

Gaál Gábor 16, 23, 59, 61, 93, 157
Galambos Lajos 11, 29, 32
Galbács Mihály 59
Gálfalvi Zsolt 37
Galgóczi Erzsébet 11, 27, 28, 32
Gáll Ernő 13, 14, 17, 21, 22, 46, 55, 57, 65, 68, 79, 85, 88, 89, 91, 93, 108, 110, 115, 119, 124, 126, 127,

145, 151, 154, 159, 168, 170, 171, 174, 176, 187, 192
Gáll Ernőné 132
Gáll István 29
Gara László 32
Garai Gábor 116
Gellért Sándor 141
Gera György 24, 45, 139, 141
Gerelyes Endre 11, 29, 32
Gheorghiu-Dej, Gheorghe 15, 62
Gilbert, Stuart 84
Ginsberg, Allen 45
Gömöri György 88, 151, 162
Görömbei András 112
Grezsa Ferenc 112, 132
Gyímesi Éva, Cs. 197
Győri Klára 94
Gyurkó László 37, 46, 48, 50, 51, 144, 145

Hajdu Győző 21, 22, 23, 26, 36, 62, 67, 155
Hajnóczy Péter 144, 145, 159
Hamvas Béla 89, 90, 94
Hankiss Elemér 63, 201
Harag György 131, 183
Hauser Arnold 141
Hegedűs András 199
Heller Ágnes 91, 93, 94, 95
Hemingway, Ernest 40, 70, 139
Herder, Johann Gottfried 169
Herédi Gusztáv 108, 113, 165
Hernádi Gyula 28, 29, 32, 45, 46, 55, 56, 63
Hernádi Miklós 63
Hervay Gizella 101, 133
Horn Gyula 41
Hornyánszky Gyula 46
Horthy Miklós 198
Horváth Imre 183
Horváth István 133, 157
Huszár Sándor 168, 171
Huszár Tibor 14, 132
Huszár Vilmos 99
Huxley, Aldous 21, 23, 24, 26, 30, 64

Ilia Mihály 8, 31, 34, 82, 106, 112, 118, 123, 150, 176
Iliescu, Ion 184
Illés Béla 10
Illés László 37, 132
Illyés Gyula 9, 11, 27, 32, 64, 77, 81, 105, 106, 112, 141, 153, 173, 175
Imrédy Béla 53
Imreh István 197
Ivasiuc, Alexandru 135

Jakab Antal, K. 45, 47, 62, 76
Jakó Zsigmond 197
Jancsik Pál 31, 76
Jancsó Elemér 59, 68, 93, 185
Jancsó Miklós 46, 79, 81, 82
Jászi Oszkár 196
Jékely Zoltán 141, 153
Jerofejev, Viktor 171
Jordáky Lajos 90, 91, 93, 94
József Attila 133, 141
Joyce, James 83, 84, 95, 106, 116, 123, 149
Juhász Ferenc 10

Kabdebó Lóránt 132
Kádár János 41, 46, 198
Kafka, Franz 12, 14, 15, 24, 58
Kállay Miklós 53
Kamondy László 11, 18, 32, 33
Kántor Erzsébet 25, 35, 39, 41, 47, 49, 53, 58, 71, 86, 96, 100, 124, 134, 135, 140, 170, 175, 181
Kántor István 56, 164
Kántor László 56, 164, 174
Kányádi Sándor 62, 133, 157, 183, 185, 197
Karácsony Sándor 65
Kardos György 135, 146
Karinthy Ferenc 136
Kassák Lajos 29
Kelemen János 28, 31
Kelemen Péter 55, 63
Kemény G. Gábor 35, 36, 37, 132
Kemény János (fejedelem) 191
Kemény János (író) 52
Kemény Zsigmond 166, 189
Kenéz Ferenc 94
Kerényi Károly 89
Keresztesi Éva 140, 153
Kéri László 95
Kerouac, Jack 45
Kertész Ákos 29, 32
Király István 132
Király László 47, 62, 94
Kiš, Danilo 97, 99, 101, 198
Kiss András 197
Kiss Ferenc 45, 77, 98, 99, 112
Kiss Gy. Csaba 112
Kiss Jenő 62, 156, 157
Knopp András 199
Kobak (Szilágyi Attila) 135
Kocsis István 20
Kodolányi János 29
Koestler, Arthur 70
Kohn Hillel 62
Kolozsvári Grandpierre Emil 29
Kolozsvári Papp László 48, 51, 53, 63, 75, 104
Koncz József 172
Kondor Béla 105
Konrád György 43, 45, 46, 165, 196
Kónya Sándor 188, 197, 198
Kormos István 102, 120, 141
Kós András 171
Kós Károly 17, 46, 133, 141, 157, 161, 171, 186, 195, 196
Kósa Ferenc 112
Kósa László 39, 42, 75
Kosztolányi Dezső 46, 101
Kótsi Patkó János 157
Kovács András 21, 22, 86
Kovács Ferenc 52
Köntös-Szabó Zoltán 94
Kőrösi József 13, 43, 64, 65, 67, 73, 128, 145, 151, 154, 163, 164, 170, 181
Krúdy Gyula 149
Kuncz Aladár 157, 172, 187

Láng Gusztáv 19, 22, 23, 40, 42, 52, 59, 62, 64, 71, 72, 76, 82, 83, 85, 90, 93, 94, 123, 175, 176, 184
Láng Zsuzsa 42
László Béla 59, 60
László Gerő 131
Lászlóffy Aladár 19, 51, 58, 61, 62, 75, 94, 133, 183
Lázár Irén (Kántor Baba) 163, 164
Lázár István 8, 20, 22, 27, 39, 64, 73, 198
Lázár József 60
Lăncrănjan, Ion 165, 166, 167
Lengyel József 11
Lengyel László 46
Lengyel Péter 29
Lengyel Zsolt, K. 197
Lenin, Vlagyimir Iljics 48, 51
Létay Lajos 61
Lőrincz Gyula 68
Lukács György 25, 40, 87, 93, 149, 150

Madách Imre 20, 129
Mailer, Norman 45, 136, 139, 149
Makk Károly 45

Makkai László 153, 191
Malamud, Bernard 149
Mándy Iván 32
Mann, Thomas 118
Mao Ce-tung 82
Márai Sándor 70
Marcus Aurelius 165
Marcuse, Herbert 55, 57, 136, 139
Marino, Adrian 96, 98, 102, 104, 106, 125, 126, 143, 147
Markó Béla 133, 183, 197
Marosán György 199
Marosi Péter 76, 130
Maróti Lajos 77, 78
Marsall László 46
Méliusz József 94, 103, 133, 155, 157, 166, 167, 168
Mesterházi Lajos 11, 29
Mészöly Miklós 37, 41, 45, 105
Mikes Kelemen 22, 34, 36, 67
Mikó Imre 59, 153
Mód Aladár 199
Moholy-Nagy László 131, 133
Moldova György 11, 27, 28, 32
Moldován Domokos 128
Molnár Géza 30
Molnár Gusztáv 89, 99, 187
Molnár Zoltán 30
Molter Károly 52
Móricz Zsigmond 21, 22, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 52, 143, 185, 193
Mózes Attila 76
Musil, Robert 124, 149

Nácsa Klára 58, 63, 64, 65, 67, 92
Nádas Péter 29
Nagy Albert 51
Nagy Imre (Zsögödi) 133
Nagy István 62, 68
Nagy László 10, 46, 105, 141
Nagy László, B. 104
Nagy Péter 32
Németh László 10, 15, 16, 17, 18, 26, 40, 50, 52, 65, 67, 100, 105, 191
Neruda, Pablo 62
Neuburg Pál 88
Neumann Jenő 94

Olasz Sándor 112
Orbán Ottó 46, 112, 136
Orosz János 46
Ortutay Gyula 141
Ottlik Géza 29, 201

Örkény István 20, 32, 33, 143, 145, 154, 160
Östreicher Emil 177

Palló Imre 141
Pándi Pál 87, 89, 90, 94
Panek Zoltán 73, 75, 94
Páskándi Géza 44, 46, 48, 50, 61, 62, 64, 68, 69, 71, 72, 94, 110, 134, 145, 160
Pávai Mihály (Schuller Rudolf) 123
Péchi Simon 190
Petőfi Sándor 157
Picasso, Pablo 17
Pomogáts Béla 45, 83, 102, 104, 132, 148, 149, 151, 159, 181, 182, 183, 197
Porumbacu, Veronica 134
Poszler György 154, 166
Pusztai János 94, 168, 172, 193

Rácz Győző 59, 68, 76, 168, 171, 172
Radnóti Miklós 133
Radnóti Miklósné 9
Radnóti Zsuzsa 143
Rajk László 198
Rău, Aurel 137, 140
Reiter Róbert 133
Remenyik Zsigmond 157
Révai József 22
Réz Pál 56
Ritoók (Miess G.) János 97, 98, 156
Rotterdami Erasmus 170
Rózsa András 10, 41, 77
Ruffy Péter 93
Rusan, Romulus 140

Sánta Ferenc 11, 27, 28, 30, 32, 35, 37
Sapetto, Marek 80
Sára Sándor 112
Sarkadi Imre 11
Sárközi Mátyás 88
Schaár Erzsébet 105
Schöpflin Aladár 153
Schöpflin György 88, 197
Senkálszky Endre 171
Sik Csaba 51
Siklós István 88
Simon István 21
Simonffy András 29
Sinkó Ervin 92, 103, 146, 149
Sklovszkij, Viktor Boriszovics 99, 101
Sólyom Jenő 119, 141
Somlyai László 59, 60
Spengler, Oswald 185
Stancu, Zaharia 97
Steinbeck, John 60
Steiner, George 53, 68, 70, 74
Surány Erzsébet 110
Sükösd Gergely 7, 53, 147, 155, 159, 162, 164, 169, 170, 174
Sükösd Jakab 190
Sükösd Mihályné Radványi Katalin 73, 82, 92, 100, 118, 121, 160
Sükösd Miklós 7, 92, 142, 144, 146, 149, 155, 159, 162, 164, 169, 174
Sükösd Sámuel 190
Sütő András 52, 60, 61, 91, 94, 120, 157, 183
Swift, Jonathan 22
Szabédi László 64, 68, 93, 134, 141, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 186, 187
Szabó Dezső 18, 78, 169, 174, 198
Szabó Gyula 193
Szabó István (író) 11, 28, 32
Szabó István (filmrendező) 31
Szabó László, Cs. 70, 77, 78, 88, 170, 172, 191, 196
Szabó Lőrinc 31, 105, 141
Szabó Magda 29
Szabó T. Attila 183
Szabó T. Attila (ifj.) 59
Szabó Zoltán 86, 88
Szabolcsi Miklós 98, 132
Szabóné Szarka Ilona 17
Szakolczay Lajos 132
Szakonyi Károly 11, 29, 32
Száraz György 167
Szász Imre 136
Szász János 34, 140, 168
Szeberényi Lehel 10, 30
Székely János 166, 167, 193
Szekér Endre 123
Széles Klára 34, 51, 68, 75, 103, 104, 107, 129, 165
Szemlér Ferenc 62, 141
Szenczei László 93
Szentkuthy Miklós 84, 89
Szerb Antal 84
Szervátiusz Jenő 81, 133
Szervátiusz Tibor 81
Szilágyi András 60
Szilágyi Domokos 46, 51, 61, 62, 94, 98, 101, 133
Szilágyi István 94, 133, 158
Szilágyi Júlia 15, 21, 22, 47
Szolnay Sándor 93

Szolzsenyicin, Alekszandr Iszajevics 27
Szőcs Géza 76, 89, 90, 143, 197
Szőcs István 63, 75, 76, 83, 87
Szőcs Kálmán 75
Sztálin, Joszif Visszarionovics 171
Szűcs Jenő 101, 200
Szűcs Julianna, P. 165, 198

Tábori Pál 88
Tajthy Ilona 159
Tamás Attila 112
Tamás Gáspár Miklós 76, 87, 88, 89, 93, 99, 102, 112, 126, 147, 150, 198
Tamási Áron 157, 186, 187, 193
Tánczos Gábor 132
Tandori Dezső 170
Tasi József 132
Tatay Sándor 10
Taxner Tóth Ernő 19, 25
Teleki Pál 53
Tersánszky Józsi Jenő 29
Timár Máté 30
Titel, Sorin 47
Tolnai Gábor 132, 133
Tolnai Ottó 55, 56, 57, 63, 67, 79, 82, 112
Tompa Gábor 183
Tompa László 187
Tordai Zádor 132
Tornai József 46
Tóth Imre 176
Tóth László 82
Tóth Sándor 87, 89, 93, 165
Tőkés László 197
Tudoran, Dorin 156

Unamuno Y Jugo, Miguel 17
Ungvári Tamás 38, 102, 104

Vajthó László 141
Varga Domokos 66
Varga Imre 105
Varga Lajos Márton 39, 42
Vári Attila 133
Várkonyi Ágnes, R. 197
Varró János 140
Vasy Géza 112
Végh Antal 177, 180, 181
Vekerdi László 16, 17, 18, 50, 51, 52, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 74, 112
Veres Péter 9, 27, 55, 81
Veress Dániel 13, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 33, 34, 36, 37, 40, 44, 47, 48, 49, 50, 52, 55, 56, 58, 64, 67, 71, 72, 75, 76, 77, 84, 95, 102, 106, 116, 123, 126, 139, 166, 167
Veress Zoltán 47, 58, 59, 62, 92
Vigh Tanás 105
Vincze Gábor 166
Vita Zsigmond 59
Voigt Vilmos 98, 147
Voznyeszenszkij, Andrej Andrejevics 81
Vörös T. Károly 89

Wéber Antal 38
Weöres Sándor 87, 89, 141
Wessely László 141
Wirth Ádám 199

Zalán Tibor 112
Zirkuli Péter 181
Zolnai Béla 123
Zoltai Dénes 16, 18, 19
Zöld Lajos 187

X 34146

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 4

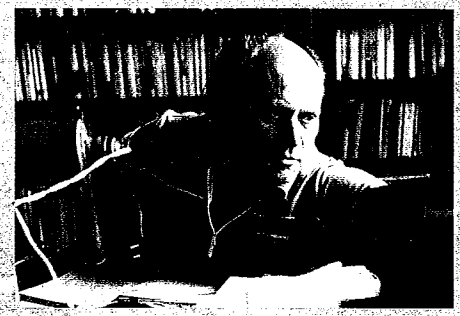

Kántor Lajos (1937, Kolozsvár) irodalomtörténész, esszéíró, kritikus. A kolozsvári Korunk szerkesztője, 1990-től főszerkesztője. Szabédi Lászlóról írt könyvével (*Erdélyi sorskerék*, 1999) elnyerte az MTA doktori fokozatát. Irodalomtörténeti tanulmányai többek közt Madách Imrével, Móricz Zsigmonddal, József Attilával, Reményik Sándorral, Szilágyi Domokossal foglalkoznak. Több munkája jelent meg színháztörténeti, művészettörténeti korszakokról, erdélyi alkotókról. Láng Gusztávval együtt írta meg a romániai magyar irodalom második világháború utáni történetét (1971-ben, a második kiadás 1973-ban jelent meg; egyik változata az MTA kézikönyve 1982-es IV. kötetében található, *A határon túli magyar irodalom* c. kötetben).

Munkásságát Pulitzer-emlékdíjjal (1992), József Attila- (1998) és Széchenyi-díjjal (2004) jutalmazták.

2100 Ft 290 Sk
ISBN 978-80-7149-932-9
9 788071 499329
WWW.KALLIGRAM.COM

Mi lett, mi maradt – ki maradt – abból a csapatból, amely félúton 1964 és 1988 között megpróbáltunk folyamatosan „seregszemlét" tartani? Az a negyedszázad Kelet-Közép-Európa országaiban – így Kádár János Magyarországán és Ceauşescu Romániájában –, a kemény vagy a puha diktatúra feltételei közt, az önelvűségi keresés, az újra magunkra találás kísérlete is volt. Két, nagyjából egyívású szerkesztő, az egyik a budapesti *Valóság*nál, a másik a kolozsvári *Korunk*nál, intenzíven élte ezt a (hányadik?) átmeneti korszakot, és bizonyára nem egészen a véletlen folytán egymásra talált, kitartó levelezésbe kezdett, hírt vitt oda-vissza barátairól, a születő új művekről – Jancsó Miklós filmjeiről, Páskándi Géza drámáiról, Lászlóffy Aladár és Szilágyi Domokos verseiről, Sütő András-ról és Örkény színházáról, az első könyveiről tartó, Esterházy Péterről és Nádas Péterről.

A levelezés egyik fele szinte teljességében előkerült. Sikkasztó Mihály Kolozsvárra küldött 75 hosszabb-rövidebb (inkább hosszabb) üzenete. Nekem izgalmas élményt hozott újraolvasásuk, és abban a hitben, hogy másoknak sem lesz hátrányukra, elhatároztam, hogy kipótolva a másik oldali hiányt, mai szemmel-ésszel (mésszel?) könyvbe írom ezt a levelezést. Mihály barátomtól már nem kérhettem engedélyt, de remélem, nem sértem semmiféle jogát, sőt talán kiegészítésnek fogadná el ezeket a közvetlen dokumentumokat írói életművéhez (bio-bibliográfiájához), amely nagyobb figyelmet érdemelne a többnyire hálátlan utókortól.

Kántor Lajos

KALLIGRAM

A körülmények persze olyanok, amilyenek. Kint is, bent is, a szomszédban is. Ma vettem narancsot, banánt, kubai rumot, mindhármat megemelt áron, de mégis. Ifjúkorom egyik alap-barátja sok-sok pénzt kapott Herder emlékére. Ifjúkorom másik alap-barátja a Tíz kicsi négert *rendezi (!) a kecskeméti színházban. Ifjúkorom további jó barátja a nemzetiszín sebeit nyalogatja, duzzog és vár. A többi jobbára hülyülőben vagy már elhülyülve.*

Illendő volna túlélni. Illendő volna érdemes művekkel túlélni.

Tegyünk erre – Te is, én is – a hátralévő években szerény kísérletet.

Sükösd Mihály, 1984. február

K A L L I G R A M

KÁNTOR LAJOS
AZ IDŐ VASKALAPJA
KALLIGRAM

X-34146
894
S99T

KÁNTOR LAJOS

AZ IDŐ VASKALAPJA

Negyed évszázad (1964–1988)

Sükösd Mihállyal

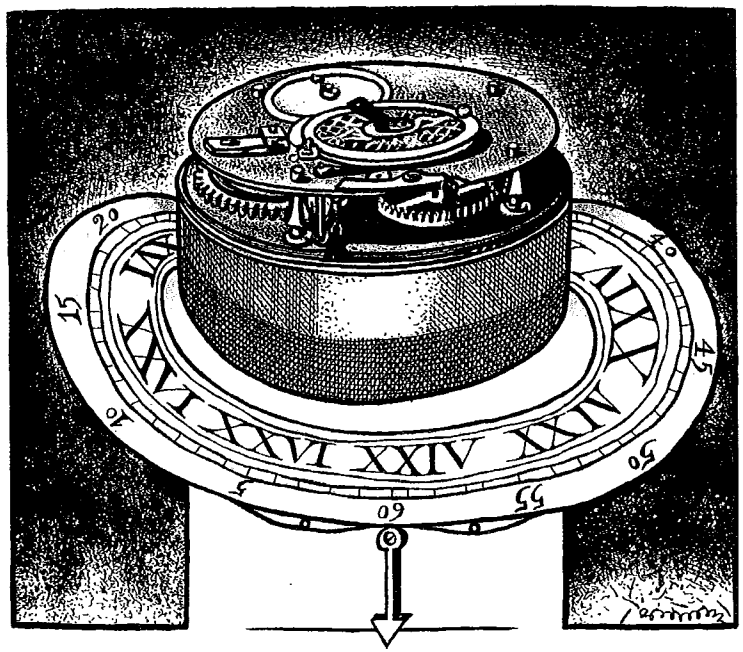

K A L L I G R A M